

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

VIII/ 2010.

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**

Godište 8, broj 8, 2010

Zbornik izlazi godišnje

Izdavač

PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

Za izdavača

Refik Ćatić

Redakcija

Amel Alić

Muhamed Bajramović

Muris Bajramović

Dževad Burgić

Refik Ćatić

Memnuna Hasanica

Faruk Kozić

Enes Kujundžić

Damir Kukić

Mirjana Mađarević

Indira Meškić

Hazema Ništović

Dženan Skelić

Lada Šestić

Željko Škuljević

Urednik

Muhamed Arnaut

DTP

Edina Muminović-Hajdarević

Štampa:

Meligrafpriint d.o.o. Zenica

Radovi nastavnika i saradnika Fakulteta

Damir Kukić

VIRTUALNI LIKOVI – NASILJE STVARNO

Ključne riječi : mediji, nasilje, zlo, mladi, utjecaj, medijska kultura

Key words : media, violence, evil, young people, influence, media culture

Sažetak

Istraživanja odnosa nasilja u medijima i nasilnog ponašanja, posebno kod djece, veoma su popularna. Rezultati tih istraživanja su različiti, ali pokazuju da se ne smiju ignorirati utjecaji koje nasilje na televiziji produkuje kod djece. Ovaj problem ne treba istraživati samo medijska kultura nego i pedagogija, psihologija i sociologija.

Summary

Research on the relation between violence in media content and aggressive behavior, particularly among children, are very popular. The results of these analysis were different, but they present that influences of television violence on children are not being ignored. This problem should not be studied only in media culture but also in pedagogy, psychology and sociology.

Veliki broj istraživanja posvećen je problemu nasilja prisutnog u sadržajima masovnih medija. Ovaj problem je posebno istraživan s aspekta eventualnog utjecaja violentnih sadržaja na ponašanje djece. Pristupi ovoj vrsti istraživanja su, već odavno, interdisciplinarnog karaktera i podrazumijevaju analize u kojima su zastupljeni komunikološki, sociološki, psihološki i kulturološki elementi. Isto tako, ova istraživanja moraju uključiti i pedagoški aspekt, naročito prateći određene faze dječijeg razvoja.

Činjenica da je televizija u proteklih 30-tak godina bila najvažniji masovni medij, te da je, uprkos pojavi novih medija, zadržala i danas svoj primat (rasprostranjenost, frekvencija upotrebe, uloženo slobodno vrijeme gledalaca). To se odražava i na broj istraživanja koji pokazuje da je nasilje najčešće analizirano upravo u televizijskim emisijama. Zato je i definiranje nasilja u medijima, uglavnom, podređeno onim odlikama koje pripisujemo televiziji i njenom jeziku kreiranom kombinacijom slike i zvuka.

Nasilje, koje je na televiziji uzbudljivo i lako razumljivo, može predstavljati smišljeno, ali i hotimično, povređivanje drugog bića ili stvari, te namjerno vrijeđanje i prijetnje riječima (verbalno nasilje). To pokazuje da je nasilje prisutno u skoro svim televizijskim žanrovima (čak i u crtanim filmovima, reklamama i dokumentarnom programu o životinjskom svijetu) i da je ono, bez obzira na kulturološke različitosti, zastupljeno u čitavom svijetu, odnosno da je to fenomen koji ima globalni karakter.

Zlo i nasilje

Nasilje je, prema brojnim istraživanjima, zastupljeno u velikoj mjeri u televizijskim sadržajima. Osim što se može govoriti o značajnom broju violentnih scena¹ isto tako se može govoriti i o visokom stepenu gledanosti tih scena. Violentni sadržaji su veoma zanimljivi za publiku, što producenti televizijskog programa znaju, te takve sadržaje i kreiraju kao dio svakodnevne televizijske ponude. Privlačnost nasilja se može tumačiti na različite načine, referirajući se na sociološko-kulturološke i psihološke paradigme.

U svakom slučaju nasilje kao oblik ljudskog ponašanja prisutno je tokom čitave njegove povijesti. Čovjek je, u stvari, iskazivao svoju nasilničku stranu s takvom upornošću i strašću, da su ubijanja, silovanja i različiti drugi zločini, trajno prisutni kroz povijest od njenih početaka sve do danas. Kada se mislilo u XX stoljeću da je čovjek, napokon, ukrotio vlastitu agresivnost prema

¹ Prema nekim podacima djeca do svoje dvanaeste godine, ako gledaju komercijalne programe, vide oko 20.000 scena ubistava, te oko 100.000 drugih činova nasilja; prema Lemiš, Dafna (2008) : *Deca i televizija*. Beograd : Clio, str. 113.

drugima, svjetski ratovi i koncentracijski logori su ponovo pokazali kako taj kontinuitet nije lako prekinuti.

Nasilje se, kao konstanta u ljudskog egzistenciji, može povezati s konceptom zla i različitim oblicima njegovog ispoljavanja. Antropologija zla ukazuje na značaj moralnog aspekta, kao i na postavku, koja se izdvaja između četiri osnovna koncepta, da je čovjek ujedno i dobar i zao. Isto tako, analiza zla nas upućuje na svojevrsnu tipologiju zla, odnosno na različite modele tumačenja zla i konkretne forme tog zla prezentirane kao nasilničke funkcije i nasilno ljudsko djelovanje.

Jedna takva tipologija zla (Svensen, 2006, 85) podrazumijeva: demonsko zlo, instrumentalno zlo, idealističko zlo i plitkoumno zlo. *Demonsko* zlo je zlo koje navodi ljude da čine *zlo zbog zla samog* (Svensen, 85). Ova vrsta zla izgleda kao da je sama sebi dovoljna - bol i patnja se nanose drugom kroz jedan oblik radosti. Nanošenje patnje drugom, kao cilj po sebi, može se vezati za jednu vrstu ugođe ili osjećanja radosti izazvane kontrolom koja se ogleda u mogućnosti da nekoga povrijedimo.

Vrlo su zanimljivi primjeri koji ilustruju ovakvo ponašanje: jedan od takvih je analiza ponašanja američkih vojnika tokom rata u Vijetnamu. Naime, uvedena praksa šamaranja vijetnamskih zatvorenika od strane američkih vojnika, kod jednog broja pripadnika američke armije, vremenom je izazivala svojevrsan osjećaj uživanja, tako da su se morali suzdržavati kako šamaranje ne bi preraslo u ozbiljnije mučenje (Svensen, 89). Ovakvo ponašanje potvrđuju Milgramov eksperiment i, na još bolji način, Baronov eksperiment.

Baronovo istraživanje se razlikuje od Milgramovog po tome što su neki od ispitanika namjerno iznervirani, te po tome što su sami odlučivali o jačini elektroškova kojim su „kažnjavali“ druge ljude. Ono što je posebno interesantno jeste da su oni ispitanici, koji su na neki način bili isprovocirani od drugih, te druge kažnjavali jačim udarima struje u odnosu na one koji su, također, kažnjavali druge puštanjem strujnih udara a da prije toga nisu bili isprovocirani. Isto tako, ti neutralni ispitanici su smanjivali jačinu struje kada bi dobili

informaciju o stepenu bola kojeg nanose *žrtvi*, dok su isprovocirani ispitanici pojačavali jačinu struje uprkos tome što su znali da nanose veliku bol *žrtvama*.

Instrumentalno zlo podrazumijeva da akter zna da je to što čini *zlo*, ali da to čini kako bi postigao neki *dobar* cilj. To bi značilo da neko ko čini instrumentalno zlo ne nalazi zadovoljstvo u samom djelovanju koliko u cilju kojeg treba postići. Međutim, jasno je da ovakva instrumentalizacija zla označava posmatranje cilja nekog djelovanja, koje s etičkog stanovišta, može biti dobro, neutralno, ali i loše. Stoga su stavovi pojedinih nacista ili zločinaca prisutnih u ratovima vođenim na prostorima eks-Jugoslavije kako nisu činili zlo nego samo izvršavali naredbe pretpostavljenih, s moralnog aspekta, potpuno neopravdane.

Idealističko zlo je zlo kojeg čovjek čini misleći da čini dobro. Djelovati na zao način, a vjerovati da se djeluje dobro i da se tim djelovanjem treba postići dobar cilj, veoma je česta pojava u ljudskoj povijesti. Različiti progoni (vještica, nevjernika), krstaški ratovi i pohodi, teroristički napadi, pa i brojni regionalni kao i oba svjetska rata, od strane pojedinih aktera, vođeni su u ime određenih ideala koji su predstavljani kao dobri, moralni i opravdani. Matrica na kojoj funkcionira primjena ovog zla prepoznaje *nas* kao dobre i poštene, te *njih*, kao zle, nepoštene i neprijateljske snage.

Plitkounno zlo je zlo kojeg čine akteri koji uopće ne razmišljaju da li je to što čine dobro ili zlo. Za razliku od idealističkog zla, kojeg produkuju akteri koji razmišljaju o dobru i zlu, ali na pogrešan način, akteri koji stvaraju plitkounno zlo se ne opterećuju time i sebi ne postavljaju moralna pitanja. Ova banalnost zla samo na prvi pogled izgleda oslobođena moralnog obzira i vrednovanja jer se glupi postupci ne mogu odvojiti od kategorije odgovornosti.

Ovim plitkounnim zlom se dosta bavila autorica Hanna Arendt u čijim tumačenjima se ovo zlo pojavljuje kao – *banalno*. Međutim, ovo banalno ne znači da je ovo zlo potpuno drugačije od radikalnog zla. Naprotiv, banalno zlo je posljedica radikalnog zla, a njihovo međudjelstvo se ogleda u postavci prema kojoj je radikalno zlo politički pojam o odsustvu politike, a banalno zlo je moralni

pojam o odsustvu morala (Svensen, 144). Radikalno zlo postoji kao komponenta totalitarnog sistema i totalitarne indoktrinacije, a banalno zlo, kao površno *delanje*, podrazumijeva nedostatak dubine i sposobnosti razmišljanja.

Upravo na ovim postavkama se može analizirati ponašanje pojedinih (ratnih) zločinaca kao što su Eichmann i Rudolf Hess, osoba koje su direktno krive za smrt ogromnog broja ljudi u koncentracionim logorima nacističke Njemačke. Eichmann se u svojoj odbrani čak pozivao na Kantov kategorički imperativ tvrdeći da on nije odgovoran za zločine jer je samo izvršavao naredjenja.² Ovaj zločinac je počinio i idealističko i plitkoumno zlo – njegova odanost fireru ga čini glupim da uvažava Kantov imperativ, jer kao takav, bez autonomnog razmišljanja, on postaje nesposoban da odlučuje o moralnim principima na osnovu razuma.

Sličan oblik gluposti i primjene plitkoumnog zla nalazimo i kod komandanta Auschwitza Rudolfa Hessa, a možemo takve slučajeve pronaći i u daljoj i u bližoj povijesti. Očito da takvi primjeri ukazuju na postojanje zla, i u situacijama kada to zlo čine ljudi koje ne možemo nazvati nenormalnim ili čudovištima, odnosno da je nasilje kao produkt tog zla imanentno ljudskoj prirodi i njegovom ponašanju.

To možda potvrđuje i teza „Uncertainty is Universal“ koja ukazuje na činjenicu da su pitanja tolerancije, ljudske sigurnosti i zaštite prava danas izuzetno bitna za opstanak ljudske vrste koja je neprestano ugrožena od različitih modela zla i nasilnog ponašanja.³ Isto tako, ova teza ukazuje i na stalno prisustvo nasilja u našim životima, što očito postaje atraktivno i masovnim medijima, čije vizuelno oblikovanje nasilja jeste svakodnevna profitabilno-produkcijska komponenta modernog društva.

² O ovome više Arendt, Hanna (2000) : *Eichmann u Jerusalimu*. Beograd : Samizdat/Free B92.

³ Moto predavanja profesora Yves-Rastimira Nedeljkovića „Nesigurnost je univerzalna“ održanom u okviru šeste ECPD Međunarodne konferencije The Human Security Concept Implementation , 28-29.10.2010. Brioni.

Medijske slike nasilja

Nasilje koje je, objektivno posmatrano, neprestano prisutno kao oblik ljudskog ponašanja prema drugim ljudima i bićima, svoje mjesto je pronašlo i u masovnomedijskim sadržajima. Usmjeravanje medijske produkcije prema profitu uvjetovalo je povećanje onih sadržaja koji izazivaju pažnju publike – scene erotike, zabave i nasilja su upravo najgledaniji televizijski elementi na kojima počiva moderni trend *infoteinmenta* i *enterteinmenta*. Ovi trendovi su uočljivi ne samo u programima komercijalnih televizija nego i javnih servisa.

Violentni sadržaji u masovnomedijskoj produkciji postaju posebno interesantni kada je u pitanju njihov eventualni utjecaj na mlade ljude, odnosno djecu. Ovo pitanje je veoma važno i s aspekta medijske kulture, ali i pedagogije i psihologije. Brojna su istraživanja koja obrađuju ovu temu i koja, ako ništa drugo, upozoravaju da često emitiranje i konzumiranje violentnih sadržaja može imati određeni utjecaj na dječije ponašanje i razvijanje dječijeg odnosa prema vrijednostima društvenog konteksta koji ih okružuje.

Pojedini novinski izvještaji, i to o događajima koji su se desili širom svijeta, pokazuju da postoji potreba permanentne analize odnosa medija i nasilja. Tako su mediji u Izraelu izvještavali o tragediji dječaka koji je, imitirajući Supermena, iskočio kroz prozor; norveški mediji su govorili o maltretiranju petogodišnje djevojčice od strane drugova nakon gledanja jedne televizijske serije; u SAD se vodio sudski spor protiv reditelja Olivera Stouna jer je izrečena sumnja da je petnaestogodišnji mladić ubio svoje roditelje pod utjecajem scena iz Stounovog filma *Natural Born Killers*.⁴

Ali, više od ovakvih napisa i događaja zabrinjavaju podaci koji govore o količini violentnih sadržaja prisutnih u televizijskim programima, te raznolikost nasilničkog ponašanja i okolnosti u kojima se odvija to ponašanje. Naime, veliki broj nasilnih likova (skoro tri četvrtine) ne dobije nikakvu kaznu zbog svojih postupaka, u gotovo polovini scena nasilja nije prezentovana patnja žrtve, odnosno ne pokazuju se dugotrajne posljedice nasilja a prikazano nasilje rijetko kada je kritikovano.

⁴ O ovome Lemiš, Dafna, cit. djelo, str. 112.

Scene nasilja su prisutne u svim televizijskim žanrovima. Te scene su, naravno, prilagođene jeziku i formi tih žanrova, pa tako filmovi i dokumentarni programi pokazuju nasilje na realističan način, dok se, posebno u dječijem programu kao što su crtani filmovi, nasilne scene modificiraju kao elementi smiješnih situacija. Pojedina istraživanja, poput onih realiziranih u Kanadi početkom ovog milenija, ukazuju na podatak da se oko 88% scena nasilja emitira u televizijskom programu do 21 sat, što znači da se te scene prikazuju u vrijeme kada djeca gledaju televiziju.

Violentni sadržaji su zastupljeni i u sadržajima muzičkih emisija, odnosno popularnih muzičkih spotova. Nešto stariji spotovi, muzičkih zvijezda poput Madonne i Eminema to najbolje pokazuju. Eminemovi spotovi za pjesme *Kim* i *Kill You* prepuni violentnih poruka i mizoginije, zatim Madonnin spot *What It Feels Like For a Girl*, samo su neki od primjera gdje i najuspješniji *celebrityji* koriste nasilje kao temu kojom privlače pažnju publike.

I sadržaji novih medija, kao što su video igrice, koriste nasilje kao motiv i sadržaj za privlačenje korisnika/igrača. Tako je video igra *Grand Theft Auto*, u kojoj muškarac premlaćuje prostitutku bejzbol palicom, bila na vrhu liste najpopularnijih video igara (naravno i prema podacima o zaradama). Isto tako, pažnju je izazivala i igra *Postal* čija se forma zasnivala na (ne)običnoj igri – igrač je pucao, čak i na slučajne prolaznike (dakle na nevine žrtve), a zvučna poruka u ovoj igri je glasila „Only my gun understands me“ (samo me moj pištolj razumije).

Odnos medija i nasilja često je razmatran u okviru teorije o socijalnom učenju, pa je u tom kontekstu uspostavljena tvrdnja da djeca usvajaju određeno ponašanje imitirajući medijske uzore. Pojedina istraživanja ukazuju da su dječaci oduševljeni agresivnim herojima, ali i da raste broj ženskih likova koji djeluju nasilno, odnosno broj djevojčica koji gleda scene nasilja.⁵ Ova istraživanja, također, ukazuju na jednu zanimljivu situaciju – 51% djece iz okruženja s visokom stopom nasilja priželjkuje da bude

⁵ Globalna studija UNESCO koja je obuhvatila 5000 dvanaestogodišnje djece u 23 države; pogledati Lemiš, Dafna, cit. djelo, str. 123-124.

nalik agresivnim televizijskim uzorima, za razliku od 37% djece iz okruženja s niskom stopom nasilja.

I teorija o stanju razdraženosti je analizirala utjecaj medija i nasilnih scena na djecu. Prema ovoj teoriji gledanje nasilnih scena na televiziji razdražuje djecu i podstiče ih na nasilno ponašanje. Teorija o stanju razdraženosti ne insistira na konceptu oponašanja nasilnih akata nego na frustrirajućem stanju nakon konzumacije violentnih sadržaja, koje kao posljedicu može imati agresivno ponašanje. To znači da gledanje nasilnih scena prouzrokuje stanje koje je pogodno za usvajanje agresivnih oblika ponašanja.

Bez obzira što postoje istraživanja koja osporavaju da gledanje nasilnih scena prouzrokuje nasilno ponašanje, jer u tom odnosu djeluju brojni faktori, veći broj stručnjaka i njihovih analiza pokazuju da violentni sadržaji u masovnim medijima mogu utjecati na dječije ponašanje tako da :

- djeca postaju tolerantnija prema nasilju i s odobravanjem se odnose prema nasilnom ponašanju;
- djeca gube osjećaj empatije prema žrtvama nasilja (čak se stvara stereotip prema kojem žrtva i trpi nasilje jer je to „zaslužila“);
- djeca prihvataju nasilno ponašanje imitirajući svoje nasilne medijske heroje/uzore;
- djeca usvajaju nasilno ponašanje kao ponašanje koje donosi uspješno rješenje konflikta.

Osim ovih stavova, pojedina istraživanja čak navode i tvrdnju da nasilje u medijima može prouzrokovati kod djece porast agresivnosti, zatim asocijalno ponašanje, te, što je veoma interesantno, usporen i otežan razvoj emocionalne inteligencije, odnosno to medijsko nasilje može izazvati nedostatak kreativnosti kod djece. Sve su to, sigurno, tvrdnje koje treba provjeravati kroz nova istraživanja, ali i stavovi što upozoravaju na ozbiljnost ovog problema. O njemu se ne treba baviti samo medijska kultura.

Nasilje u medijskim sadržajima može inicirati jedan veoma važan emotivni angažman kod djece. Naime, violentni sadržaji u televizijskom jeziku mogu prouzrokovati strah i uznemirenost kod svih gledalaca, a posebno kod djece. Dječiji strah se ne mora uočiti samo za vrijeme gledanja nekih nasilnih scena nego i izvan tog prostorno-vremenskog konteksta, u noćnim morama, u svakodnevnim situacijama što po nečemu nalikuju na scene koje su izazvale osjećaj straha.

Različiti prizori iz televizijskih sadržaja mogu inicirati strah. To su prizori koji prikazuju povrede, tjelesne/fizičke deformacije, opasne situacije (posebno praćene zvučnim efektima), prijetnje, a svaka faza dječijeg razvoja podrazumijeva drugačiju reakciju na nasilne scene. Tako se djeca u preoperacionoj fazi plaše mraka, natprirodnih sila (vještice, duhovi, čudovišta), dok se djeca u konkretno-operacionoj i formalno-operacionoj fazi mogu uplašiti scena koje (in)direktno ukazuju na povređivanje, stradavanje, fizičko uništavanje, odnosno u ovim fazama konkretne stimulanse, što izazivaju strah, zamjenjuju apstraktni pojmovi.

Sve navedeno pokazuje da prisustvo nasilja u medijskim sadržajima predstavlja veoma bitnu temu za multidisciplinarno istraživanje u modernom društvu. Iako postoje različita tumačenja oko toga u kojoj mjeri medijsko nasilje izaziva nasilno ponašanje, jasno je da ove dvije stvari ne postoje izolirano, odnosno da postoje i drugi faktori koji produciraju nasilno i asocijalno ponašanje. Isto tako, jasno je da se ovo pitanje ne smije zanemariti jer se ispoljavanje ljudskog zla ne ispoljava samo u fikcijskom nego i u realnom nasilju.

Završna razmatranja

Veliki značaj koji ima današnji utjecaj masovnih medija na publiku postavlja nove zahtjeve pred odgoj za medije i medijsku kulturu. To se posebno odnosi na istraživanje utjecaja nasilnih sadržaja, koje prezentiraju masovni mediji, na dječije ponašanje i proces dječijeg razvoja. Iako postoje različita stručna tumačenja oko stepena i intenziteta ovog utjecaja, veliki broj modernih analiza u ovoj oblasti ukazuje da postoji korelacija između gledanja violentnih scena i nasilnog ponašanja.

Sigurno je da ovi faktori ne djeluju izolirano, odnosno da je društvenim, kulturološkim i drugim elementima ovaj odnos usložen, te da je međudjelstvo tih faktora uvjetovano (ne) djelovanjem i drugih komponenti. Međutim, istraživanja ovog fenomena su vrlo značajna jer nasilje jeste jedan od veoma bitnih sadržaja kojeg produciraju masovni mediji. Današnja medijska produkcija, zapravo, i insistira na onim sadržajima koji privlače publiku/profit, a uz erotiku i zabavu nasilje je sigurno jedan od najatraktivnijih dijelova medijske ponude.

Zlo i nasilje jesu neka vrsta konstante koja se kontinuirano pojavljivala kroz povijest i koja je odredila ljudsku egzistenciju. Ispoljavanje zla i nehumanog ponašanja, odnosno nasilnog ponašanja, često je uobličeno u političke, ideološke i idealističke koncepte, pa je kao takvo prisutno i danas. Ali, zlo i nasilje, kao medijski etablirani produkti, danas osim profitabilne funkcije imaju i svojevrsnu ulogu kreatora strukture vrijednosti i (ne)poželjnih modela ponašanja. Stoga pretakanje realnog u virtualno nasilje, i obratno, jeste fenomen kojeg treba istraživati dajući odgovore ne samo šta je nasilje nego i kako ga dokinuti.

Literatura

1. Lemiš, Dafna (2008) : *Deca i televizija*. Beograd : Clio.
2. Svensen, Fr. H. Laš (2006) : *Filozofija zla*. Beograd : Geopoetika.
3. Arendt, Hanna (2000) : *Eichmann u Jerusalimu*. Beograd : Samizdat/Free B92.
4. Fabos, B., Christopher, M., Campbell, R. (2002) : *Media and Culture. An Introduction to Mass Communication*. New York – Boston : Bedford/St. Martin's.
5. Gone, Žak (1998) : *Obrazovanje i mediji*. Beograd : Clio.
6. Korać, Nada (1992) : *Vizuelni mediji i saznajni razvoj djeteta*. Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
7. Open Society Institute EU Monitoring and Advocacy Program (2005) : *Televizija u Evropi : regulativa, politika i nezavisnost*. Monitoring izvještaj.

DEMOKRATSKO GRAĐANSTVO

Sažetak

Građansko demokratsko društvo je civilizacijsko društvo i civilizacijska vrijednost koju treba čuvati, baštiniti i razvijati. Ono čuva, baštini i afirmiše pozitivno naslijeđe civilizacijskog razvoja, kao što su: tolerancija prema neistomišljenicima, pluralitet stilova života, politeizam vrijednosti, poredak prava i jednakosti pred zakonom. Građansko društvo je laičko, sekularno društvo, suprotnost je militarističkom, klerikalnom i ideološkom društvu. Moderno demokratsko građansko društvo se razlikuje od ranijih vizija tog društva, jer ima više centara moći umjesto nekadašnjeg jednog. Demokratsko društvo zasniva se na vrijednostima, pravima i obavezama, pravilima i procedurama. Obrazovanje za demokratsko građanstvo je oblast koja je pobudila veliko interesovanje u Evropi i svijetu. To je posebno značajno za države nastale nakon raspada bivše SFRJ i države u tranziciji i predstavlja dug obrazovni proces. Ono teži ka najboljoj praksi i zahtijeva stalnu brigu društva o tome. Tradicionalno građanstvo se može definisati kao sistem različitih prava i obaveza kojim se uređivao odnos između građana i države. Ostvarivanje prava glasa bio je najvažniji oblik izražavanja građana. Novo demokratsko građanstvo možemo definisati kao ostvarenje ovlaštenja i odgovornosti građana u svakodnevnom životu demokratije, gdje se suočavaju svakodnevno sa problemima javne politike. Koncept građanstva, zasnovan na slobodno izabranom građanskom identitetu građana, ključ je razumijevanja demokratije i njenog funkcionisanja. Koncept različitosti podrazumijeva korak dalje od ideje o toleranciji, kao poštivanju i uvažavanju drugačijeg i zauzima centralno mjesto u ideji pluralizma i multikulturalizma i važan je element odgoja demokratskog građanstva. Taj koncept treba da uključi mogućnosti za preispitivanje stavova i mišljenja, i da dovede u pitanje predrasude i stereotipe. Posebna pažnja u odgoju demokratskog građanstva posvećuje se onim vrijednostima koje podržavaju ideju demokratije i poštivanja ljudskih prava. Obrazovanje za demokratsko građanstvo obuhvata i profesionalno usavršavanje nastavnika. Građansko društvo i demokratska država u BiH su rješenje za brojne probleme u poratnom društvu. Građansko-demokratske institucije su integracijske i oslonac su očuvanja države Bosne i Hercegovine. Demokratsko građanstvo je moguće samo u demokratskom društvu i demokratskoj državi. Iskreno se nadam da Bosna i Hercegovina to treba i može da postane.

DEMOCRATIC CITIZENSHIP

Summary

Civil and democratic society is a society's civilization and civilized values to be kept, inherit and develop. It preserves, heritage and affirm the positive legacy of the civilization development, such as tolerance towards opponents, the plurality of lifestyles, polytheism of values, the order of law and equality before the law. Civil society is secular, secular society, the opposite of the militarist, clerical and ideological society. Modern democratic civil society is distinct from earlier visions of society, because there are multiple power centers rather than the former one. Democratic society based on values, rights and responsibilities, policies and procedures. EDC is an area that has aroused great interest in Europe and worldwide. This is especially important for the countries formed after the breakup of former Yugoslavia and countries in transition and a long educational process. It aspires to best practice and requires constant care about society. Traditionally, citizenship can be defined as a system of various rights and obligations which are edited, the relationship between citizens and state. Exercising the right to vote was the most important form of expression of citizens. New EDC can be defined as the realization of the powers and responsibilities of citizens in everyday life of democracy, where they face daily with problems of public policy. The concept of citizenship, based on the freely elected civic identity of citizens, is key to understanding democracy and its functioning. The concept of diversity implies a step away from the idea of tolerance, respect and consideration as different and occupies a central place in the idea of pluralism and multiculturalism is an important element of democratic citizenship education. This concept should include opportunities for review of attitudes and opinions, and to challenge the prejudices and stereotypes. Special attention in the Democratic Primary grđanstva given to those values that support the idea of democracy and human rights. EDC also includes professional development of teachers. Civil society and democratic state in Bosnia are the solution to many problems in the post-war society. Bourgeois-democratic institutions have integration and support the preservation of Bosnia and Herzegovina. EDC is only possible in a democratic society and democratic state. I sincerely hope that Bosnia and Herzegovina to be and can become.

U većini evropskih političkih kultura riječ „građanin“ izvodi se iz riječi „grad“. Građanin (grčki *polites*, ili latinski *cives*) označava člana atinskog *polisa* ili rimske *res respublice*. To je stanovnik grada, a ako je „gradski vazduh slobodan“ to građanski status podrazumijeva slobodan način života. Makijaveli smatra da je politički život (*vivere politico*), uvijek „civilni građanski život“ (*vivere civile*). Bez grada i građana nema republikanske slobode.¹ Pojam građanin označava: a) čovjeka kao nosioca određenih sloboda, prava i dužnosti prema društveno-političkoj zajednici kojoj pripada i drugim članovima zajednice, b) pojedinca kao političku ličnost s manjim ili većim pravima i dužnostima koja su mu priznata u okviru njegove društveno-političke zajednice. Građanin također označava: pripadnika neke države, državljanina, podanika; pripadnika građanske klase; čovjeka koji živi u gradu.²

Iz današnje perspektive gledano, antički pojam građanina označava stanovnika nekog grada, urbane cjeline i državljanina neke države (*polisa*), te ostvarenje određenog etičkog kodeksa, koji državljanin svojim djelovanjem treba da ostvari. U srednjem vijeku se pod latinskom riječju *civis*, *polios* podrazumijevao, u skladu sa logikom historije Rima, isključivo podanik (*subditus*). Tako je Žan Boden u srednjovjekovnoj tradiciji izjednačavao građanina (*civis*) sa podanikom (*subditus*) suverene vlasti (*summa potestas imperii*), ali već počinje da uvažava posebnosti statusa stanovnika grada (*civis urbanus*, fran. *bourgeois*) kao posebnog staleža unutar države. U novovjekovnoj terminologiji dualitet podanik/građanin, u procesu izgradnje teritorijalnih narodnih i nacionalnih država, prerastao je u dualitet državljanin/građanin.³

U svakoj ljudskoj zajednici postoje pravila koja uređuju međusobne odnose ljudi i njihovo ponašanje. Položaj čovjeka kao građanina znači politički organizovanu ljudsku zajednicu u kojoj su politički odnosi i institucije onaj oblik u kome se zajednički

¹ Milan Podunavac, *Principi građanstva i poredak politike*, PRINCIP i FPN, Beograd, 1998, str. 200.

² *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 302.

³ Engleski *citizen/ burgess*, fran. *citoyen/bourgeois*, ital. *cittadion/borghese*, njem. *Staatsburger/Burger...* Njemački “Burger” etimološki se izvodi iz riječi “Burg”, “burgari”, i starijih riječi “burgware” i “burgere”. Sva ta značenja upućuju na stanovnika grada. – *Sociološki rječnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Zavod za udžbenike Beograd, Beograd, 2007, str.168.

uvjeti međusobnih odnosa ljudi, sloboda, prava, dužnosti, utvrđuju na opći i prividno nezavisan način, ali istovremeno obezbjeđuju u interesu vladajuće klase. Nastankom razvijene podjele rada, pojave klasa i političkih institucija u ljudskoj historiji je nastalo i još je aktuelno pitanje kakav će položaj imati čovjek prema svojoj političkoj zajednici, državi i njenim organima, te kakva će prava imati pojedinac. Slobode, prava i dužnosti koje pojedinac uživa u svojoj društveno-političkoj zajednici čine sadržaj njegovog političkog statusa u društvu, te daju mu svojstvo građanina.

Građanin odnosno *građanstvo* je izraz koji, zavisno o pravnom, sociološkom ili historijskom kontekstu, može imati različita značenja. Najjednostavnija definicija pojma građanin jeste demografska.⁴ Ona pod građanima podrazumijeva stanovništvo gradova, odnosno urbanih naselja u nekoj regiji ili državi, nasuprot stanovništvu seoskih naselja koji se nazivaju seljacima.⁵ Ovakva podjela je prevaziđena, jer se vezuje uz kulturološke stereotipe i ideološke predrasude. Mnogo više se koristi izraz *građanin* kao sinonim za državljanina neke države, a znači da se građaninom smatra i osoba koja živi na selu.

Pojam građanina nije uvijek bio sinonim pojmu državljanin, s obzirom da je evoluirao iz koncepta građanina u starogrčkim polisima. Pod tim pojmom su se tada podrazumijevali isključivo slobodni muški građani, a taj status nisu imale žene, robovi i stranci

⁴ Demografija (*démos* - narod; *graphé* - opisivati) je nauka o stanovništvu. Ovaj termin je prvi upotrijebio belgijski statističar Ašil Giljar (Achille Guillard) 1855. godine. Ona istražuje i proučava zakonitosti i pravilnosti u biološkom i migracijskom kretanju stanovništva, promjene u demografskim strukturama. Ima relativno kratku historiju, koja je počela 1798. godine, kada je izdata knjiga Tomasa Maltusa *Esej o principima stanovništva* (An Essay on the Principle of Populatio). (<http://sr.wikipedia.org/sr-el/Demografija>).

⁵ *Seljak* ili *težak* je izraz koji označava poljoprivrednog radnika koji ima prebivalište na selu, a za život zarađuje baveći se poljoprivrednim aktivnostima. Od nastanka civilizacije pa sve do industrijske revolucije i savremenih trendova globalizacije *seljaci* su činili većinu stanovništva u svim državama i kulturama. S obzirom na ruralni karakter ekonomija kroz historiju *seljaci* su bili robovi ili kmetovi i činili potlačenu klasu. *Seljaci* su kroz historiju u pravilu bili previše zauzeti svakodnevnim poslovima pa su imali malo slobodnog vremena za obrazovanje i razvoj visoke kulture. Izraz *seljak* na bivšem srpskohrvatskom govornom području često ima posebno značenje. U nastojanju da se izbjegnu negativne konotacije za *seljake* se počeo koristiti anglicizam *farmer*, a još bolje *težak*.

(*meteci*). Ovaj koncept je kasnije preuzeo Rim koji je za vrijeme širenja države status građanina zadržao samo za osobe rodom iz Rima, dok su sve ostale osobe pod rimskom vlašću bile *podanici*. Rim je vremenom dijelove stanovništva pokorenih provincija uključivao u svoje građanstvo.

Raspadom Rimskog carstva i uspostavom feudalizma u Evropi pojam *građanina* vraća svoje ranije značenje, odnosno ograničava se na stanovnike srednjovjekovnih gradova, koji se vremenom profiliraju u posebnu društvenu klasu s privilegijama u odnosu na robove i kmetove. Na osnovu toga je marksistička doktrina uvela pojam **građanske klase** koja je istovjetna s buržoazijom, te joj suprotstavila koncept u kapitalizmu stvorene radničke klase. Primjena takve podjele u praksi jeste službena ideologija bivše Jugoslavije koja je za svoje stanovništvo koristila izraz *radni ljudi i građani*, a izraz „građanske“ koristila je za ne-marksističke odnosno ne-socijalističke ideologije, društva i države u svijetu.

Savremeno značenje izraza *građanin* temelji se na konceptu jednakosti u pravima koje su sprovele tzv. *građanske revolucije*, te na osnovu koga su svi državljani postali građanima. Od tada se izrazu *građanin* najčešće dodaju epiteti „dobri“, „aktivni“ ili „odgovorni“, „informisan“, „kompetentan“. Najčešće se koristi za osobe koje aktivno koriste svoja građanska prava, vrše građanske dužnosti i izvršavaju svoje obaveze.

U nekim je državama izraz građanin i službeno kodificiran kao ideal, odnosno titula koju su mogli koristiti svi njeni državljani. Primjer za to predstavlja Francuska nakon revolucije, odnosno Sovjetski Savez nakon preuzimanja vlasti od strane boljševika. U oba slučaja je izraz trebao zamijeniti ranije „reakcionarne“ titule kao što je *gospodin*. Isti se izraz kraće vrijeme koristio u FNRJ pod sovjetskim uticajem, ali je kasnije uveden izraz *drug*.⁶ Ova terminološka razlika mnogo govori o proteklim vremenima, sistemima i slojevitosti predmeta kojim se bavimo.

U naše vrijeme postati građanin je važna komponenta u omladinskom programu sa kojim započinju aktivnosti u mnogim gradovima. Program je namijenjen mladim ljudima od 17 do 28. godina, sa ciljem da se na ovaj način formira grupa aktivista ili da se povežu pojedinci iz postojećih grupa, koji će biti nosioci aktivnosti

⁶ <http://sh.wikipedia.org/wiki/Gra%C4%91anin>

u gradovima. Ti programi predstavljaju najznačajniju fazu u cijelom modelu, jer se na ovaj način formira jezgro i u isto vrijeme orijentišu mladi kako da budu aktivni u lokalnoj sredini.⁷ U skladu sa politikom *Građanskih inicijativa* da svoj rad zasnivaju na saradnji s jakim i nezavisnim lokalnim partnerima, omladinu od početka uključuju u proces implementacije projekta, jer se pokazalo da je njihovo iskustvo sa lica mjesta korisnije. Po završetku programa *Građanskih inicijativa* lokalni partneri pružaju pomoć i podršku u daljem radu.

Građanin u raznim društvima

Sadržaj ovog pojma se kroz historiju mijenjao. Položaj čovjeka u političkom društvu mijenjao se u zavisnosti od stepena historijskog razvitka i konkretnih uvjeta koji postoje u društvenom-političkom sistemu jedne zemlje. Građanin (grčki *polites* ili latinski *cives*) u gradu-državi kakva je postojala u antičkoj Grčkoj bio je slobodan čovjek (robovi su smatrani ljudima, pa nisu imali ni svojstvo građanina), koji je rođen od slobodnih roditelja, što su već bili građani tog grada. Građanin je bio član polisa, koji je po Aristotelu (384-322. p.n.e) *sveukupnost građana*. Građanin polisa je bio pripadnik svoje rodovske file ili fratrije i imao je pravo na učešće u različitim oblicima političkog života. Kasnije, sprovođenjem Klistenovih reformi, stranci, pa i robovi, mogli su postati građani ukoliko im se to pravo posebno prizna. Građanima polisa u daljem toku razvoja mogli su postati i širi krugovi ljudi koji su živjeli u seoskim oblastima na koje su gradovi-države proširivali svoju vlast. Tako se pojam građanina u prvobitnom značenju počeo mijenjati i gubiti. Pojedinaac je mogao izgubiti svojstvo građanina polisa progonstvom, ili nesposobnošću da izmiri svoje poreske obaveze prema polisima, gradu-državi.

Građanin starog Rima (*civic Romanus*) bio je prvobitno samo slobodan pripadnik grada Rima. Građanstvo se sticalo rođenjem u zakonitom braku rimskih građana. Nezakonito dijete rimske građanke postajalo je građanin Rima ukoliko je njegov otac bio rimski građanin. Svojstvo građanina (*civitet*) u starom Rimu obuhvatalo je širok krug prava među kojima su najvažnija: da je objekt rimskog civilnog prava, da ima pravo glasa, pravo na sticanje kviritskog vlasništva, porodičnu vlast... U civilna prava spadalo je pravo na

⁷ <http://www.gradjanske.org/page/youthProgram/sr/becomingACitizen.html>

vlasništvo robova kojima je rimski građanin mogao raspolagati kao stvarima. U daljem historijskom razvoju i širenju države rimski civitet je obuhvatao sve veći krug lica izvan grada Rima (stanovnici provincija - *peregrini*), kao i ostale slobodne Latine. Svojstvo građanina bilo je priznavano pojedinačnim odlukama rimskih organa vlasti ili dodjeljivanjem civiteta čitavoj općini, pokrajini... Robovi su mogli steći civitet oslobođanjem (*manumisijom*) od strane svog gospodara. Tek za vrijeme Karakale (aktom nazvanim *Constitutio Antoniana*) 212. n.e. svojstvo građanina bilo je priznato svim slobodnim *podanicima* Rimskog carstva, koje je bilo najbližnije današnjem konceptu državljanstva. U Rimu se vijekovima oblikovala slojevita struktura građanstva.⁸

U srednjem vijeku građanin je bio čovjek koji je živio u gradu i bavio se zanatom i trgovinom. Stanovnici srednjovjekovnih gradova potiču iz redova ranijih pripadnika slobodnih građana ili bivših kmetova koji su se na jedan ili drugi način oslobodili svojih feudalnih gospodara i vezanosti za njihovu zemlju prelaskom u grad. U feudalizmu građani su se sve više oslobađali zavisnosti od feudalaca na čijim su se teritorijama nalazili gradovi i sticali samoupravu, slobodu i prava. Borba građana protiv feudalaca počela je još u ranim periodima feudalnog društva i trajala je nekoliko vijekova. Najveću samoupravu u okviru feudalnog društva postigli su neki gradovi na području sjeverne Italije (Lombardija), te neki gradovi u Francuskoj i Engleskoj, a prava njihovih građana formalno su proglašavana aktima feudalaca i kraljeva. Unutar gradskog stanovništva bilo je raslojavanje u njihovom ekonomskom statusu i bogatstvu tako što su neki građani dobijali veća prava i privilegije nego drugi. Statuti srednjovjekovnih gradova su prethodili današnjim ustavima, utvrđivali su slobode, prava, dužnosti i druga mjerila i uvjete političkog položaja gradova i građana.

U političkoj organizaciji feudalnog društva najveći broj ljudi nije bio u položaju građanina već u položaju *podanika*. Bila su to lica s poluslobodnim statusom vezanim za zemlju i obavezna za određena davanja u korist feudalca. Stanovnici gradova su bili u

⁸ Rimska teorija o građanstvu vidi se iz radova Polibija, Cicerona, Seneke i Markusa Aurelijusa. – Milan Podunavac, *Principi građanstva i poredak politike*, str. 28-29.

politički povoljnijem položaju, jer su im određena prava i slobode bili unaprijed i na opći način priznati i garantovani.

Najkrupnije promjene odvijale su se na etičkom planu novovjekovnog pojma građanina kao individue, a to znači van njegovog staleškog i državlanskog statusa. Počevši da se oslobađa cehovskih stega i stupivši na političku scenu teritorijalnih država, građanstvo se sukobilo sa novim svjetonazorima, vrijednostima i shvatanjima vrlina. Nasuprot tada vladajućem ratničko-plemičkom diskursu, u kojem su se isticale vrline hrabrosti, pobožnosti, vjernosti tradicionalnim autoritetima, te srčanosti u ostvarivanju ciljeva, pojavljivao se novi diskurs u kojem su bile klice modernog građanskog *ethosa*. U izgradnji novog *ethosa* građanstvo je polazilo od „etike rada“ i „duha trgovine“. „Etiku rada“ nalazimo u političkoj filozofiji Tomasa Hobsa, koji građanina definiše u vidu brige za tri najviše vrijednosti: život (u miru), „stvari koje čine život udobnim“ i uređenje koje mu pruža mogućnost da te stvari stekne radom. Bogatstvo se u kontekstu tog svjetonazora posmatra kao legitiman cilj djelatnosti građana, ako je rezultat radinosti i štedljivosti, shodno spisu *O građaninu* iz 1642. godine. Postavlja se pitanje da li samo bogatstvo, stečeno radom i štedljivošću, kvari građanina koji ga se domogne. Na to pitanje je odgovorio jedan vijek kasnije Šarl Luj De Monteskiye, u *Duhu zakona*, – pod uvjetom da bogati građanin nastavi da živi u „duhu trgovine“.

Historija je pokazala da je „duh trgovine“ nesposoban da obuzda težnje građana – trgovaca za bogatstvom i socijalne razdore koji se nisu ranije osjećali. Građansko društvo je otkrilo duboku *klasnu polarizaciju*, koju je mogla da kontroliše država i u kojoj je jedan dio kritičara, pobornika novonastajućeg proletarijata, vidio eksponenta interesa građanstva kao jedne klase, a drugi dio konzervativnih kritičara nadklasnu instancu koja društvo štiti od samodestrukcije. Procesi demokratizacije moderne države i egalitarizacije statusa njenih državljana dodatno su zaoštrili problem socijalno-ekonomske (klasne) polarizacije građanskog društva. Činilo se da je čovjek preko demokratizovanog *status civitatis* povratio svoje „političko biće“, koje je sa nestankom *polisa* izgubio, ali uz oštre nejednakosti koje su ostale, nisu ukinute i opterećuju njegovu privatnost. Na ovaj način je dihotomija državljanina i građanina dobila novi smisao: *citoyen* je sada bio političko biće na suprot *bourgeoisu* kao privatnom građaninu.

Socijaldemokratsko rješenje modernog polariteta državljanin/građanin rukovođeno je idejom da pojam građanina oslobodi konteksta prijatelj – neprijatelj, unutar koga je poprimio obilježja „buržuja“, kako su ga shvatali komunistički autori, i „čifte“, kako su ga shvatali nacionalistički autori i osposobili ga za borbu protiv svih devijacija koje proizvodi klasna vladavina u modernoj demokratskoj državi. Time je građanin ponovo izašao iz sfere privatnosti i počeo da stiće elemente etičkog ideala, koji ima cilj da koriguje ograničenje statusa državljanstva. Na drugoj strani, građanin nije napustio sferu privatnosti. U tome se sastoji najveća razlika u odnosu na antiku i srednji vijek. Njegova nova uloga je da posreduje između dvije sfere: usmjeravanjem na opće dobro, i time je postavila granice privatnim interesima, te zalaganjem za opće dobro, čime obezbjeđuje utemeljenje u privatnim interesima, kako se ne bi izgubili u nerealnim apelovanjima za altruizam i solidarnost.⁹

U Ustavu FNRJ iz 1946. godine proglašena su, uglavnom, samo klasična prava i funkcije građana. Od tada je u društveno-ekonomskim i političkim odnosima došlo do dubljih promjena koje su imale utjecaj na položaj čovjeka u društvu i politici. Čovjekova politička ličnost dobila je ove atribute u oblasti samoupravljanja. U Ustavu SFRJ iz 1963. i Ustavu SFRJ iz 1974. godine te promjene su izražene tako što se rad i samoupravljanje utvrđuju kao osnova čitavog društveno-političkog sistema i položaja čovjeka u društvu.

U bivšoj SFRJ termin *građanin* sve je više ustupao mjesto terminu *radni čovjek*, jer su u uvjetima takvog društva rad i rezultati rada predstavljali osnovno mjerilo društvenog i političkog položaja pojedinca. Nisu to bila formalna prava. Međutim, građanin u političkom i pravnom smislu osnovni je status čovjeka kao aktivne individue i nosilac osnovnih sloboda i prava. Iako postoji težnja da se izjednači sa čovjekom, građanin je još i određena apstrakcija u odnosu na čovjeka kao jedino ljudsko biće i konkretni naziv u odnosu na stranca.¹⁰ Univerzalnost principa građanstva ogleda se u postojanju zajedničkih obilježja koji se mogu identifikovati kroz historiju. Građanstvo je jedan opći status, jer pravo građanstva omogućava građanima puno članstvo u političkoj zajednici. Princip građanstva vezan je za jednakost, jer svi koji imaju taj status uživaju

⁹ *Sociološki rječnik*, n.d., str. 167-168.

¹⁰ *Politička enciklopedija*, n.d., str. 303.

ista prava i iste političke dužnosti, slobode i ograničenja, moć i odgovornosti. Princip građanstva sadrži vrstu reciprociteta, simetrije između građana i političke zajednice. On u sebi sadrži principe pravde i principe članstva u političkoj zajednici, slojevitou strukturu statusa i osvajanja demokratije.¹¹ Građanin u demokratskom društvu je postao središnja figura civilnog društva.¹² Terminološka raznovrsnost oslikava slojevitost predmeta kojim se bavimo.

Tradicionalno građanstvo

Tradicionalno građanstvo se može odrediti kao sistem različitih prava i obaveza kojima se uređuje odnos između građana i države kojoj pripadaju. Ostvarivanje prava glasa je bilo najvažniji oblik izražavanja građanstva. Takvo određenje daje dva ograničenja, potcjenjuje pojedinca i pretpostavlja sposobnost javnih institucija da same upravljaju javnim poslovima, da rješavaju probleme ljudi i štite prava građana. Da bi ljudi brinuli o javnom interesu, mogu učiniti više od samog glasanja, jer javne institucije nisu sposobne same da rješavaju probleme od javnog interesa. Novo demokratsko građanstvo možemo definisati kao ostvarivanje ovlaštenja i odgovornosti građana u svakodnevnom životu demokratije, gdje se suočavaju sa problemima od javnog značaja. Pojedinaac u svom životu može postati aktivan građanin. Ima veliki broj razloga, vrijednosti i okolnosti za to. Biti aktivan građanin nije poseban status, koji zahtijeva određene sposobnosti, znanje i talenat. Aktivan građanin ne isključuje određene grupe, kao što su privrednici, trgovci, stručnjaci... Svako može biti aktivan građanin ako se angažuje i zastupa opći interes. Velika je obaveza osposobiti građane da učestvuju, čineći njihove vođe odgovornim i raditi za mirne socijalne promjene, a to su putokazi za izgradnju jakog civilnog društva.

Sociološki *građanskost* se može posmatrati u užem i širem smislu.¹³ U užem i uobičajenom značenju na navedenim jezicima građanskost jednostavno znači što i državljanstvo (njem. *Staatsbürgertum*), upućuje, na pasivni pravni status koji, po različitim

¹¹ Milan Podunavac, n.d., 1998, str. 9-10.

¹² Isto, str.198.

¹³ Građanskost (fr.*citoyenneté*, engl. *citizenship*, tal. *cittadinanza*).

osnovama, pojedinac nasljeđuje ili stiče kao član određene (nacionalne) državne zajednice. Biti *citoyen*, *citizen*, ili *cittodino*, pa onda i *Staatsburger*, odnosno *državljanin*, znači biti punopravan i aktivan građanin neke države, čija su prava i obaveze jasno definisani ustavom, odnosno zakonima.

U širem smislu, pojam *građanskost* razvojno je definisao engleski sociolog T.H.Maršal (*Građanskost i društvena klasa* 1949). On je smatrao da su u zapadnoj političkoj i socijalnoj historiji mogu jasno razlikovati tri velika talasa („dimenzije“) borbe za ostvarenje vrijednosti koje se smatraju neotuđivim ljudskim pravima: a) dimenzija *građanske građanskosti* (*civil citizenship*, XVIII vijek), ispunjena je borbom za osnovna ljudska prava, pravo na slobodu govora, mišljenja, vjerovanja...; b) *politička* dimenzija (XIX vijek), usmjerena na zahtjev za općim pravom učestvovanja u političkom životu tj. borba za opće pravo glasa; i c) *socijalna* dimenzija (XX vijek), usmjerena na borbu za osnovna socijalna i ekonomska prava, pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, materijalno blagostanje... Ove tri dimenzije građanskosti su se nadograđivale jedna na drugu, pa i međusobno sukobljavale, zavisno od historijskog konteksta u kojem su se javljale ili povremeno zamirale. Moderni pojam građanskosti objedinjuje u sebi sve tri dimenzije i dodaje tekovine novijih iskustava borbe za građansku emancipaciju. Posljednjih godina sve se više pribjegava u radovima radikalnih zastupnika ljudskih prava i boraca za ostvarenje vrijednosti koje nadilaze uža i često međusobno razdvojena filozofska, pozitivnopravna i politička značenja građanskosti.

U stručnoj literaturi izraz *građanskost* prevodi se na različite načine: ponekad pogrešno, kao *građanstvo*, što može da unese zabunu jer nije riječ o društvenom sloju, staležu ili klasi; često jezički pogrešno i zlurado, kao „građanizam“ (opsjednutost zalaganjem za „građansku državu“), zatim najpribližnije i najneutralnije, kao „status građanina“, ili, još bolje, „princip građanstva“. Riječ je o složenom sklopu svojstava, različitih statusa, pomoćnih identiteta, raznovrsnih prava i obaveza, opravdanih očekivanja i težnji građana u savremenoj, modernoj, demokratskoj i građanskoj državi.¹⁴

Građanskost se ne svodi samo na pasivno ili aktivno učešće pojedinaca u političkom životu, već podrazumijeva i slobodno raspolaganje manjinskim, regionalnim, entitetskim, kantonalnim,

¹⁴ *Sociološki rječnik*, n.d., str.168.

socijalnim, sindikalnim, humanitarnim, profesionalnim, rodnim, kulturnim i drugim pravima i obavezama. U najširem smislu pojam građanskost najjasnije se ispoljava u novoj njemačkoj verziji (*Burgerinitiativen*), jer upućuje na aktivno učestvovanje svjesnog, informisanog, kompetentnog i odgovornog građanina u različitim nevladinim i građanskim inicijativama civilnog društva.¹⁵

U okviru rasprava o evropskim integracijama sve se češće govori i o evropskoj građanskosti¹⁶, koja bi trebala da prevaziđe dileme sadržane u tradicionalnom statusu (nacionalnog) državljanstva, koje su povezane s problematičnim statusom stranaca, imigranata, nacionalnih manjina... Nova, „evropska građanskost“, može poslužiti kao osnova za izgradnju autetničnog nadnacionalnog evropskog identiteta (*civis europeus*). Status građanina, odnosno „građanskosti“, više se ne može razumijevati restriktivno, samo kao pravopolitički status čovjeka koji mu se u okviru državne zajednice daje „odozgo“. ¹⁷ Demokratsko građanstvo¹⁸ je ključna osnova moderne demokratke države. Italijan Đovani Moro (*Giovanni Moro*) u tekstu *Aktivno građanstvo kao fenomen i pojam* (*Active Citizenship as phenomenon and concept*) navodi: Aktivno građanstvo se može definisati kao sposobnost građana da se samostalno organizuju na različite načine u mnoštvo oblika, da mobilišu resurse i ovlaštenja, kako bi branili svoja prava, ostvarivali ovlaštenja i ispunjavali obaveze u areni javnih politika radi staranja o općem dobru.¹⁹

Građanska vrlina

Pod građanskom vrlinom podrazumijeva se skup izvjesnih osobina čovjeka u javnom životu kojima, prema demokratskoj političkoj teoriji, treba da teže svi odrasli pripadnici političke zajednice. Vrlina znači smisao i spremnost za rad na javnim stvarima,

¹⁵ Stoga neki njemački pisci (Vilhelm Šmid) čak predlažu uvođenje rogovatnog izraza *Citoyenitat*, nimalo mekšeg od naše „građanskosti“, koji bi bio skovan po uzoru na francusku, odnosno englesku ili talijansku odgovarajuću jezičku i idejnu tradiciju.

¹⁶ Etjen Balibar, *Mi, građani Evrope*, Beogradski krug, Beograd, 2003.

¹⁷ *Sociološki rječnik*, n.d., str.168-169.

¹⁸ Pridjevom „demokratsko“ naglašava se činjenica da je riječ o građanstvu koje se zasniva na načelima i vrijednostima pluralizma, primatu zakona, poštovanju ljudskog dostojanstva i različitosti kultura kao bogatstva.

¹⁹ Moro Giovanni, *Active Citizenship as phenomenon and concept*, 1998, str. 5. (<http://www.gioannimoro.info/documenti/g.moro%20IIS%2099.pdf>).

vjerovanje u ideale čovjeka i služenje njima, prevazilaženje svake uske i lične dimenzije prema zajedničkim i općim interesima. To je sposobnost da se odbiju pritisci, odbaci lokalizam, lokalpatriotizam, uskogrudosti i kompromitizam. Ona znači moralni integritet, ličnu nezavisnost i sigurnost. To znači svuda i uvijek ličnu hrabrost svojih dobro promišljenih uvjerenja i na istini zasnovanih mišljenja.²⁰

Izvor ustavnog autoriteta u demokratiji je narod, a građani su sastavni dio političkog naroda. Građani se kolektivno slažu da se pokore vrhovnom zakonu, odnosno ustavu. Oni se slažu da ograniče svoje kolektivno prakticiranje moći da bi garantirali slobodu svojih u političkom narodu. Demokratija je ograničena ustavno da zaštiti pojedince protiv opasnosti tiranije ili despotizma. Važno je pitanje vezano za porijeklo i evoluciju demokratije: šta je narod? Ustavni odgovor na ovo pitanje utvrđuje ko je građanin, puni i jednaki član demokratske političke i građanske zajednice, kao što je država ili nacija-država. Tako građanstvo u demokratiji, kao garancija ljudskih prava, vuče korijen iz konstitucionalizma.

U nekim državama ili nacijama građanstvo je uvjet bivanja građaninom, izvodi se iz mjesta rođenja osobe. U drugim državama status građanina dolazi od građanstva roditelja osobe. Neke države koriste obje osnove za građanstvo. Mnoge demokratske države su utvrdile procedure putem kojih ljudi bez građanstva na osnovu rođenja mogu postati naturalizirani građani.²¹ Građanstvo može biti dato i oduzeto od strane političkog sistema. Važno je kako se građanstvo dobija ili gubi i koja su prava i odgovornosti građana? Jednakost pred zakonom za sve je jedno od ključnih prava građana.²²

Prava građanstva su navedena u ustavima demokratija, u statutima i drugim dokumentima. Ustavi mogu praviti razlike između prava građana političke zajednice. Naprimjer, u SAD samo građani imaju pravo da glasaju, služe kao porotnici, i da budu izabrani na određene položaje u vlasti, kao što je Kongres. Sva druga prava u

²⁰ *Politička enciklopedija*, n.d., str. 304.

²¹ Četrnaesti amandman Ustava Sjedinjenih Američkih Država navodi: „Sve osobe rođene ili naturalizirane u Sjedinjenim Američkim Državama, i koji potpadaju pod jurisdikciju istih, građani su Sjedinjenih Američkih Država i savezne države u kojoj prebivaju.“

²² Ustav Italije navodi: „Svi građani imaju isti društveni dignitet i jednaki su pred zakonom, bez diskriminacije na osnovu spola, rase, jezika, religije, političkog mišljenja, ličnih i društvenih uvjeta.“

Ustavu SAD su garantovana svim osobama koje se nalaze u državi, bili oni građani i negrađani.

Status građanstva uključuje vrlo važne obaveze i odgovornosti, kao što je plaćanje poreza, služenje u oružanim snagama države kad je to potrebno, poštivanje zakona donesenih od strane predstavnika vlasti, demonstriranje, predanosti i vjernosti demokratskoj političkoj zajednici i državi, konstruktivna kritika uvjeta političkog i građanskog života. Odgovornosti građana uključuju postupke u cilju smanjenja razlika između ideala i realnosti. Naprimjer, najviši standardi za dobru vlast u liberalnoj ustavnoj demokratiji su jednako osiguranje prava svih osoba u političkom narodu i vlast uz saglasnost onih nad kojim se vlada. Građani imaju odgovornost da prepoznaju i prevaziđu kontradikcije ideala vezane za jednakost prava za sve građane.

Građani ustavne demokratije žele sigurnost za svoja prava i moraju preuzeti odgovornost za njih. Moraju odbraniti svoja prava i prava drugih građana da ih niko ne zloupotrebljava. Trebaju koristiti svoja prava da bi demokratija funkcionisala. U ustavnoj demokratiji građani imaju ulogu: glasača na javnim izborima, učesnika u političkim strankama, interesnim grupama i građanskim organizacijama, održavanja principa vezanih za zaštitu prava, građansku jednakost i suverenitet naroda, te reforme političkog i građanskog života. Održavanje i poboljšanje ustavne demokratije zavisi od informisanog, kompetentnog, efektivnog i odgovornog učešća građana.

Prava, odgovornosti i uloge demokratskih građana danas imaju praktično značenje samo unutar političkog poretka i države. Samo uz autoritet državne vlade postoje pouzdana sredstva za realizaciju prava. U nedostatku vladinih institucija sa dovoljno moći, za dovoljnu akciju, prava građana će biti ugrožena i mogu se pojaviti društveni neredi. Unutar demokratske države postoje pouzdana sredstva za prakticiranje odgovornosti građanstva za održavanje vlasti odgovorne prema ljudima za svoje postupke. Građani mogu doprinijeti svojim aktivnim i odgovornim odnosom da vlast bolje funkcioniše.

Građanski identitet

Mnogi govore o opće ljudskom identitetu, koji je zapostavljen. Pojedinci mogu uzeti ili odabrati identitet sa interneta i fejbuka i tako imati svoj virtualni identitet. Narod u demokratskoj državi može imati razne i preklapajuće *identitete* zasnovane na faktorima društva kao što su religija, rasa, etnicitet, društvena klasa, spol, država, entitet, kanton lokalna zajednica... Liberalna ustavna demokratija prepoznaje da svi ljudi, bez obzira na sve kulturne ili društvene razlike, jednako imaju specifična prava po svom članstvu u ljudskom rodu. Ustavna vlast države garantuje i štiti ta prava jednako i nepristrasno između različitih pojedinaca i grupa ljudi.

Identitet koji jednako posjeduju svi građani političkog naroda, bez obzira na druge razlike, jeste građanski identitet, koji je zajednički za sve građane, a zasnovan je na slobodnoj predanosti ili saglasnosti sa određenim principima i vrijednostima liberalne ustavne demokratije. Tako se članovima etničkih i religijskih manjina u liberalnoj ustavnoj demokratiji garantuju ista prava i odgovornosti građanstva kao i drugim grupama građana u političkom narodu. Većine i manjine imaju isti građanski identitet.

U društvima koja imaju raznolike religijske, rasne i etničke identitete (Kanada, SAD i Australija), zajednički građanski identitet drži građane zajedno u jedinstvenom demokratskom ambijentu i političkom poretku. Raznoliko građanstvo postaje *demokratska zajednica* putem zajedničke predanosti općim građanskim principima i vrijednostima. Postoji sloboda izbora sveobuhvatnog građanskog identiteta koji postoji nezavisno od bilo kakvih specifičnih kulturnih ili etničkih identiteta.

U pluralističkim liberalnim demokratijama pojedinci, a ne grupe, nosioci su prava i odgovornosti građanstva. Specifične manjinske grupe mogu dobiti specijalna prava vezana za očuvanje svoje kulture. Neki ugroženi narodi u Sjedinjenim Američkim Državama, Kanadi i Australiji imaju zaštitu od strane vlasti i podršku da održe specifične identitete i prakse kulturnih grupa. Programi pozitivne akcije su zakonski izglasani da pruže određene beneficije građanima na osnovu njihove pripadnosti rasnoj ili etničkoj manjinskoj grupi. U demokratskim društvima sa dvije ili više etničkih grupa može postojati podjela moći između grupa ljudi koji se vide kao različite kulturne zajednice. Ovaj tip političkog poretka sa

podjelom moći zove se *konsocijalna demokratija*. Različite kulturne grupe unutar ustavne demokratije imaju specifična prava na lokalnu autonomiju unutar federalnog sistema vlasti i pravo na podjelu moći u generalnoj vlasti države. Švajcarska je primjer konsocijalne demokratije.

Smjer opredjeljenja građana određuje razvijenost demokratske političke kulture. Sučeljavanje demokratskog i diktatorskog tipa identiteta ne podrazumijeva da postoji samo jedan obrazac demokratskog identiteta, jer bi to bilo suprotno načelima pluralizma, samoodređenja i autonomije. Zapadnjački koncept demokratije ističe samostalnost individue naspram grupe ili društva. Odlika demokratskog identiteta je pluralitet identiteta, zasnovanog na načelima samoodređenja. Savremeni svijet bi trebao više uzeti u obzir različitost kultura koje su udaljene od evro-amaričkog modela, ali to važi i za zemlje u razvoju i tranziciji, koje trebaju da pronađu, sačuvaju i afirmišu svoj identitet. Građanski identitet podrazumijeva promjenu ljudskih odnosa u svim oblastima života. Oblikovanje građanskog i demokratskog identiteta je važno za zemlje u razvoju i tranziciji koje trebaju preći iz autoritarnog i totalitarnog poretka u demokratski, sa ciljem formiranja građanina kao slobodne ličnosti. Težak je prelazak iz statusa podanika države u aktivno građanstvo. Nove demokratije trebaju pronaći svoj demokratski identitet. To se ne može postići pukim presađivanjem zapadnog obrasca ili kulturnog modela.²³

Obrazovanje za demokratsko građanstvo

Ideja o obrazovanju za demokratsko građanstvo nije novijeg datuma. U mnogim evropskim državama više godina postoji element građanskog obrazovanja ili obrazovanja o građanstvu. On se uglavnom sastojao od opsežnog informisanja učenika i studenata o političkom sistemu, odnosno ustavu tih zemalja, uz korištenje formalnih metoda nastave. Osnovni model građanstva bio je *pasivan* i *minimalan*. Za većinu običnih ljudi građanstvo je predstavljalo nešto više od očekivanja da se poštuju zakoni i pravo glasa na javnim izborima. Krupni događaji i promjene u Evropi i svijetu stavili su

²³ Građanski i demokratski identitet, 1996-1999, *Republika*: <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/6.html>

na iskušenje ovaj tradicionalni model građanstva. To uključuje: etničke sukobe i nacionalizam; globalne prijetnje i nesigurnost; razvoj novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija; probleme zaštite okoline; kretanja stanovništva; rađanje novih oblika ranije potisnutog kolektivnog identiteta, zahtjev za sve većom ličnom autonomijom i novim oblicima jednakosti; slabljenje socijalne kohezije i solidarnosti među ljudima; nepovjerenje prema tradicionalnim političkim institucijama, oblicima vlasti i političkim vođama; sve veću međusobnu povezanost i međuzavisnost u političkom, ekonomskom i kulturnom smislu na regionalnom nivou.²⁴ Nakon velikih izazova postalo je jasno da se traže nove vrste građana: građani koji nisu samo informisani već i *aktivni*, sposobni da doprinose životu i razvoju svoje zajednice, zemlje i da preuzmu veću *odgovornost*.²⁵

Važnost razvoja obrazovanja za demokratsko građanstvo ogleda se u njegovom doprinosu razvoju obrazovnog sistema u kantonima, entitetima, distriktu, državi i razvoju cjelokupnog društva, a to je zajednički cilj za sve obrazovne sisteme u Evropi. Tako škole i fakulteti postaju mjesta gdje učenici slobodno iznose svoje ideje i mišljenja, aktivno učestvuju u pozitivnim promjenama, gdje se poštuju i uvažavaju različitosti. Promjene koje su se desile, nastale nakon rata, donijele su promjene u svim oblastima života i u obrazovanju. Te promjene definisane su kao modernizacija obrazovanja, s idejom da su podrška razvoju demokratije u zemljama za integraciju u Evropu.

Potreba za obrazovanjem za demokratiju prepoznata je u cijelom svijetu. To posebno važi za građane koji su duži period živjeli u nedemokratskim državama i društvima. Podanički mentalitet ili podanički odnos građana prema institucijama države duboko je ukorijenjen u njihovo ponašanje, a njegova promjena dugotrajan je i težak proces. Započinjanje i sprovođenje tog procesa zahtijeva važnu društvenu i političku odluku o tome da su demokratsko društvo i aktivni građani zajednički cilj. Saglasnost se lahko postiže na papiru, ali problemi prate osmišljavanje i realizaciju tog

²⁴ Rolf Golog i drugi, *Obrazovanje za demokratsko građanstvo 2001-2004*, Pomagala za stručno usavršavanje nastavnika u obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska prava, Vijeće Evrope, Strazbur, decembar 2004.

²⁵ Isto.

procesa i najteži su u sprovođenju. Koncept građanstva, zasnovan na slobodno izabranom građanskom identitetu građana, ključ je razumijevanja demokratije i njenog funkcionisanja. Učenici i studenti uključeni u obrazovanje za demokratsko građanstvo moraju znati šta je građanstvo i kako se ono dobija ili gubi u raznim političkim sistemima, koja prava i odgovornosti podrazumijeva, kako je ono povezano sa institucijama u državi.

Građanstvo u liberalnoj demokratiji treba shvatiti kao građanski identitet za razliku od drugih tipova društvenih ili kulturnih identiteta koji mogu postajati unutar političkih sistema. Učenici i studenti moraju naučiti da njihov građanski identitet može koegzistirati sa drugim identitetima koji se odnose na različite uvjete života. Demokratsko građanstvo treba pružiti mnogo više onim koji ga imaju ili žele.

U ustavnoj demokratiji većina građana ima preklapajuće identitete i zajednički građanski identitet. Njihova prava na slobodu udruživanja i okupljanja dozvoljavaju im da slobodno formiraju i uključuju se u razna dobrovoljna udruženja ili nevladine organizacije, koje sačinjavaju demokratsko građansko društvo. Za razliku od formalnih institucija vlasti države privatna građanska udruženja mogu funkcionisati nezavisno ili u saradnji sa državnim agencijama u cilju unapređenja općeg dobra. Mogu funkcionisati kao nezavisno društveno tijelo koje provjerava ili ograničava zloupotrebu moći države. Građansko društvo može biti moć koja se suprotstavlja nedemokratskim sistemima, državnom despotizmu i štiti građanske slobode i prava pojedinaca i grupa.

Nezavisno od države građansko društvo je javni domen, ali treba biti i demokratsko. Primjeri nevladinih organizacija koje sačinjavaju građansko društvo su slobodni radni sindikati, religijske zajednice, grupe koje zagovaraju ljudska prava, organizacije za zaštitu okoline, grupe za podršku i socijalnu pomoć za ljude kojima je to potrebno, nezavisne novinske kuće, nezavisne privatne škole, te profesionalna udruženja. Pojedinaac u slobodnoj demokratskoj državi može pripadati mnogim organizacijama građanskog društva u istom vremenu i tokom života.

Organizacije građanskog društva u potrazi za općim dobrom su primjer solidarnosti unutar zajednice. Građansko društvo pruža zaštitu od radikalnog individualizma i privatne vjernosti nekome etničkom identitetu ili kulturnoj grupi. Ono služi kao spona između

države i građanina, štiti ljudska prava od državnog despotizma i osigurava kanale za organizovano izražavanje potreba i žalbi pojedinaca. Organizacije građanskog društva pružaju bogate i raznolike prilike za *građansko učešće* koje omogućava građanima da nauče o demokratiji tako što je prakticiraju, da razviju društvene resurse i sposobnosti koji čine demokratiju funkcionalnom i održivom.

Učenici moraju naučiti da razlikuju demokratske od nedemokratskih vlasti koristeći kao kriterij učešće građana u svom građanskom društvu. Vitalnost građanskog društva je mjera jačine i potencijala demokratije u svim državama svijeta. Istinske organizacije građanskog društva ne mogu postojati u nedemokratskim sistemima i totalitarnom režimu koji pokušava da kontroliše ljude kroz neograničenu jednostranačku vlast. Ako učenici komparativno poznaju, analiziraju i ocjenjuju demokratiju u svojoj državi ili u svijetu, oni trebaju biti sposobni da razumiju ideju građanskog društva, da procijene učešće građana u organizacijama građanskog društva i da povežu svoje znanje o građanskom društvu sa konstitucionalizmom, ljudskim prava i građanstvom.

Vitalnost slobodnog i otvorenog građanskog društva zavisi od moralnosti demokratskog građanstva. Građanske *dispozicije* i *vrline* moraju biti u cilju razvoja dobrih građana u demokratiji. Najviši izraz građanske vrline je spremnost pojedinca da dobrovoljno pretpostavi dobrobit zajednice ispred svojih ličnih interesa. *Građanska vrlina* predstavlja spremnost građanina da zajedničko dobro stavlja ispred privatnih interesa i ličnih poslova. Ona uključuje dva osnovna pojma, a to su *građanska dispozicija* i *građanska posvećenost*. *Građanska dispozicija* odnosi se na one stavove i navike građana koji pomažu zdravo funkcionisanje i zajedničko dobro demokratskog društva. *Građanska posvećenost* se odnosi na slobodno izraženu, razumnu opredijeljenost građana osnovnim vrijednostima i principima demokratije.²⁶

Građanska vrlina se razlikuje od vrlina vezanih za naše privatne ili lične živote, karakternih osobina koje su poželjne za pojedinca, osobine kao što su poštenje i integritet, mada postoje oblasti u kojim se te vrline poklapaju. Ovdje su bitne one posvećenosti i dispozicije (uvjerenja) koje uzete skupa sačinjavaju građansku vrlinu.

²⁶ *Demokratija i ljudska prava*, Udžbenik za učenike srednje škole, Civitas, Sarajevo, 2007, str. 38-41.

Posvećenosti i dispozicije važne su iz dva razloga: a) omogućavaju političkim procesima da djelotvorno unapređuju zajedničko dobro, b) doprinose ostvarenju osnovnih ideja demokratskih političkih sistema, uključujući zaštitu prava pojedinaca.²⁷

Kada većina pojedinaca unutar zajednice traga za ličnim interesima sa malo pažnje za druge, zajednica će ispaštati a njenim slabljenjem doći će do propasti društvenog poretka i stabilnosti bez kojih su prava na ličnu slobodu nesigurna. Lični interesi mogu biti ostvareni uz brigu za opće dobro od kojeg zavisi zadovoljstvo svih članova zajednice. Ostvarenje općeg ili javnog dobra iznad naših privatnih ili ličnih interesa je neophodan uvjet za održavanje individualne slobode. Zajedničko pitanje je kako uravnotežiti potrebu za individualnim interesima i općim dobrom? Kada osoba treba staviti svoje privatne ciljeve na stranu, da bi ostvarila zajedničke ciljeve? Prihvatanjem javnih ograničenja na privatne izbore za dobrobit zajednice mi prihvatamo demokratsko građanstvo kao opće dobro, kao najviši izraz građanske vrline.

Praktična i uspješna ravnoteža individualizma i komunitarizma se dešava kad se dva različita modela građanstva kombiniraju u demokratskom društvu i vlasti. Jedan od modela, libertalno građanstvo naglašava najširu moguću slobodu za lične izbore unutar funkcionirajućeg demokratskog građanskog društva i vlasti. Pojedinci mogu izabrati da učestvuju u javnoj sferi političkog i građanskog života da bi u većoj mjeri ostvarili svoje privatne interese. Nasuprot tome, građanski republikanski model građanstva zahtijeva kontinuirano učešće u političkom i građanskom životu. Od građana se očekuje da nađu zajednički cilj i da služe javnim interesima u cilju općeg dobra. Za građane republikance građanstvo nije samo status, ono uključuje i učešće u građanskom društvu i vlasti.

U poznatom djelu *O demokratiji u Americi* Alex de Trokvil piše o potrebi da se spoje liberalni i građansko-republikanski koncept građana.²⁸ Tako će političko i građansko učešće biti u zajedno sa individualnim interesima u cilju održavanja općeg dobra u građanskom društvu i vlasti. On je ovakav tip građanstva nazvao „pravilno shvaćen vlastiti interes“, jer kroz doprinose u vremenu,

²⁷ Isto, str. 38-41.

²⁸ Alexis de Trocqueville, *O demokratiji u Americi*, *Informator*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1995.

novcu i naporima s ciljem dobrobiti građanskog društva i vlasti, građani pomažu jedni drugima da održe uvjete zajedničkog dobra neophodne za uspješnu potrebu za ličnim interesima i individualnoj slobodi. Opća pitanja o individualnim interesima i općem dobru, koja uključuju pitanja o slobodi i ograničenjima ličnog izbora u liberalnoj ustavnoj demokratiji, moraju biti dio obrazovanja za demokratsko građanstvo. Ovi problemi se posebno odnose na rad tržišne ekonomije. Kada i zašto privatni lični interesi trebaju biti potisnuti u korist kolektivne brige za cijelu zajednicu? Kada i zašto korištenje privatnog vlasništva od strane pojedinca mora biti zamijenjeno brigom zajednice za sve aktuelniju zaštitu okoline, koja je sve ugroženija?

Ova pitanja moraju biti pojašnjena u obrazovanju za demokratsko građanstvo. U suprotnom, učenicima će nedostajati kompetencija za građanstvo, koja zahtijeva i individualne izbore i kolektivno razmatranje da bi se osigurale građanske slobode unutar općeg dobra građanskog društva i vlasti na koje se slobodno i otvoreno društvo oslanja. *Projekt građanin* pomaže da učenici i studenti razvijaju vještine građanskog učešća: a) identifikuju pitanja javne politike, b) praćenje javnih događaja i pitanja, c) analiziranje, provjeru i zauzimanje vlastitog stava o određenom pitanju javne politike, d) nadziranje kako se donesene mjere provode u praksi. Građansko kritičko razmišljanje o svim konkretnim pitanjima i problemima javne politike jedna je glavnih ideja i poruka građanskog obrazovanja. Učešće građana koji posjeduju znanja, vještine, vrline i sposobnosti osnovni je uvjet za ostvarivanje i očuvanje demokratije.²⁹

Za unapređenje obrazovanja za demokratsko građanstvo potreban je kontinuirani rad na unapređenju obrazovnih praksi u savremenim obrazovnim sistemima. Kao obrazovanje kroz cio život, obrazovanje za demokratsko građanstvo je dio formalnog i neformalnog obrazovanja. Realizuje se kroz obrazovni sistem i kroz druge institucije sistema, kroz aktivnosti organizacija civilnog društva, lokalne zajednice i medije, te u svakodnevnom životu. Organizacije civilnog društva imaju važnu ulogu u obrazovanju za demokratsko građanstvo, jer zasnivaju svoj rad na demokratskim vrijednostima. Bile su pokretači procesa promjena u bivšim

²⁹ Amir Hodžić, "Navika mišljenja" i građansko obrazovanje, *Naš CIVITAS*, Sarajevo, br.4/2005, str. 40-41.

totalitarnim sistemima. Nevladine organizacije, kao što je CIVITAS BiH, imale su veliku i značajnu ulogu sistemu obrazovanja za demokratsko građanstvo i predstavljaju primjer građanskog učešća. Prema tome, nema demokratskog društva bez kvalitetnog građanskog odgoja i obrazovanja.

Iskustva susjednih država

Poratna iskustva govore da su države nakon ratova na prostoru bivše SFRJ činile različite napore na formiranju demokratskog građanstva. To su zemlje sa krhkom ili slabom demokratijom i građanskom tradicijom. Postignuti su različiti i promjenljivi uspjesi u formiranju demokratskog ambijenta. Univerzitetski program za ljudska prava i demokratsko građanstvo uveden je u Zagrebu. Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu proveo je eksperimentalni Univerzitetski program za ljudska prava i demokratsko građanstvo od 24. januara 2005. do 10. februara 2006. godine, za studente zadnje godine studija, apsolvente i diplomirane studente nastavnčkih fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Gradska koordinacija za ljudska prava Gradske skupštine Grada Zagreba obilježila je Dan ljudskih prava tematskom sjednicom o obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo u hrvatskom školskom sistemu.³⁰

Uvodničari su prikazali rezultate istraživanja „Ljudska prava u osnovnim školama - teorija i praksa“ koje je Centar za ljudska prava proveo u 24 osnovne škole u šest hrvatskih regija. Svrha istraživanja bila je utvrditi koliko i kako osnovne škole u Hrvatskoj poučavaju o demokraciji i ljudskim pravima, koliko sama škola funkcionira u skladu s demokratskim načelima, kakva je „školska kultura“ s obzirom na demokratske standarde, te kako o tome poučavaju udžbenici. Ispitani su stavovi učenika, učitelja, direktora i roditelja, te su analizirani sadržaji udžbenika za hrvatski jezik, prirodu i društvo, povijest i vjeronauku, od 1. do 8. razreda.³¹

Premda je Hrvatska odavno izradila Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo,

³⁰ Sjednica je održana 14. prosinca 2009. godine. www.dijete.hr/hr/naslovnica-mainmenu-1/865-obrazovanje-za-ljudska-prava-i-demokratsko-graanstvo.html

³¹ Rezultati istraživanja dostupni su na web stranici Centra za ljudska prava.

koji obuhvata sve nivoe odgojno-obrazovnog sistema, ona je jedna od rijetkih zemalja u Europi koje nema sistemsko građansko obrazovanje u sklopu obaveznog školovanja. Dokument pod nazivom *Hrvatski nacionalni obrazovni standard* navodi da se ono provodi kao neobavezni integrativni sadržaj koji bi trebao prožimati više nastavnih predmeta, aktivnosti i projekata u školi.

Stajališta učenika, učitelja, direktora i roditelja upućuju na to da obrazovanja za demokratsko građanstvo u školama nema dovoljno ili da ono ne ostvaruje željene rezultate. Uzmemo li u obzir to da obrazovanje za demokratsko građanstvo u sebi objedinjuje više elemenata, među kojima su osnovno političko obrazovanje, odgoj za mir, nenasilje i obrazovanje za ljudska prava, jasno je da bi takvo obrazovanje bilo dragocjeno za lični razvoj učenika, za školsku sredinu, a dugoročno bi doprinosilo političkoj kulturi i demokratskom ambijentu u društvu. Iako ga ocjenjuju važnim, nastavnici se nisu osjećali kompetentnim za njegovo ostvarivanje, a istraživanje pokazuje da za to nema odgovarajuću stručnu podršku. Rad s učenicima u ovom području prepušten je pojedinačnoj inicijativi nastavnika. Međutim, stanje se popravlja.

Drastično nepoznavanje osnovnih političkih pojmova i vlastitih prava potvrđuje se i među starijim naraštajima, ističe Vedrana Spajić Vrkaš, potkrijepivši to rezultatima istraživanja provedenog među studentima. Podsjetila je i na druge projekte Istraživačko-obrazovnog centra za ljudska prava i demokratsko građanstvo Filozofskog fakulteta u Zagrebu, koji se sistematski bavi ovim temama.³² U raspravi je zaključeno kako u Hrvatskoj zasad nema dovoljno volje za stvarnim provođenjem obrazovanja za demokratsko građanstvo, unatoč pojedinačnim primjerima i inicijativama nekih škola i nastavnika. Ključni potezi su na Ministarstvu nauke, obrazovanja i sporta i Agenciji za odgoj i obrazovanje, koji se moraju suočiti s time da se ova važna odrednica obrazovanja ne može provoditi provesti najbolje ako je to obavzan predmet.

Skup pod nazivom „Dječija prava u razrednoj nastavi“ održan je 14. travnja 2009. godine. Na skupu voditelja školskih aktivna učitelja razredne nastave iz osnovnih škola s područja Osiječko-

³² Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - <http://www.ffzg.hr/hre-edc/hr/index.php?mmIID=/79/>

baranjske, Virovitičko-podravske i Požeško-slavonske županije, održanom u Osnovnoj školi Ladimirevci.³³ U radu skupa učestvovalo je 70 učitelja. Predstavljena im je temeljna načela „Konvencije o pravima djeteta“ i zakonski okvir zaštite prava djece i upoznati su o najčešćim povredama prava djece u odgojno obrazovnim ustanovama, prema prijavama upućenim Uredu pravobraniteljice za djecu. Istaknuta je važnost uspostavljanja odnosa s učenicima u kojem učitelji prepoznaju potrebe i moguće probleme djece te su dužni sarađivati s drugim institucijama radi prevencije i poduzimanja mjera za zaštitu djece i pružanja pomoći u savladavanju poteškoća. Istaknuta je i važnost saradnje s roditeljima.

U Hrvatskoj su predstavljene polazne osnove za uvođenje predmeta *Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo* u formalni odgojno-obrazovni sistem. Na tome se radi.³⁴ U Miločeru, u Crnoj Gori,³⁵ održana je 17. regionalna škola ljudskih prava. Radi se i na sigurnosnoj politici izgradnje mira u zemljama bivše Jugoslavije.³⁶ U Srbiji izlazi časopis „Demokratsko

³³ Internet adresa: <http://www.dijete.hr/hr/naslovnica-mainmenu-1/705-djeja-prava-u-razrednoj-nastavi.html>

³⁴ U Kući ljudskih prava, u Zagrebu, organizacije civilnoga društva (Centar za mirovne studije, Centar za mir, nenasilja i ljudska prava Osijek, GONG i Mreža mladih Hrvatske) predstavile su polazišne osnove za uvođenje predmeta *Odgoj i obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo*. Organizacije djeluju kroz neformalnu koordinaciju čija gledišta podržava i Centar za ljudska prava te se zalažu za uvođenje odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo u formalni obrazovni sistem ističući potrebu za razvojem i revizijom postojećeg nacionalnog programa koji treba obuhvatiti sve komponente odgoja i obrazovanja za demokratsko građanstvo: politički sistem i političko opismenjavanje, ljudska prava i zaštitu ljudskih prava, odgoj za mir i nenasilje te učenje o demokratskom građanstvu. Navedene organizacije zalažu se za detaljniju razradu i osmišljavanje predmeta odgoja i obrazovanja za ljudska prava i demokratsko građanstvo kao posebnog i obaveznog predmeta.

³⁵ Svake godine Regionalni program Edukacije za ljudska prava i aktivno građanstvo na Zapadnom Balkanu organizuje regionalne škole ljudskih prava za mlade iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske, Kosova, Makedonije i Srbije. Tako je 17. regionalna škola ljudskih prava održana u Crnoj Gori od 09. do 15. 05. 2010. godine.

³⁶ U Zadru je održan 9. trening „Mlada MIRamiDA“ za mlade iz Ličko-senjske i Zadarske županije. Sedam dana (3.-9. srpnja) grupa trenerica je radila s 16 mladih osoba teme nenasilne komunikacije, timskog rada i saradnje, razumijevanja sukoba, identiteta, različitosti, predrasuda i diskriminacije, analizirali su probleme lokalne zajednice te pričali o izgradnji mira odnosno izgradnji zajednice.

građanstvo“, jednom u tri mjeseca i objavljuje tekstove o obrazovnim politikama, primjerima dobre prakse, novoj literaturi, seminarima, konferencijama i drugim aktivnostima značajnim za rad nastavnika i profesora u ovoj oblasti.³⁷

Prema tome, u širem regionu radi se na obrazovanju za demokratiju i ljudska prava, izgradnji i formiranju demokratskog građanstva. To se čini sporo, ali uz pomoć nevladinih organizacija čine se krupni pomaci.

Evropska godina građanstva u obrazovanju

Evropsko građanstvo, kako je definisano Ugovorom iz Mastrihta, novi je institut u evropskom pravu i nepoznat u međunarodnom pravu. Važnost i značenje evropskog građanina ima veliki zanačaj za državljane trećih zemalja, a dobio je na značaju vezano za slobodu kretanja.³⁸ Odbor ministara Vijeća Evrope proglasio je 2005. godinu Evropskom godinom građanstva u obrazovanju. Na taj način Vijeće Evrope želi istaknuti ključnu ulogu obrazovanja u razvoju građanstva i kvalitetnog sudjelovanja u demokratskom društvu. Odlukom o uspostavi Nacionalnog odbora za Evropsku godinu građanstva u obrazovanju, ministri nauka, obrazovanja i sporta dali su snažnu podršku ostvarenju ciljeva godine.

Građansko društvo je *suprotnost militarističkom društvu*. Građansko društvo je *civilizacijsko društvo* i civilizacijska vrijednost koju treba čuvati, baštiniti i razvijati. Ono čuva, baštini i afirmiše pozitivno naslijeđe civilizacijskog razvoja, kao što su: tolerancija prema neistomišljenicima, pluralitet stilova života, politeizam vrijednosti (M.Veber) i politeizam vjernosti (D.Ružman), poredak prava i jednakosti pred zakonom. Građansko društvo je *laičko, sekularno društvo*, *suprotnost je klerikalnom društvu i ideološkom društvu*. Moderno demokratsko građansko društvo se razlikuje od ranijih vizija tog društva, jer ima više centara moći umjesto nekadašnjeg jednog. Parlamentarna demokratija građanskog društva podrazumijeva iskazivanje volje građana po principu jedan

³⁷ Časopis *Demokratsko građanstvo*, izlazi u Beogradu od 2007, a nastao je kao rezultat napora za unapređenje obrazovanja za demokratsko građanstvo.

³⁸ www.fes.hr/E-books/pdf/Pridruzivanje_hrvatske_EU.../05.pdf

čovjek jedan glas, a parlament stoji na stanovištu nacije-demosi.³⁹ Perspektiva države BiH zavisi od toga da li će biti poražene nazadne snage, nacionalizam i druge retrogradne opcije koje insistiraju na razgradnji države. Zato je potrebna građanska i demokratska reintegracija koja bi ojačala državu. Demokratsko građanstvo je moguće samo u demokratskom društvu i demokratskoj državi. Iskreno se nadam da Bosna i Hercegovina to treba i može da postane.

Literatura

1. *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
2. *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, 1993.
3. *Leksikon temeljnih pojmova politike: abeceda demokratije*, Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1994.
4. M. Podunavac, *Principi građanstva i poredak politike*, IP PRINCIP, Beograd, 1998.
5. E. Balibar, *Mi, građani Evrope*, Beogradski krug, Beograd, 2003.
6. I. Kavedžija, *Energija i odgovornost – Model obrazovanja za demokratsko građanstvo i obnovljivi izvori energije*, [Socijalna ekologija, časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline, Vol.18 No.1, ožujak 2009.](#), Zagreb, str. 46 – 57.
7. Zbornik radova *Drugo zasjedanje ZAVNOBIH-a – Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*, Okrugli sto, Sanski Most, 1. jula 1999. godine, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2000.
8. E. Zgodić, *Građanska Bosna, Ritam*, Tuzla, 1996.
9. *Sociološki rječnik*, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Zavod za udžbenike Beograd, Beograd, 2007.
10. Z. Stojiljković, *Rečnik demokratije*, Građanske inicijative, Udruženje građana za demokratiju i civilno obrazovanje, Beograd, 1998.
11. Alexis de Tocqueville, „O demokratiji u Americi“, *Informator*, Fakultet političkih nauka, Zagreb, 1995.
12. Aend Lajphart, „Modeli demokratije: oblici i učinak vlade

³⁹ Esad Zgodić, *Građanska Bosna, Ritam*, Tuzla, 1996, str. 227-230.

- u trideset šest zemalja“, CID Podgorica, *Službeni list SCG*, Beograd, 2003.
13. J. Babić - Avdispahić, *Etika, demokratija i građanstvo*, Svjetlost, Sarajevo, 2005.
 14. Č. Tejlor, *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, 2000.
 15. A. Ferguson, „Eseji o istoriji građanskog društva“, *Službeni glasnik*, Beograd, 2007.
 16. M. Podunavac, *Principi građanstva i poredak politike*, PRINCIP i FPN Beograd, 1998.
 17. J. Habermas, „Građanska neposlušnost - test za demokratsku pravnu državu“, *Gledišta*, Beograd, br.10-12/1989.
 18. A. Hodžić, „Navika mišljenja“ i građansko obrazovanje, *Naš CIVITAS*, br.4, Sarajevo, 2005, str. 40-41.
 19. G. Bežovan, *Civilno društvo*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2004.
 20. P. Canivez, *Odgojiti građanina?*, Durieux, Zagreb, 1999.
 21. *Nacionalni program odgoja i obrazovanja za ljudska prava*. Prvi dio: Predškolski odgoj, Osnovna škola – Razredna nastava, Srednja škola; Vlada Republike Hrvatske / Nacionalni odbor za obrazovanje o ljudskim pravima, Zagreb, 1999.
 22. V. Spajić-Vrkaš, *Odgoj i obrazovanje za demokratsko građanstvo u Hrvatskoj – izvješće*, Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2002.
 23. K. Durr, V. Spajić-Vrkaš, I. Ferreira Martins, *Učenje za demokratsko građanstvo u Europi*. Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2002.
 24. M. Reidel et al., *Građansko društvo i država. Povijest razlike i nove rasprave*, Naprijed, Zagreb, 1991.
 25. R. Golog i drugi, *Obrazovanje za demokratsko građanstvo 2001-2004: Pomagala za stručno usavršavanje nastavnika u obrazovanju za demokratsko građanstvo i obrazovanje za ljudska prava*, Vijeće Evrope, Strazbur, decembar 2004.
 26. M. Đovani, *Priručnik za aktivno građanstvo (Active Citizenship Handbook)*, (<http://www.giovannimoro.info/documenti/g.moro%20IIS%2099.pdf>).

27. *Demokratija i ljudska prava*, Udžbenik za učenike srednje škole, Civitas, Sarajevo, 2007.

Internet adrese

<http://hrcak.srce.hr/41033>

Obrazovanje za ljudska prava i demokratsko građanstvo: www.dijete.hr/hr/naslovnica-mainmenu-1/865-obrazovanje-za-ljudska-prava-i-demokratsko-graanstvo.html

Dječja prava u razrednoj nastavi : <http://www.dijete.hr/hr/naslovnica-mainmenu-1/705-djeja-prava-u-razrednoj-nastavi.html>

<http://sr.wikipedia.org/sr-el/Demografija>

http://www.dadalos.org/edc/newsletter/edc_newsletter_bih_5.htm

http://www.dadalos.org/edc/newsletter/edc_newsletter_bih_5.htm#zum_beispiel

public.mzos.hr/fgs.axd?id=10530

Istraživačko-obrazovni centar za ljudska prava i demokratsko građanstvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu - <http://www.ffzg.hr/hre-edc/hr/index.php?mmlID=/79/>

<http://www.europe.hr/>

Evropa u 12 lekcija - Evropski dom Zagreb - Publikacije - <http://www.europe.hr/>

www.fes.hr/E-books/pdf/Pridruzivanje_hrvatske_EU.../05.pdf

<http://www.giovannimoro.info/documenti/g.moro%20IIS%2099.pdf>

Hazema Ništović

ZNAČAJ SISTEMSKOG RAZVOJA GOVORA U PREDSLOVNOJ FAZI

Sažetak

Sveukupni razvoj djeteta povezan je sa govorom, jer govor ima poseban utjecaj na razvoj mišljenja i zaključivanja, kao i na kompletan razvoj ličnosti djeteta. Govorom se izražavaju misli, one tako postaju jasnije, govorom djetete potvrđuje spoznajnu zrelost, te sposobnost imenovanja i kombiniranja svega onoga što je postalo dio njegovog verbalnog saopćavanja. Intenzivan razvoj govora vezan je za predškolski period, mada usavršavanje govora traje cio život. Za uspješan razvoj govora moraju biti ispunjeni brojni uvjeti. Pored zdravog i razvijenog govornog aparata, za nesmetan razvoj govora moraju biti pravilno razvijene psihičke funkcije (zapažanje, mišljenje, pamćenje). Govor doprinosi socijalizaciji djeteta, ali sredina u kojoj dijete odrasta značajno utječe na razvoj govora, posebno na pravilan i uzoran govor. Razvoj govora moramo poticati i njegovati, jer se tako ublažavaju razlike između pasivnog i aktivnog govora. Govor ni u porodici, ni u vrtiću, a posebno u školi ne smije biti sam sebi svrha. Razgovorom se dijete upućuje na samostalno i sigurno razmišljanje, razgovorom se šire spoznajni vidici djeteta. Dijete intelektualno napreduje. Složen spoznajni proces za dijete je i zahtjev da mora naučiti slušati sagovornika, ne prekidati ga i ne pričati istovremeno sa sagovornikom. Uporedo sa razvojem govora dijete usvaja i osobine dobrog govora. Među osobine dobrog govora posebno se ubraja: smisleno logično kazivanje, pravilan govor s određenim ciljem, živost u izlaganju, tečnost, tačnost, izražajnost u izlaganju i razumljivost.

***Ključne riječi:** govor, mišljenje, pamćenje, logično kazivanje, smislen govor*

Summary

The overall child development is related to speech, for speech has a special effect on the development of thinking and reasoning, as well as on the very development of a child's personality. In addition to expressing thoughts and thus making them clearer, speech also expresses a child's cognitive maturity, and its ability to name and combine everything that has become a part of its verbal communication. Speech is intensively developed in the pre-school years, and it is further improved throughout life. There are numerous conditions that need to be fulfilled for a speech development to be successful. In addition to a healthy developed speech apparatus, unhindered development of speech also requires properly developed psychological functions (noticing, thinking, memorizing). Speech contributes to the child's socialization; however, the child's environment also has a significant influence on the development of speech – standard and formal speech in particular. The speech development should be encouraged and fostered, thus mitigating the differences between the passive and active speech. Speech shouldn't be seen as an objective neither in family or kindergarten, nor in schools. Conversation guides a child to independent and confident thinking, and expands child's cognitive views, thus ensuring child's intellectual improvement. Having to learn not to talk at the same time as the collocutor, and to listen to him/her without interruption is a complex cognitive process for the child. A child also acquires good communication skills along with the speech development. These skills include: meaningful logical expression, standard purposeful speech, vivid presentation, fluency, accuracy, eloquent presentation and intelligibility.

Key words: speech, thinking, memorizing, logical expressions, meaningful speech

Govorna kompetencija je preduvjet aktivnog sudjelovanja u zajednici, jer se govorom ostvaruju razne aktivnosti. Prema Sosiru (Saussure) jezik se kao apstraktni organizirani sistem znakova ostvaruje u komunikativnoj funkciji. Govor je složena ljudska djelatnost. Govorna kompetencija sintetizira u sebi lingvističku, gramatičku i pragmatičku kompetenciju, odnosno ona omogućava uspješno jezičko djelovanje. Ovladavanje osnovnim jezičkim djelatnostima odražava se na razvoj jezičke kompetencije i obratno. Osnovni zadatak nastave maternjeg jezika temelji se na ovladavanju temeljnim jezičkim djelatnostima, kako receptivnim (slušanjem i čitanjem) tako i produktivnim (govorom i pisanjem). Početak školovanja u devetogodišnjoj osnovnoj školi usmjeren je na razvoj

govora, ali se suštinski akcenat stavlja na učenje čitanja i pisanja. Međutim, prije pisanja dijete sadržaj prima auditivno i perceptivno. Da bi dijete neki sadržaj transformiralo u pisani oblik, mora ga razumjeti i znati preoblikovati u pisanu formu. Kada se sistem grafemskog bilježenja usvoji i kada se savladaju gramatičko-pravopisna pravila jezika, pisanje se pretače u sposobnost stvaralačkog izražavanja, ono postaje kreativni čin koji se automatizira. Međutim, svemu ovome predstoji govor. Da bi dijete pravilno pisalo, ono mora pravilno govoriti. Da bi znalo nešto napisati, mora znati šta želi napisati, mora uključiti svoj intelekt, smisliti, izgovoriti i napisati.

Sistemske razvoj govora počinje polaskom djeteta u školu. Govor je prva tema jezičkog izražavanja u fazi učenja čitanja i pisanja. Istina, programski nije pokriveno područje *slušanja* u predsllovnoj fazi, mada se dijete tek u školi susreće sa pravilnim govorom i prvi suštinski uzoran govor treba da bude govor učitelja. Kako je moguće da se slušanje ne uvrsti u programsku strukturu kada se već odavno zna da bez slušanja ne bi bilo ni govora? Izostanak slušanja ostaje otvoreno pitanje u predsllovnoj fazi rada. Malo se govori i o činjenici da djeca jezik počinju izražavati mnogo prije nego što to okolina prepoznaje. Govor se pojavljuje već poslije prve godine života, ali se začinje još u intrauterinskom periodu.

RAZVOJ LEKSIČKO-SEMANTIČKIH KOMPETENCIJA

Mada su programom u predsllovnoj fazi predviđene leksičke vježbe s ciljem razvijanja govornih kompetencija, u praksi se to ne provodi u dovoljnoj mjeri. U početnicama imamo sinonimske nizove koji se mogu upotrijebiti u različitim situacijama. Kada bi se više radilo na metodičkim strategijama za razvijanje leksičko-semantičkih kompetencija, uspjeh u ovoj značajnoj oblasti bio bi znatno bolji. Leksika je značajna za razvijanje učeničke jezičke kompetencije. Na ovaj način učenici će poboljšati nivo gramatičkog i pravopisnog znanja, povećat će broj riječi koji im je potreban za svakodnevnu upotrebu, naučiti nijansirati riječi prema značenju. Učenik nižih razreda osnovne škole ne može raditi gramatiku prema znanstvenim zakonitostima, pa ni leksikologiju kao dio gramatike, ali se ovo područje može raditi na metodički znanstven način. Na početnom obrazovnom nivou važno je da djeca usvajaju pravilnu upotrebu riječi, da razumiju pravo i preneseno značenje

riječi. Još u početnicama možemo naći dobro metodički osmišljene leksičke nizove riječi postavljene sinonimski i antonimski. Vježbe sa sinonimima i antonimima pogodne su za mlađi uzrast, ali moramo voditi računa o sadržajima koji su učenicima razumljivi. Leksičko-semantičke vježbe pomažu učenicima da usvajaju značenje riječi i da tako razvijaju osjećaj za jezik, odnosno metalingvističke kompetencije. Usvajanjem riječi razvija se komunikacijska sposobnost još u predsllovnoj fazi. Dok djetetu čitamo kraće priče, možemo ga usmjeravati na određene riječi i na taj način razvijati osjećaj za njihovo značenje. Leksičko-semantičke vježbe zavise od učeničkog predznanja, najbolje ih je realizirati kroz igru koja ima cilj produkciju novih riječi, prema poticaju i prema značenjskom nijansiranju. Leksičke igre učenicima uvijek olakšavaju i proširuju semantičke pravce za jezičko oblikovanje priče. Didaktičke igre su najbolji put do jezičkog stasanje. Da bi dijete usvojilo lingvistističke kompetencije, potrebno je još u predsllovnom razdoblju insistirati na metalingvističkim sposobnostima putem intenzivnih vježbi u kontekstu.

UTJECAJ GOVORNE SITUACIJE NA RAZVOJ GOVORA

Komunikacijska kompetencija se različito definira. Neki pod ovim pojmom podrazumijevaju ona znanja i vještine koje treba da posjeduju govornik i slušalac kako bi se mogli sporazumijevati u različitim govornim situacijama. Pri utvrđivanju modela govorne kompetencije potrebno je voditi računa o gramatičkim, sociolingvističkim, diskursnim i drugim komponentama.

Djeca počinju sa situacionim mišljenjem koje je omeđeno određenim životnim uvjetima, ona iznose obične konstatacije koje vide u svakodnevnom životu. Djeca govorom preslikavaju ono što se dešava u njihovim okruženju (*Beba spava*). U drugoj etapi razvoja govora imamo one situacije kada se dijete pomalo slikovno izražava (*Išli smo na izlet*). U trećoj etapi dijete ima apstraktno mišljenje. Može upotrijebiti i neka poređenja prema svojim asocijacijama (*Šta je domovina, majka, drugarstvo...*) U najsloženije oblike mišljenja Kornilov ubraja fazu govornog rasuđivanja, onaj period govornog razvoja kada je dijete sposobno da izvodi zaključke iz jedne govorne situacije ili da sintetizira sud iz nekoliko govornih situacija. Interesantna je faza u razvoju govora kada dijete usvaja

fenomen imenovanja stvari i kada počinje sa famoznim pitanjima tipa: *Šta je to?* U ovom periodu dijete naglo počinje da bogati rječnički fond, ono usvaja onoliko riječi koliko mu okolina može ponuditi. Vježbanje govora *osmišljava* se u zavisnosti od uzrasta. Djetetu pričamo, prepričavamo, upućujemo ga spontano u dobro govorenje u različitim govornim situacijama. Posebno su za razvoj govora efikasne govorne igre. U radno-igrovnim situacijama dijete potičemo da govorno osmisli i izrazi ono šta radi, čime se igra i kako se zove ta igra, koja su pravila te igre ili neke radnje. Logičnost kazivanja ima dodirne tačke sa osmišljenošću. Čak i kada djeci nudimo nelogične, nonsensne sadržaje i oni mogu biti osmišljeni. U svakoj govornoj situaciji govor mora biti osmišljen, mora imati svoj cilj, govor bez cilja nema smisla, takav govor ne može biti usmjeren na vježbanje.

ZNAČAJ IGRE ZA RAZVOJ DJEČIJEG GOVORA

Na ovom uzrastu navikavamo učenike da se izražavaju jasno, te da pravilno sastavljaju rečenice (rod, broj, padež). Naročito je potrebno vježbati intonaciju rečenice i sve drugo što je vezano za osobinu dobrog govora. Treba stvarati situacije za razvoj dječijeg jezičkog stvaralaštva, naprimjer igre: *Kaži nešto na zadatu riječ... Kaži nešto na dvije riječi...*

Pričanje na osnovu zadatih riječi za učenike ovog uzrasta složene su aktivnosti, ali šestogodišnjaci posjeduju potrebu za otkrivanjem zagonetnih riječi pa će ovakva vježbanja prihvatiti sa posebnim interesiranjem. Naravno, učitelj mora voditi računa o uzrastu učenika i pri tome biti umjeren u zahtjevima. Riječi koje bi bile okosnica priče moraju biti podsticajne, ali ipak učitelj mora iskoristiti i likovni medij koji bi se uskladio i povezao sa riječima.

Učitelj sintaksičke igre pričanja može izvoditi na razne načine. Najvažnije je osmisliti princip igre, objasniti ga učenicima, te provjeriti jesu li shvatili tok i način igre.

Bogatstvo učeničkog rječnika zavisi od kvalitetnih leksičkih, sintaksičkih i semantičkih vježbi. Leksičke vježbe trebalo bi organizirati uz svaki prigodan nastavni sadržaj. Ove vježbe se mogu organizirati uz srodne programske sadržaje.

Za ovo vježbanje mogu nam poslužiti specifična štiva, govorne vježbe (gramatičke, pravopisne, semantičke, sintaksičke).

Učitelj bira adekvatne riječi i sintagme koje će podstaknuti učenika da bogati svoje izražajne mogućnosti. Da bi učenici uspješno mogli izvoditi ove vrste vježbi, moraju poznavati značenje riječi kojima se imenuju određeni pojmovi. Ranije smo govorili o imenovanju predmeta, bića, osobina i funkcionalnosti pojedinih predmeta. Leksičke vježbe mogu jednostavno preći u sintaksičke ukoliko od ponuđenih riječi sastavljamo rečenice.

U leksičko-sintaksičkim vježbama možemo osobinu staviti ispred imenice, a poslije imenice dodati riječ kojom se pojašnjava kako se nešto radi i šta se radi.

Na ovaj način osposobljavamo učenike da izražavaju misli govorom i postepeno ih uvodimo u stvaralački govor. Učenik izgovara manje i veće govorne cjeline odgovarajući na pitanja. Komuniciranje se ostvaruje na relaciji *učitelj – učenici* i *učenik – učenik*. Ovakve vježbe će doprinositi akceleraciji u učenju i čitanju. Svaka leksička i sintaksička igra postepeno nenametljivo povezuje dimenziju igre i učenja, a svako učenje do kojeg dolazimo igrom produbit će i emotivni i spoznajni odnos prema jeziku.

Igre se unose uvijek kao dodatni sadržaj da bismo nastavu učinili zanimljivijom. Učenici ovog uzrasta vole ritmizirane sintaksičke konstrukcije. U susretu sa nečim što je neobično dijete doživljava radost i veoma se brzo počinje snalaziti u ritmiziranim sintaksičkim konstrukcijama.

Raznovrsna upotreba riječi veoma je važna za razvoj kulture izražavanja. Upotrebom različito markiranih riječi po značenju učenici izoštravaju svoj odnos prema semantičkom nivou riječi. Rečenična struktura je usko povezana sa strukturom mišljenja. O dječijem razmišljanju nikada ne sudimo na osnovu dužine rečenice, odnosno broja riječi u rečenici nego na osnovu kvaliteta iskaza. Za poboljšanje kvaliteta iskaza služimo se metodom igre.

Ilustracija uvijek podstiče maštu učenika, pomaže im da bolje shvate određeni tekst ili vježbu, te ima značajan udio u poetsko-imaginarnoj nadgradnji.

Govorno-slikovna zagonetka trebalo bi da potvrdi značaj komplementarnog odnosa govora i ilustracije. Na osnovu ilustracije dijete vidi ono što ne može da shvati kada mu se riječima saopći.

Za svako vježbanje govora mora postojati motivacija i igrovna govorna sredstva koja će djecu poticati i motivirati ih da govore i da opisuju razne situacije. Djeci su posebno omiljene igre parova

na početni glas/slovo. Igra je jednostavna. Djeci se podijeli jednak broj karata sa sličicama, a karte sa slovima stave se na sredinu stola. Vođa grupe izvlači prvu kartu sa gomile na stolu, pogleda je i pita ko ima sličicu čiji naziv počinje sa izvučenim početnim slovom/glasom. Igrač (učenik) koji ima traženu sličicu sastavlja prvi par. Igra se završava kada su sve kartice spojene sa parovima, a pobjednik je onaj igrač (učenik) koji je spojio najviše parova. Druga igra je slična prethodnoj, samo što je ova igra usmjerena na završni glas/slovo riječi kojom je imenovan predmet na sličici karte. Na stolu su kartice sa sličicama, vođa grupe ponovo izvlači sa stola sličicu, imenuje predmet na njoj, naglašava posljednje slovo i traži kod članova grupe navedeno slovo. Onaj član grupe koji ima navedeno slovo spaja parove i ostavlja ih na stranu. Učiteljima su poznate i druge predčitačke i predslovne vještine koje utječu na razvoj govornih kompetencija. Nikada ne smijemo zanemariti pravilnost govora. Pod pojmom pravilnost podrazumijevamo pravilnu artikulaciju glasova, adekvatnu promjenu riječi, korektno formiranje rečenice, jasnu semantiku. Svako zdravo dijete posjeduje potencijalne sposobnosti da pravilno govori samo te sposobnosti bi trebalo razvijati.

Struktura i bogatstvo rečenice koje dijete upotrebljava u ovoj životnoj dobi važan su pokazatelj jezičkog razvoja. Djeca dolaze u školu s manjim ili većim fondom riječi, neki imaju izgrađenu i jasnu rečenicu, a neki se još uvijek teško snalaze u jezičkoj produkciji. Dječiji rječnik je potrebno bogatiti, rečenicu izgrađivati. Još u ranom periodu djeca znaju da su riječi u rečenicama složene po određenim pravilima.

Izgrađivanje osjećaja za rečenicu treba da bude sistematično i intenzivno, a da bi to učenici shvatili vježba treba da bude metodički osmišljena. Ukoliko djeca nisu savladala slova i ukoliko još ne znaju čitati, možemo se poslužiti globalnim i anticipacijskim čitanjem (kombinacija riječi i slika). U početnicama često susrećemo eliptične rečenice kojima se izražava određena konstatacija, upozorenje, iznenađenje, uzbuđenje. Ovakvim rečenicama razbijaju se beskrajna ponavljanja riječi i rečenice koje su neprirodne, često besmislene, a nalazile su se u početnicama isključivo radi savladavanja tehnike čitanja. Takve rečenice su izazivale dosadu kod učenika i osjećaj odbojnosti, nisu ih motivirale za kvalitetan govor. Dijete ne uči samo one riječi koje su mu emotivno važne, nego i složenije koje ga zanimaju, ili koje kod njega izazivaju znatiželju, uzbuđenje,

podstiču ga na akciju. U razvoju učeničkog govora važno je insistiranje na leksičkim vježbama, ali je još važnije da učenici znaju riječi upotrijebiti u rečenici, tj. u sintaksičkim oblicima u kojima će upotrijebiti zadatu riječ.

Uz poticajnu pomoć učitelja učenik, koji tek dolazi u školu, može sastaviti i izgovoriti rečenicu od pet do deset riječi.¹

U početnice bi trebalo uvrstiti sintaksičke vježbe sa participacijskim čitanjem. Jezički sadržaji treba da budu tako koncipirani da omogućavaju kreativan odnos djeteta prema jeziku. Posebno su bogati sadržaji leksike. Kvalitet sintaksičkih vježbi je i u tome što se vodi računa o znacima interpunkcije još u fazi participacijskog čitanja. U sintaksičkim cjelinama koje imaju značajan utjecaj na razvoj govora šestogodišnjaka interpunkcija treba da bude korektno postavljena.

Učenicima bi trebalo ponuditi rečenice koje omogućavaju unošenje vlastitih iskustava – emotivnih, socijalnih i intelektualnih.

Djevojčica ima među i lutku. Rečenica je u semantičkom smislu emotivno intonirana.

Olovke i gumica su u pernici. Rečenica u semantičkom smislu ima intelektualno iskustvo.

Ovakvim pristupom učenike potičemo da idu naprijed u akceleracijskom² učenju, da ubrzavaju sintaksičko učenje te da tako postignu svoj kognitivni, afektivni, socijalni i radni maksimum. Cilj sintaksičkih vježbi ove vrste je kontinuirano bogaćenje dječijeg rječnika i osposobljavanje učenika za usmeno, a kasnije i pismeno izražavanje misli. U početnicama bi trebalo ponuditi različite vrste riječi, neke od njih djeca već poznaju, neke će učiti pomoću participacijskog čitanja. Ovako ćemo izbjeći opasnost od gubljenja motivacije u razvoju govora.

Razvijanje govora pomaže izgradnji jasnih misli, tačno određenih pojmova, utječe na donošenje sudova, izvođenje zaključaka. Ilustracije povezane s riječima, s ciljem razvoja govora, učenicima pomažu da opažaju, upoređuju, povezuju u sintaksičke cjeline, stvaraju pojmove, izvode zaključke i oblikuju to u rečenice.

¹ I. Furlan i A. Kobola: *Ubrzano napredovanje nadarenih učenika osnovne škole*, Zagreb, 1971, str. 16.

² Akceleracija se odnosi na opće ubrzanje učenja jezika u vremenu krupne mehaničke industrije (kompjuteri, biotehnologija, mikroelektronika...)

Govorni razvoj djece je proces uvjetovan psihičkim i fizičkim razvojem. Dijete prepoznaje odnose među predmetima i pojmovima, uglavnom na osnovu iskustva o njihovoj vanjštini. Ukoliko šestogodišnjak i ne zna slova, te ne može pročitati tekstualni dio, klauzalno mišljenje mu pomaže da shvati smisao. Iskustvo pomaže djeci da razviju sposobnost za raščlanjivanje, rasuđivanje i upoređivanje, tako da im se sve više podiže sposobnost apstrakcije.

Šestogodišnjak postepeno počinje uočavati karakteristike predmeta i bića, on na njih gleda analitički, mada se mišljenje učenika ovog uzrasta kreće u relacijama konkretnih predodžbi. Zbog toga je posmatranje ilustracija u početnicama prvi impuls i prva motivaciona etapa u razvoju govora i postepenom psihičkom sazrijevanju. Šestogodišnjaci se teže snalaze u uzročnim relacijama. Oni će nam jednostavno objasniti zašto služi olovka, a zašto gumica (*Olovkom pišemo, a gumicom brišemo*). Bilo bi pogrešno da od njih tražimo da odgovore zašto olovkom pišemo, ili zašto je leptir žute boje i tome slično. Djeca ove dobi uočavaju činjenice, razmišljaju o njima i počinju se odnositi kritički prema činjenicama. S ciljem razvoja govora potrebno je proširivati rečenice tako što ćemo djecu upućivati na karakteristične detalje.

Učenicima pomožemo da tokom izgrađivanja pojmova uočavaju sličnosti i razlike, odnosno da uoče ono bitno i shvate da su riječi, izrazi i rečenice važni izvor za sporazumijevanje, ali ne i jedini izvor.

PREPRIČAVANJE U FUNKCIJI RAZVOJA GOVORNE KOMPETENCIJE

Prepričavanje³ je kazivanje poznatog teksta s ciljem provjeravanja stepena usvojenosti sadržaja. Učenicima treba da bude poznat i jasan sadržaj teksta. Učitelj upućuje učenike kako treba prepričavati tako da oni sami na kraju zapaze da je u tekstu tokom prepričavanja ponešto izmijenjeno, izostavljeno ili ispušteno.

Ukoliko tekst usmeno prepričavamo, onda vodimo računa o tome da prepričavanje bude jasno, rečenice potpune i smislene,

³ „Prepričavanje (eng. retelling, fr. répétition de choses lues (on entendues), njem. Nacherzählung, rus. pereskaz) – može biti usmeno i pismeno. Cilj je da učenik svojim rečima kaže šta je čitao ili šta je čuo, što je osetio ili uopšte doživeo.” – *Pedagoški rečnik*, 2, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1967, str.193.

a kada pređemo na pismeno prepričavanje, onda se zahtjevi povećavaju u smislu upotrebe pravopisne korektnosti. Dobar učitelj prepričavanje postepeno proširuje obuhvatajući doživljaje, opise, uključivanje ličnog stava.

Mada se prepričavanje u svojoj početnoj fazi smatra nekreativnim i isključivo reproduktivnim oblikom, ono je veoma pogodno za kasnije stvaralačko pričanje, za stvaranje novih rečenica i za preoblikovanje teksta. Prepričavanje je put do razvoja pamćenja, opažanja i kvalitetnog izražavanja, ali i značajna etapa u kojoj učenici savladaju tekst do nivoa razumijevanja i uspješnog snalaženja u radu na tekstu. Sa učenicima prvog razreda devetogodišnje osnovne škole, u procesu prepričavanja funkcionalna je *dijaloško-razvojna metoda*. U početku više djece istovremeno govori (*polilog*) sve dok se neko dijete ne ohrabri i ispriča sadržaj u cjelini uz pomoć učitelja. Ukoliko djeca teže shvataju sadržaj, poslužiti ćemo se raznim igračkama i drugim didaktičkim materijalom kako bismo im približili sadržaj teksta. Prepričavanje se može realizirati na osnovu detaljnih pitanja koja učitelj postavlja, a učenici odgovaraju na njih. Poslije faze *poliloga*, učenike postepeno uvodimo u pravila slušanja što je uvjet za razumijevanje sadržaja.

Za prepričavanje na osnovu detaljnih pitanja učitelj bira kraća štiva koja imaju određene etičke vrijednosti. Za ovu vrstu vježbanja su pogodne basne, ali i drugi tekstovi koji ispunjavaju određene estetske i etičke uvjete. Pored *poliloškog* i monološkog slobodnog prepričavanja učitelj može organizirati i prepričavanje po planu. Svaki segment plana učenicima mora biti razumljiv, svaka formulacija pitanja jasna i precizno postavljena. Prepričavanje po zajedničkom planu usmjereno je na vježbanje pamćenja i zapamćivanja, vježbanje izražavanja, razvoj rečenice i osjećaj za povezivanje rečenica u *diskurs*.

Za napredne učenike učitelj može organizirati prepričavanje na osnovu *natuknica*. Iz poznatog sadržaja učitelj izdvaja od dvije do pet riječi na osnovu kojih učenici izmišljaju novi sadržaj.

U okviru prepričavanja možemo tražiti od učenika da mijenjaju kraj priče, da u priču uvode novi lik, da mijenjaju jedan ili oba lika i slično tome

Zanimljive vježbe pričanja na osnovu niza slika mogu se realizirati pomoću sadržaja poznatih basni. Na ilustracijama ćemo predstaviti cjelovit, zanimljiv sadržaj basne. Pojavljuju likovi koji

su u stalnoj akciji. U razvoju događaja važno je insistirati na nekim elementarnim etičkim normama. Sadržaji ilustracija treba da zadovoljavaju osnovne estetske kriterijume. Uz uočljivu skladnu kompoziciju treba da bude i uzoran likovni izraz, dopadljiv izbor boja. Sve su to preduvjeti za funkcionalne govorne vježbe. Na ovaj način se podstiču učenici na jezičku aktivnost.

Pričanje koje se realizira na osnovu niza slika ima dodirnih tačaka sa prepričavanjem. Najbolji rezultat se postiže ako nam pričanje na osnovu niza slika posluži kao motivacija poslije čega se vodi razgovor s učenicima o svemu onome što su zapazili i zaključili.

Učitelj ovo pričanje može izvoditi etapno, otkrivati sliku po sliku, a mogu se pokazati i sve slike odjednom.

Postupak pričanja zavisi od iskustva učitelja, sastava odjeljenja, motivacije i brojnih drugih činilaca.

Svaki učenik može pričati o jednoj u nizu slika, pritom će voditi računa o pojedinostima na crtežu. Ukoliko učenik ima više govornog dara i iskustva, može unositi i neke pojedinosti koje su van konteksta (*asocijativno – komparativna metoda*). Učitelj pitanjima potiče učenike da govore jer oni u početku prvog razreda ne mogu sami zaokružiti svoju priču nego uglavnom pričaju na osnovu poticajnih pitanja.

U okviru ovog pričanja možemo ponuditi i grafomotoričke predvježbe koje pomažu učenicima da uvježbavaju motoriku ruke, koordinaciju prstiju, kretanje podlaktice i nadlaktice. U svim predvježbama nalaze se elementi slova, ali elementi slova uočljivi su i na drugim ilustracijama. Učitelj *asocijativno-komparativnom* metodom može ukazati učenicima da smo okruženi elementima slova i da ih samo moramo prepoznati.

SLIKE I BOJE NA SLIKAMA U FUNKCIJI RAZVOJA GOVORA

Razvoj govora je komplementaran sa likovnim izražavanjem pod uvjetom da ilustracije zadovoljavaju likovni interes učenika nižih razreda. Pričanje na osnovu slike sa cjelovitim sadržajem metodički je složen postupak jer ne pripada ni jednostavnijem prepričavanju, niti složenom opisivanju. Idealno rješenje za ovu vrstu govornog vježbanja je kombiniranje pričanja i opisivanja gdje bi se dvije forme kazivanja međusobno preplitale. Za šestogodišnjake su

likovni mediji značajni jer ih potiču na govor. Zbog toga je nužna korelacija likovnog i govornog aspekta. Slika i boje na slikama utječu na bogaćenje rječnika.⁴

Nastavnik postavlja sljedeće zadatke časa:

- osposobljavanje učenika za tačno, jasno, precizno pričanje;
- razvijanje sposobnosti artikulacije glasova standardnog jezika;
- uočavanje značajnih elemenata na ilustraciji i izražavanje govorom bitnih pojedinosti;
- podsticanje spontanog pričanja;
- razvijanje osjećaja za stvaralačko pričanje.

U ovakvim vježbama stalno se mijenjaju etape: slušanje, gledanje (uočavanje), govorenje (pričanje). Osnovni zadatak ovih vježbi je praćenje fonetskog, leksičkog i sintaksičkog napredovanja učenika. Učitelj podstiče učenike na izražavanje misli rečenicama, ili većim i manjim govornim cjelinama s ciljem njegovanja stvaralačkog govora koji se oslanja na uočene činjenice. Ilustracija treba da pobudi učenička interesiranja, da podstiče maštu, da postane misaoni oslonac učenicima, da ima pedagošku, psihološku, a posebno estetsku vrijednost.

Gledajući ilustraciju učenici izražavaju svoja osjećanja. Tumačeći pojedine detalje na ilustraciji oni izražavaju svoju ličnost, formuliraju rečenice i izražavaju svoje stavove, procjenjuju i često pronalaze alternativna rješenja.

Učitelj ohrabruje učenike da komuniciraju, da postepeno u razgovoru o ilustraciji preuzimaju inicijativu, da uočavaju i komentiraju važne događaje na ilustraciji. Tokom razgovora o ilustraciji važno je da učenici uvažavaju različito interesiranje i da prihvate činjenicu da ne uživamo podjednako svi u istim aktivnostima.

Učenici u spektru različitosti pronalaze sve ono što je zajedničko. Uočavaju međusobne sličnosti i razlike.

⁴ „Međusobna povezanost između razvoja govora i likovnog izražavanja ima svoje korene u PIKTOGRAFSKOM (pisanju pomoću slika) IDEOGRAFSKOM (označava se samo dio predmeta) i egipatskom hijeroglifskom (slikovnom) pisanju iz kojih su se načina pisanja (slikanja) kasnije razvile azbuka – abeceda”. – R. Matić: *Metodika razvoja govora dece*, Beograd, 1986, str. 56.

Posmatranje slike, razmišljanje o slici i govor međusobno su usko povezani.

Prije dolaska u školu učenici imaju izvjesno iskustvo. To predškolsko iskustvo učenicima pomaže da se lakše uključe u program osnovne škole u opuštenoj atmosferi, da usavršavaju govor i da kroz razgovor ovladaju vještinom govora, te da podsticanjem mašte bogate rječnik.

U tom smislu bitno je povezivanje učeničkog iskustvenog nivoa sa sadržajem ilustracije. Kao motivacija može nam poslužiti poticajna riječ uz koju će učenici vezivati svoje asocijacije.

U razgovoru o ilustraciji učenike postepeno uvodimo u osnovne konvencionalne norme. Učenici saslušaju govor drugih i čekaju svoj red da iznesu mišljenje, te ih tako oslobađamo poliloškog govora. Učitelj podstiče učenike da postavljaju pitanja i da na njih odgovaraju, te da kritički procjenjuju pojedine odnose, postupke i relacije. Tokom govora učenici će uskladiti ton, ritam i boju glasa sa određenom situacijom. Cilj ovih vježbi je razvoj rječnika i jezičke strukture, ali i umijeće procjenjivanja određene situacije.

Svaki od učenika na ilustraciji pronalazi situaciju koja mu je bliska i koja ga zanima jer je sadržaj ilustracije motivacijski snažan.

Učenici mogu pričati o onim detaljima koji njih zanimaju, ne treba insistirati da sadržaj bude kompozicijski skladno strukturiran, važno je da ilustracija pobudi interes učenika i da se oslobode za usmeno komuniciranje.

Zadatak ilustracije je da učenike podstakne da govore. Dok učenici objašnjavaju ono što vide na ilustraciji, učitelj prati da li su učenici ovladali pravilnim izgovorom glasova, da li ima učenika koji imaju poremećaja u govoru, kako vladaju glasovnim skupinama, ima li u govoru dijalekatskih obilježja, da li je učenik maštovit, oslobođen za komuniciranje ili je zatvoren i uplašen.

Komuniciranje učenika prvog razreda devetogodišnje osnovne škole često moramo modificirati, u prvoj fazi rada ne možemo očekivati da sadržaj pričanja bude zaokružen u cjelinu.

Iza ilustracije ponekad se nalaze i riječi koje se terminološki uklapaju u kontekst. Iznad ilustracija koja pomaže pri globalnom čitanju ponekad se nađu i riječi. Na kraju ilustracije učenicima nižih razreda se nude grafomotoričke predvježbe koje pomažu pri razvijanju motorike.

Crte koje učenici crtaju treba da budu prepoznatljive na ilustraciji.

DOPRINOS BROJALICA (RAZBRAJALICA) RAZVOJU GOVORA

U razvoju govora značajnu ulogu imaju *brojalice*. Djeca ove igre češće nazivaju razbrajalicama jer je razbrajanje sastavni dio igre. Razbrajanje služi za određivanje pozicije suigrača u igri. Brojalice su najčešće pisane u stihovima. To su ritmizirane pokretne govorne igre u kojima se prepliću razumljive i smisaono jasne riječi sa nerazumljivim riječima ili riječima bez smisla.

Djeca uzrasta od pet do šest godina brzo usvajaju ritmizirane brojalice i prihvataju pravila igre bez pogovora.

Narodna brojalica ECI, PECI, PEC upravo je kombinacija smislenih razumljivih riječi i nerazumljivih. Riječi koje ne znače ništa ECI, PECI, PEC su nonsensne riječi koje su ritmički spojene, a koje u igri imaju centralno mjesto. Igralice brojalice su dinamične igre koje služe za razvoj govora. Pravila igre djeca prihvataju i bez pogovora ih se pridržavaju. Djeca se poredaju kružno, u sredini je onaj koji razbraja. Na koga, tokom razbrajanja, dođe posljednja riječ PEC on izlazi iz igre. Igra se nastavlja do posljednja dva igrača, a onda se brojalica primjenjuje i na njih. Za razbrajanje pogodna je i pjesma Dragana Lukića: LETI, LETI PTIČICA.

Dobro bi bilo da što više djece izgovara stihove ove pjesme jer je ona pogodna za vježbanje artikulacije glasova. Postupak igre je sličan postupku kod brojalice ECI, PECI, PEC, samo što onaj koji ostaje posljednji nije pobjednik nego on ŽMURI i traži skrivenog. Ako ovu igru realiziramo u učionici, skrivača mogu igrati dva učenika. U metodičko-didaktičkom smislu brojalica nam može poslužiti kao motivacija za igru, asocijacije na određenu riječ u brojalici. Učenik koji razbraja govori: „ECI, PECI, PEC, TI SI MALI ZEC”. Učenik na koga je došla razbrajajuća riječ *zec*, izgovara riječi koje su karakteristične za zeca (brz, plašljiv, voli kupus, lovački psi ga proganjaju, ima duge uši, mekano krzno, kratki repić...). U karakterizaciji zeca, mogu učestvovati i drugi učenici, a učitelj će imati koordinirajuću ulogu. Gdje bude potrebno, učitelj podsticajnim pitanjima pomaže učenicima da se prisjete prave riječi. Igra se nastavlja: ECI, PECI, PEC, TI SI MALI ZEC, JA SAM MALA VJEVERICA... Igra riječima se nastavlja, sve ono što je karakteristično za vjevericu igrač govori

(voli orahe, ima dugi rep, skače s grane na granu...).

Koje su razlike između vjeverice i zeca?

Zec trči kroz polje i šumu, a vjeverica skače s grane na granu. Zec voli kupus, a vjeverica orahe. Zec ima kratak repić, a vjeverica dug. Koje su sličnosti između vjeverice i zeca? I zec i vjeverica su plašljivi. I zec i vjeverica imaju fino mekano krzno...

Igre riječima i stihovima mogu se osmisliti uz razne brojalice, a posebno je za ove igre pogodna *Brojalica* Stanislava Femenića.

Učitelj će na nastavni plakat napisati pjesmu a pored pjesme napisati brojeve i nacrtati cvjetove koji se u pjesmi pominju. Ova rimovana brojlica podstiče učenike da razmišljaju, zaključuju i pogađaju. Kada učenici završe pogađanje tajanstvenih riječi, učitelj ih upućuje da spoje, pridruže brojeve riječima kojima se imenuje broj ili da crtom pokažu gdje bi trebalo da se nađe cvijet.

Zaključak

Razvoj govora je važan za intelektualno socijalno i emocionalno sazrijevanje djeteta. Govor pomaže djetetu da spozna svijet oko sebe i da tako stvara emocionalni kontakt sa okolinom. Djeci mlađeg uzrasta nisu potrebna jasna pravila za korektnu upotrebu jezika, oni uče govor od okoline, a da toga nisu ni svjesni. Komunikacija je proces, a koliko će govor jednog djeteta biti razvijen zavisi od sredine u kojoj dijete odrasta, te od komunikacijskog poticaja onih koji učestvuju u govornom razvoju djeteta.

Literatura

1. Basler, G. (1969), *Poetika prostora*, Kultura, Beograd
2. Bagarić, V. i Mihaljević - Djigunović, V. (2007), „Definiranje komunikacijske kompetencije“, *Metodika*, br.14, Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
3. Brajša-Žganec, A. (2003), *Dijete i obitelj, emocionalni i socijalni razvoj*, Naklada „Slap“, Zagreb
4. Brown, R. (1970), *Semantik and Gramatical Relations-Chapter for a projected book to be called: A First Language*, Harvard University
5. Bugarski, R. (1973), „Dečiji jezik i lingvistička teorija“, *Zbornik*,

- 6, Institut za pedagoška istraživanja, Naučna knjiga, Beograd
6. Chomsky, N. (1957), *Syntactic Structures*, `s-Gravenhage
7. Eljkonjin, D.B. (1962), Problem simbolike i njene funkcije u igri djece predškolskog uzrasta, *Predškolsko dijete*, 1-2, Zagreb
8. Furlan, I. (1961), *Razvijenost rječnika i struktura govora*, Zagreb
9. Herlok, B. i Herlok, E. (1970), *Razvoj deteta*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, Beograd
10. Lukić, V. (1970), *Dečji rečnik*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije, Beograd
11. Miočinović, Lj. (1970), "Analiza rečnika jednog udžbenika namenjenog učenicima osnovne škole", *Zbornik*, 3, Institut za pedagoška istraživanja, Naučna knjiga, Beograd
12. Ničković, R. (1972), *Vrednovanje radnih svesaka*, Zavod za nastavna sredstva Srbije, Beograd
13. Ništović, H. (2005), *Priručnik uz Prvanku'*, Bosanska riječ, Sarajevo
14. Jakobson, R., Halle, M. (1956), *Fundamentals of Language*, `s-Gravenhage
15. Pavličević-Franić, D. (2005), *Komunikacijom do gramatike*, Alfa, Zagreb
16. Piaget, J. (1966), *La psychologie de l'intelligence*, Collection Armand Colin, Paris
17. Starc, B., Čudina-Obradović, M., Pleša, A., Profaca, B., Letica, M. (2004), *Osobine i psihološki uvjeti razvoja djeteta predškolske dobi*, Golden-marketing, Tehnička knjiga, Zagreb
18. Vasić, S. (1971), *Razvitak artikulacije kod djece na uzrastu od tri do devet godina*, Naučna knjiga, Beograd
19. Vigotsky, L.S. (1971), "Učenje i razvoj u predškolskom uzrastu", *Predškolsko dete*, broj 4, Novi Sad, str. 365-374

Mejra Softić

KOMPETENCIJE I KREATIVNOST NASTAVNIKA – TEMELJI UČENIKOVE MOTIVACIJE U PROCESU USVAJANJA STRANOG JEZIKA

Sažetak

Savremena nastava stranih jezika utemeljena je na komunikativnom pristupu koji kod učenika razvija komunikativne kompetencije. Komunikativna kompetencija učeniku omogućava da se u širem sociokulturnom i društvenom kontekstu stranim jezikom služi kao sredstvom spoznaje, komunikacije i akumulacije znanja. Jedan od temeljnih principa ovakvog pristupa jeste da se procesi učenja stranog jezika temelje na stvarnoj komunikaciji vezanoj za određeni situacioni kontekst, a sam pristup gramatici je induktivan.

Da bi uspješno vodio ovakvu nastavu stranih jezika, neophodno je da nastavnik posjeduje znanja i vještine propisane kompetencijama specifičnim za strani jezik i odgojno-obrazovnim kompetencijama, koje on razvija i unapređuje u svim relevantnim područjima nastave stranog jezika. Za produktivno uvezivanje svih nivoa kompetencija i njihov pozitivan odraz na rad sa učenicima neophodan je visok stepen nastavnikove kreativnosti koja se ispoljava od pravilnog poimanja njegove uloge u nastavnom procesu do primjene kreativnih strategija u poučavanju. Kompetencije i kreativnost nastavnika ključni su elementi od kojih ovisi stepen učenikove motivacije da bude aktivnim sudionikom komunikativne nastave stranih jezika.

***Ključne riječi:** strani jezik, kompetencija, strategije učenja, kreativnost, interakcija, motivacija*

TEACHER'S COMPETENCES AND CREATIVITY – BASES OF PUPIL'S MOTIVATION IN THE PROCESS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Summary

The modern foreign language teaching is based on communicative approach that develops pupil's communicative competences. These competences enable pupils to use foreign language as a means of learning, communication and knowledge accumulation in a wider social and cultural context. One of the basic principles of the approach like this is that the processes of foreign language teaching are based on real communication related for a specific situation, and the grammar approach is inductive.

In order to be successful in this kind of foreign language teaching, it is necessary for teacher to possess knowledge and skills defined by competences specific for foreign language as well as educational competences developed and advanced by teacher in all relevant fields of foreign language teaching. High level of teacher's creativity is also necessary for productive combination of all levels of competences and their positive impact on language education. Teacher's creativity begins from his correct understanding of his role in language education and the usage of creative strategies. His competencies and creativity are key elements for pupil's motivation and for his decision to be active participant in communicative foreign language teaching.

Key words: *foreign language, competence, teaching strategies, creativity, interaction, motivation*

Uvod

Pod pritiskom veoma dinamičnih promjena, koje se u posljednje desetljeće dešavaju u obrazovnim sistemima evropskih zemalja, Bosna i Hercegovina je, u nastojanju da postigne kompatibilnost standarda u obrazovanju sa zemljama Evropske unije, također zakoračila u proces osavremenjivanja svog obrazovnog koncepta. To se naročito odnosi na modernizaciju nastave stranih jezika, te iznalaženje najadekvatnijih metoda u njihovoj pouci i učenju. Cilj ovoga rada jeste da ukaže na osnovne aspekte primjene komunikativnog pristupa kao danas najzastupljenijeg i najuspješnijeg u nastavi stranih jezika. S obzirom na to da je osnovni cilj ovog pristupa razvijanje komunikacijskih kompetencija učenika, uspješna realizacija nastave stranih jezika pretpostavlja i zaseban

profil nastavnika, koji je ovladao brojnim nivoima znanja stranog jezika, kao i vještinama u njihovoj interpretaciji i prenošenju na učenika. Iz tog razloga u radu se fokusiramo na kompetencije i kreativnost nastavnika kao dva temeljna predujta za razvijanje učenikove motivacije i njegovih pozitivnih stavova prema nastavniku i nastavi stranog jezika. Bez obzira na visok nivo ovladavanja svim potrebnim kompetencijama, smatramo da nastavnik mora posjedovati i razvijati kreativnost kako bi na produktivan način kombinovao i koristio slojevite nivoe svojih kompetencija.

Nadamo se da će rad biti od koristi nastavnicima stranih jezika koji, prema ciljevima učenja stranog jezika, kao i prema razredu kao jednoj maloj kreativnoj zajednici, gaje visok stepen respekta i odgovornosti.

Komunikativna kompetencija učenika kao cilj savremene nastave stranih jezika

U vrijeme sveopće globalizacije odnosa u svijetu, te svakodnevnih ekonomskih, političkih, obrazovnih i svih drugih vidova kulturološko-civilizacijskih prožimanja naroda pripadnika različitih govornih podneblja, intenzivno učenje stranih jezika se nameće kao jedan od suštinskih prioriteta u obrazovanju. Potrebe bržeg komuniciranja u prostoru i vremenu, neophodnost boljeg razumijevanja zajedničkog i različitog u kulturama i načinima življenja, mogućnost raznolikijih djelovanja u vlastitim sredinama, u najtješnjoj su korelaciji sa ovladavanjem komuniciranja na stranom jeziku. Stoga se evropskim projektima inoviranja metoda i iznalaženja što efikasnijih modela u pouci stranih jezika, posljednje dvije decenije, pridaje izuzetna pažnja, dok se sam proces neophodnog razvoja multijezičnosti promovira kao osnovni predujta učinkovitih multikulturalnih razumijevanja, međunarodne suradnje, mobilnosti i mogućeg upošljavanja u interaktivnoj Evropi.¹

¹ O realizaciji i sadržajima ovih projekata koje je *Evropski centar za moderne jezike* pri Vijeću Evrope organizirao kroz četverogodišnje srednjoročne programe u periodu od 2000- 2003, 2004-2007. i od 2008-2011. detaljnije se informirati na: <http://www.leargas.ie/educatin/ecml/> leargas European Centre for Modern Languages

Implementiranjem projekata ranog učenja stranih jezika u naš obrazovni sistem i usvajanjem Zajedničkog evropskog referentnog okvira za jezike (*Common European Framework of Reference for Languages*),² prvi put objavljenog 2000. godine sa ciljem da se na objektivan način opišu nivoi znanja učenika stranih jezika diljem Evrope, te modeli održavanja visokih kriterija u poučavanju stranih jezika, postali smo dio moderne evropske zbilje sa preuzetom obavezom dosljednog implementiranja i sprovođenja visokih standarda propisanih za procese usvajanja stranih jezika na svim nivoima obrazovanja. Implementirani su renovirani nastavni planovi i programi stranih jezika, naročito na nivou osnovnoškolskog obrazovanja kao ključnog u razvijanju učenikovih sposobnosti u uspješnom ovladavanju elementima stranog jezika (Prebeg-Vilke, 1991), redefinirani su zadaci i ciljevi nastave stranih jezika, te propitana i izmijenjena uloga nastavnika stranog jezika.

Savremena nastava stranih jezika utemeljena je na komunikativnom pristupu, a njegov teorijski koncept na komunikativnoj kompetenciji kao osnovnoj odrednici u definiranju ciljeva i zadataka nastave stranih jezika (Ostojić, 1991). Osposobljavanje učenika da se služe stranim jezikom kao sredstvom spoznaje, komunikacije i akumulacije znanja, osnovni je cilj i zadatak nastave stranih jezika (Skljarov, 1996), što implicira razvijanje njegove komunikativne kompetencije. Komunikativna kompetencija omogućava upotrebu stranog jezika u širem sociokulturnom i društvenom kontekstu, odnosno učenika osposobljava za interaktivnu komunikaciju na stranom jeziku u različitim životnim situacijama i izvan školskog okruženja.

Kao najznačajnije obilježje komunikativnog pristupa nastavi stranih jezika jeste da on, u cilju uspješnog razvijanja osnovnih vještina komuniciranja na tom jeziku, istovremeno kombinira i usvaja četiri komponente komunikativne kompetencije (Richards i Rodgers, 2002) - *lingvističku, sociolingvističku, diskurzivnu i strategijsku kompetenciju*, a sve njih W. Littlewood (2010) situira pod *strukturne i funkcionalne* aspekte jezika, koji se kombiniraju u jednom potpunijem komunikativnom pogledu. Ovaj pristup

² O temeljnim odrednicama Evropskog referentnog okvira pod naslovom *The Common European Framework in its political and educational context* vidjeti na : www.coe.int/t/dg4/linguistics/source/Framework_EN.pdf

podrazumijeva da učenici strani jezik usvajaju komunicirajući na tom jeziku, a neki od njegovih temeljnih principa su da se procesi učenja stranog jezika temelje na stvarnoj komunikaciji vezanoj za određeni situacioni kontekst; pažnja se usmjerava na učenika i kroz planirane komunikacijske strategije improviziraju se situacije u kojima učenik eksperimentira sa svojim znanjem; greške učenika se tolerišu jer su one pokazatelj izgrađivanja njegovih komunikativnih kompetencija; uvode se strategije koje pospješuju tečnost i tačnost učenikovog komunikativnog izraza; posebnim tehnikama kod učenika se istovremeno razvijaju vještine govora, čitanja i pisanja; učenicima se ostavlja da na temelju datog korpusa nova gramatička pravila izvode induktivno – sami ih opažaju i razlikuju, a zatim se obrađuju pri čemu se posebno naglašava njihova funkcija; posebna pažnja se pridaje i kulturnoj komponenti ciljanog jezika kao važnom instrumentu u razvijanju komunikativnih sposobnosti učenika (Mitchell, 1988, J. Richards, 1985).

Poštivanjem ovih principa strani jezik se u osnovnoj i srednjoj školi izučava kao sredstvo i cilj, a ne kao predmet nastave stranih jezika (Skrljarov, 1996). Učenje jezika nadređeno je učenju o jeziku, što učenicima, u ovisnosti od samog nivoa učenja, dalje obezbjeđuje brojne aspekte poznavanja stranog jezika, poput sposobnosti komuniciranja na stranom jeziku, sposobnosti upotrebe jezika za različite svrhe i u različitim funkcijama, sposobnosti promjene upotrebe jezika shodno okolnostima i sugovornicima, sposobnosti kreiranja i razumijevanja raznih tipova tekstova, te sposobnost održavanja komunikacije unatoč određenih ograničenja u poznavanju jezika (J. Richards, pdf.1985:4).

Ovako savremeno koncipiran model učenja stranog jezika³ utkan je i u naše nastavne planove i programe, ali su nivoi stručne osposobljenosti nastavnika stranih jezika, njihovih vještina i sposobnosti u prenošenju znanja na učenike, kao i otežani materijalno-tehnički uvjeti u kojima se nastava odvija, glavni ograničavajući faktori u njenoj dosljednoj primjeni. Iako su udžbenici, barem na nivou osnovne škole, koncipirani na tragu

³ O elementima komunikativnog pristupa kao danas najzastupljenijeg metoda u poučavanju stranih jezika u svijetu detaljnije vidjeti: Softić, M. (2010) Komunikativni pristup kao paradigma uspjeha nastave strane jezika. *Zbornik radova sa Trećeg međunarodnog skupa „Edukacija nastavnika za budućnost“*. Pedagoški fakultet u Zenici.

primjene komunikativnog pristupa, on se danas najčešće kombinira sa elementima strukturno-situacione (3P: *presentation-practice-production*) i audiolingvalne metode, koje prednost daju gramatičkoj kompetenciji kao temeljnoj vještini kojom je neophodno ovladati. Pri tome je pristup učenju gramatike uglavnom deduktivan, što znači da se studentu prvo prezentiraju gramatička pravila, koja se zatim, kroz usmjerene vježbe konverzacije i pisanja, usvajaju, što svakako veoma otežava put do ciljane komunikativne kompetencije učenika. Međutim, i ove metode, uz nastavnika koji je ovladao osnovnim vještinama uspješnog vođenja nastave stranog jezika, koji je domišljat i kreativan u svom radu, koji kod svakog učenika stvara osjećaj vlastite vrijednosti i jednake sposobnosti da se izrazi na stranom jeziku, mogu dati veoma zapažene rezultate u razvijanju njegovih komunikacijskih vještina.

Kompetencije nastavnika stranog jezika

Ukoliko krenemo od osnovne pretpostavke da je suštinski cilj učenja stranog jezika ovladavanje sposobnostima njegove praktične primjene u najrazličitijim životnim situacijama, činjenice da djeca, prije u kućama nego u školama, a usljed svakodnevne neposredne izloženosti izvornom govornom obrascu stranog jezika, npr. televiziji i internetu, progovore strani jezik tečno i tačno, bez interveniranja gramatičkih pravila, logičnim se nameće zaključak da odgovornost nastavnika naspram stepena naučenosti praktične primjene stranog jezika kod učenika nikada nije bila veća. Da bi nastavnik, kao često jedini izvor i jedino lice, koje učenici pokušavaju manje ili više uspješno imitirati, kao najodgovorniji organizator nastavnog procesa, kao ko-komunikator učenika i kontrolor njihovog rada, kao osoba odgovorna za stvaranje pozitivne atmosfere u razredu i zadužena za pružanje psihološke podrške učenicima, pozitivne motivacije i inspiracije, kao osoba koja svojim ličnim primjerom podučava učenike i modelira njihove karaktere (Ostojić, 1991:33), osposobio učenike da, na njihovo osobno i na zadovoljstvo njihovih roditelja, barem do određene mjere, prakticiraju strani jezik, on sam mora da je veoma stručno i kvalitetno pripremljen za nastavni proces. To svakako podrazumijeva njegove izlazne kompetencije, odnosno znanja, odlike, vještine i sposobnosti koje je stekao tokom svog obrazovanja, koje održava i unapređuje u svim relevantnim područjima nastave stranog jezika.

Izuzev prijedloga Državnog kvalifikacijskog okvira koji prati i definira nivo stečenih znanja po završetku određenog obrazovnog ciklusa, naše nadležne obrazovne institucije još nisu donijele zaseban dokument koji, u kontekstu vrlo značajnih inovativnih promjena u domenu nastave stranih jezika, determinira i definira područja kompetencija učitelja, nastavnika i profesora stranih jezika. Ovaj dokument bi bio značajan, naročito za osnovne i srednje škole, zbog činjenice da on nadležnim osobama i institucijama omogućava praćenje kvalitete i profesionalnog napredovanja nastavnika, a njima samima omogućava samoanalizu vlastite stručnosti te potiče njihovu svijest o važnosti stručnog usavršavanja. Također može poslužiti i kao dobra polazišna osnova u izradi obavezujućih standarda, koji u komunikativnoj nastavi stranih jezika učeniku i razvijanju njegovih komunikativnih kompetencija osiguravaju centralnu poziciju.

Zemlje iz našeg najbližeg okruženja, koje postižu zavidan nivo u kvalitetnoj realizaciji evropski osmišljenih programa savremene pouke stranih jezika, načinile su značajan iskorak u ovom smislu i za osnovne škole kreirale ovakav jedan dokument, čiji je cilj sistemsko definiranje područja kompetencija unutar kojih se nastavnici stranog jezika profesionalno razvijaju (Tempus projekat RH, 2003). Prema ovom dokumentu kompetencije nastavnika stranih jezika se u osnovi dijele u dva temeljna područja. *Prvo* područje čine kompetencije specifične za sam predmet, strani jezik, a *drugo*, odgojno-obrazovne kompetencije. Svaka od njih ima svoje zasebne skupine na koje ćemo se kratko osvrnuti.

Kompetencije specifične za strani jezik

Ova vrsta kompetencija nastavnika stranog jezika podrazumijeva dvije skupine kompetencija:

- a) kompetencije vezane za jezik i kulturu
- b) kompetencije vezane za poučavanje jezika

Kompetencije vezane za jezik i kulturu impliciraju *komunikacijske jezičke kompetencije*, koje podrazumijevaju lingvističke (fonološka, gramatička, leksička i semantička), sociolingvističke i pragmatičke kompetencije, te *interkulturalne kompetencije* nastavnika.

Kompetencije vezane za poučavanje jezika odnose se na glotodidaktička i metodička znanja i vještine neophodne za kvalitetno poučavanje stranog jezika, a dijele se na:

- a) kompetencije vezane za opće teorije usvajanja jezika
- b) kompetencije vezane za primjenu znanja o teorijama poučavanja savremenih stranih jezika i
- c) kompetencije vezane za evaluaciju i praćenje jezičke kompetencije učenika

Odgojno-obrazovne kompetencije

One također impliciraju dvije velike skupine kompetencija:

- a) kompetencije vezane za odgojno-obrazovne znanosti
- b) kompetencije vezane za cjeloživotno obrazovanje

Što se tiče kompetencija vezanih za odgojno-obrazovne znanosti, one podrazumijevaju opće pedagoško-psihološke kompetencije, kompetencije koje se odnose na poučavanje u razredu, na poučavanje izvan razreda, te intrapersonalne i interpersonalne kompetencije.

Kompetencije vezane za cjeloživotno obrazovanje odnose se na kompetencije vezane za poznavanje obrazovnog sistema, za razvoj i poboljšanje vještina poučavanja stranog jezika te kompetencije vezane za poboljšanje jezičkih znanja i vještina.

Za svaku od spomenutih kompetencija propisani su slojeviti nivoi znanja i vještina (Tempus RH, 2003:1-7), koje nastavnik stranog jezika treba posjedovati, koje on u svom radu unapređuje i koje ga referiraju za kvalitetno vođenje i realizaciju savremene komunikativne nastave stranih jezika. Iskusi ovakve vrste kompetencija, kvalitetno osmišljene i praktično realizirane kroz studijski program, nastavnik stiče sigurnost koja ga vodi do samopouzdanja kao najbitnije komponente u njegovom pozitivnom odnosu naspram nastavnog procesa i samog učenika. Takav nastavnik je samouvjeren, svjestan svoje odgovornosti i podređenosti učeniku i njegovim potrebama, za učenike je uvijek pristupačan, jer je svjestan potrebe razvijanja tijesne interakcije i suradnje u razredu kroz koje ih on, koristeći razne strategijske kompetencije, inspiriše i motivira na kreativno učešće u procesu razvijanja njihovih komunikativnih kompetencija. U ovom smislu, pored

dobrog ovladavanja komunikacijskim jezičkim kompetencijama, od suštinskog značaja za nastavnika jeste poznavanje kompetencija vezanih za primjenu znanja o teorijama poučavanja savremenih stranih jezika zato što ga one osposobljavaju da, putem različitih kreativnih aktivnosti, nastavnih materijala i informacionih pomagala, kod učenika sistemski razvijaju vještine, slušanja, govora, čitanja i pisanja, osposobljavaju ga da zna organizirati nastavni sat shodno dobi i stepenu jezičkog znanja učenika, da metode i tehnike rada prilagodi individualnim razlikama učenika, da stvori pozitivno ozračje za učenje stranog jezika, da motivira učenike, prepozna i umanjí strah od jezika, te da kod učenika razvija različite strategije učenja. Ove sposobnosti su od bitnog značaja za učenikovo postepeno uvođenje u komunikativne aktivnosti, te za razvijanje njegovog vlastitog samopouzdanja i osjećaja vlastite vrijednosti kao bitnih komponenti učenikove motivacije.

Korelat nastavnikove kreativnosti i učenikove motivacije

Kako bi savremena nastava stranih jezika ostvarila svoje ciljeve, neophodno je da nastavnik, pored ovladavanja potrebnim znanjima i vještinama, posjeduje i dodatnu komponentu neophodnu za proces produktivnog uvezivanja spomenutih kompetencija i njihov pozitivan odraz na rad sa učenicima, a to je kreativnost.

Kreativnost je čovjeku, kao misaonom i stvaralačkom biću, u većoj ili manjoj mjeri prirodno imanentna, jer živimo u svijetu stalnih promjena koje od samih nas zahtijevaju akcije vlastite promjene i adaptacije. Nadarenost, originalnost, dinamičnost, pronicljivost, komunikativnost, inovativnost, istraživanje, eksperimentisanje, radoznalost, otvorenost, inspiracija, intuicija, predanost, neposrednost, vještine improvizacije, spontanost..., samo su neki od ključnih termina koji odražavaju koncept kreativnosti.⁴ Poučavanje stranog jezika spada u veoma otvorene i fleksibilne oblasti u obrazovanju gdje kreativne aktivnosti na lahak

⁴ O razumijevanju kreativnosti u kontekstu savremene nastave stranih jezika detaljnije se informirati na: www.complexworld.pbworks.com/.../Creativity_Working_Modern_Languages.doc. Clarke, M. A. : *Creativity in modern foreign languages teaching and learning*

način jednako mogu biti ugrađene kako u aktivnosti poučavanja tako i u same kurikulume. Zbog širine i kompleksnosti jezika ono može biti jedna velika kreativna vježba zato što pojedinci elemente stranog jezika, usljed različitih situacija, strategija i funkcija, koriste i kombiniraju uvijek na drugačije načine. Kreativnost nastavnika započinje od pravilnog razumijevanja svoje uloge u komunikativnoj nastavi stranih jezika, koja sada od učenika zahtijeva da bude aktivni sudionik svih komunikativnih aktivnosti baziranih na međusobnoj suradnji, a ne na tradicionalnom individualnom pristupu. Komunikacija je utemeljena na interakciji u kojoj učenik postaje ravnopravan partner nastavniku i njegov bliski suradnik. Nastavnik je instruktor, podređen učenikovo potrebi, neko ko uz puno tolerancije, predanosti i pažnje usmjerava, pomaže i vodi razvijanje komunikativnih sposobnosti učenika, a ne osoba koja dominira časom i primarno demonstrira svoj autoritet ili se trudi da posluži kao jedini obrazac ispravnog govora i pisanja na stranom jeziku, stalno korigujući početne greške učenika i umanjujući tako njihovu motivaciju za daljim radom.

Nastavnik u centar aktivnosti stavlja učenika, razvijajući kod njega sposobnost samopromatranja, samoispravljanja i samovrednovanja. U ispravljanju učenikovih pogrešaka nastavnik primjenjuje različite strategije, prema njima ima pozitivan stav i kao takvog ga razvija i kod samog učenika, pomažući mu na taj način da preuzme veći stepen odgovornosti za svoje učenje i znanje. To učenika dodatno motivira i pomaže mu u izgradnji pozitivnog odnosa prema nastavniku i stranom jeziku. Složeni proces razvijanja govornih vještina moguć je samo ako učenik ima motivaciju i priliku da izrazi svoj vlastiti identitet, te da surađuje sa drugim učenicima. To svakako zahtijeva radnu atmosferu koja mu daje osjećaj sigurnosti i vrijednosti kao pojedinca (Littlewood, 2010:93), u čemu odlučujuću ulogu ima sam nastavnik. Stepenn kreativnosti nastavnika presudno utječe na poticanje i razvijanje interesa učenika za aktivno uključivanje u proces usvajanja stranog jezika. Kreativni nastavnik se ne oslanja samo na knjigu i propisanu vježbanku kao osnovni didaktički materijal u nastavnom procesu. Njegova se kreativnost ispoljava u vještom razvijanju, selektiranju, organizaciji i korištenju različitog materijala koji u razredu podržava kreativnu vježbu te potiče kreativno učenje. Praktične zadatke kreira na autentičnom materijalu koji je učeniku interesantan, intrigantan i inspirativan. Savremena nastava stranih jezika promovira tzv. *text-*

based, task-based i *realia* materijale (Richards i Rodgers, 2002:168). Oni kroz različite tekstualne sadržaje i praktične zadatke, ilustracije, dijaloške situacije, igre, dodjelu različitih uloga učenicima, simuliranja stvarnih životnih situacija, pisanje samostalnih radova i vođenje dnevnika na stranom jeziku i slično, postepeno razvijaju učenikove komunikacijske sposobnosti. Kao integralni dio njegovih kreativnih nastojanja, nastavnikova otvorenost prema širokoj upotrebi multimedijalnih resursa u nastavi, također, veoma je bitna za učenikovo što ranije suočavanje sa stvarnim svijetom stranog jezika, te za razvijanje njegove motivacije da bude aktivnim sudionikom tog svijeta.

Kreativan i kompetentan nastavnik ne zaboravlja i ne potcjenjuje učenikove ocjenjivačke sposobnosti njegovih kvaliteta i uloženog truda. Takav osviješten nastavnik u učeniku nalazi svoju vlastitu inspiraciju, a u njegovoj nadnesenosti i brižljivo osmišljenim strategijama rada, učenici nalaze svoju motivaciju, što u konačnici vodi do upotpunjenja ciljeva nastave stranih jezika.

Zaključak

Savremeni koncept nastave stranih jezika utemeljen je na razvijanju učenikovih komunikativnih kompetencija na tom jeziku. To podrazumijeva razvijanje i primjenu posebnih strategija u radu sa učenicima koji se zasniva na interakciji i komunikaciji na stranom jeziku, a ona se uvijek veže za određenu situaciju iz stvarnog života. Komunikativna nastava u centar aktivnosti stavlja učenika, dok sam nastavnik preuzima odgovornost za stepen učenikove sposobnosti da se praktično izrazi na stranom jeziku. Razvijanje učenikovog samopouzdanja i pozitivnog odnosa prema nastavniku i nastavi stranog jezika ključni su elementi njegove motivacije za aktivnim učešćem u komunikaciji. Iako važno, samo ovladavanje slojevitim nivoima kompetencija koje se odnose na strani jezik, kao i odgojno-obrazovnim kompetencijama, nije garant nastavnikovog uspješnog vođenja komunikativne nastave stranih jezika. Kompetencije su u tijesnoj korelaciji sa nastavnikovim osjećajem za kreativnost u pripremi nastavnog materijala, u moduliranju nastavnog procesa i razvijanju odnosa prema učenicima. Samo skupa ukomponovane u lik nastavnika, kompetencija i kreativnost potiču učenikovu aktivnost i zapitanost koja ga motivira na interakciju na stranom jeziku.

Literatura

1. Littlewood, William T. (2010) *Communicative Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Ostojć, Branko (1991) *Komunikacija u nastavi stranih jezika*. Sarajevo: Svjetlost.
3. Prebeg-Vilke, Mirjana (1991) *Vaše dijete i jezik*. Zagreb: Školska knjiga
4. Richards, Jack C. And Rodgers, Theodore S. (2001) *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Rosamund, Mitchel (1988) *Communicative Language Teaching in practice*. London: Centre for information on Language Teaching and Research.
6. Skljarov, Miho (1996) *Teorija i praksa u nastavi stranih jezika*. Zagreb: Školske novine.

Elektronske publikacije:

- Jack C. Richards, „Communicative Language Teaching Today“, <<http://www.cambridge.com.mx/sile/EXTRAS/jack-CD.pdf/>>;
- „Tempus project CD- 1849-2003: Foreign languages at primary level: training of teachers“,
- <http://www.ufos.hr/DATA/skupovi/TEMPUS_kompetencije.pdf/>
- „Teaching Goals and Methodes- Goal: Communicative Competence“, posted: 30.12.2009, < <http://www.nerle.org/essentials/goalsmethods/goal.html/>>;
- <<http://www.timothyjpmason.com/...Lesson4.htm/>>
- Clarke, M. A. , „Creativity in modern foreign languages teaching and learning“,
- 06.02.2011, <http://www.complexworld.pbworks.com/>
- „leargas European Centre for Modern Languages“,
- 28.01.2011, <<http://www.leargas.ie/educatin/ecml/>>
- “The Common European Framework in its political and educational context”,
- <[http://www.coe.int/t/dg4/linguistics/source/Framework_EN.pdf/](http://www.coe.int/t/dg4/linguistics/source/Framework_EN.pdf)>

Muhamed Arnaut

NEKE JEZIČKE KARAKTERISTIKE KNJIŽEVNOSTI RENASANSNOG PERIODA NA JUŽNOSLAVENSKOM PROSTORU

Sažetak

U ovom radu su obrađene neke jezičke karakteristike pojedinih književnih tvorevina iz perioda humanizma i renesanse na južnoslavenskom prostoru. Zanimljiva je rana pojava renesansne književnosti u ovim krajevima, jer je to značajan kulturni pomak u odnosu na srednji vijek. U književnim djelima pisaca pojedinih krajeva nastajale se jezičke karakteristike koje su oblikovale pojedine forme prvih književnih jezika. U njima se nazirala i ideja o jezičkom standardu za šire prostore. Vođeni takvom idejom pojedini pisci su prilagođavali svoj jezički izraz najširoj čitalačkoj publici. Da bi bili razumljivi na znatno široj teritoriji, oni su počeli pisati na narodnom jeziku. Time su otvoreni procesi oblikovanja predstandardnih idioma i stvaranja standardnih jezika.

***Ključne riječi:** renesansa, književni jezik, protestantska književnost, dalmatinska književnost, jezičke osobine*

SOME LINGUISTIC FEATURES OF RENAISSANCE PERIOD LITERATURE IN THE SOUTH SLAVIC AREA

Summary

In this paper we analyzed some linguistic characteristics of literary creations in the period of Humanism and the Renaissance in South Slavic area. An interesting phenomenon is the early appearance of Renaissance literature in this area because it is a significant cultural shift in relation to the Middle Ages. In literary works of writers from some regions, linguistic characteristics were formed that have shaped some of the first forms of literary language. They discerned the idea of a language standard for wider area. Guided by this idea some writers have adjusted their linguistic expression to the general reading public. To be understood on a much wider territory, they began to write in the vernacular. This has opened the processes of shaping pre-standard idioms and the creation of standard languages.

***Key words:** Renaissance, literary language, Protestant literature, Dalmatian literature, linguistic features*

Uvod

U historiji južnoslavenskog prostora zapaženo mjesto ima period pojave humanizma i renesanse. Nakon društvenih stega srednjeg vijeka tokom 15. i 16. stoljeća dešavao se društveni preporod koji je u prvi plan stavio čovjeka i njegove vrijednosti. Takav ambijent omogućio je razvoj kulture i umjetnosti, što je imalo znatnog odraza na razvoj književnosti i artikulaciju jezičkog izraza. U pojedinim krajevima jasno su se nazirali i uobličavali prvi obrisi književnih jezika koji će se kasnije jasno prepoznavati kao standardni jezici. Prepoznatljive su, između ostalih, pojave protestantske književnosti i književnosti na dalmatinskom primorju, koje su, svaka na svoj način, davale impulse daljem razvoju pojedinih književnih jezika. Tako su u periodu renesanse nastajali književni jezici protestantske književnosti i dalmatinske književnosti, koja je nastajala u Zadru, Splitu, Hvaru i Dubrovniku.

Pojava reformacije i protestantske književnosti

Početak šesnaestog stoljeća u Njemačkoj se pojavljuje značajan historijski reformatorski pokret protiv feudalnih odnosa u katoličkoj crkvi, koja je sve do 16. stoljeća bila jedinstvena i zabranjivala bilo kakve promjene u svojim redovima. Naime, Martin Luter (1483-1546) sačinio je pamflet sa 95 teza i u gradu Vitenbergu 1517. godine javno ih istakao na vratima gradske crkve. U tezama je napao Rimsku crkvu u praktičnim pitanjima organizacije i istakao potrebu reforme crkve. Time je izazvao širok narodni pokret protiv vlasti Rima. Istovremeno, to je bio bunt naroda protiv feudalnog društvenog uređenja u kojem je crkva bila organizacioni stub. Reformacija je, također, bila usmjerena na propovijedanje Biblije na narodnim jezicima. Martin Luter je preveo Bibliju i tako je postao tvorac njemačkog književnog jezika. Njegovim djelovanjem razvila se i osobena književna aktivnost, koja se u književnoj historiografiji naziva protestantska književnost. Martin Luter je bio plodan pisac. Reformatorski pokret se proširio u Njemačkoj i u drugim evropskim zemljama. Širenje reformatorskih ideja ostvareno je upotrebom narodnog jezika. Zasluge za to ima upravo Martin Luter. Ovaj pokret je u pojedinim zemljama pokrenuo intenzivni rad na stvaranju narodnih jezika i pretpostavke za nastanak standardnih jezika. Njemački standardni jezik je utemeljen na tom modelu književnog jezika.

Refleksi reformacije na južnoslavenske književne jezike

Za južnoslavenske jezike protestantizam sam po sebi nema presudan značaj, jer je teren na kojem su djelovali protestanti veoma uzak i periferan u odnosu na najveći dio južnoslavenskog prostora. Uglavnom su bili prisutni u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernom dijelu kajkavskog područja. Ti protestanti se vezuju za slovenački protestantski pokret u kojem je značajna pojava propovjednika Primoža Trubara. On je organizovao rad na prevođenju Svetog pisma na narodni jezik. Za Sloveniju to je važno, jer od Trubara datira slovenačka književnost na narodnom jeziku. Međutim, Primož Trubar je podstakao i djelovanje protestanata u Hrvatskoj i Dalmaciji. Za saradnike je uzeo svećenike koji su pokrenuli aktivnost na tom prostoru: Stjepana Konzula iz Istre, Antuna Dalmatina iz Dalmacije i Juraja Cvečića iz Pazina. Zašto se obratio glagoljašima? Veza glagoljaša sa narodnim jezikom u oblasti religije je mnogo čvršća nego kod svećenika latinaša. Njihov kontakt sa vjernicima je bio intenzivan. I zato je Trubar našao saradnike među svećenicima.

Zbog općih intencija protestanata postavilo se pitanje na kojem će jeziku biti pisana njihova djela. Protestanti su, naime, uglavnom prevodili Bibliju, jer je to bila i osnovica njihove ideologije – vjeran prijevod Biblije. Pošto su željeli da tim prijevodima budu dostupni na širim prostorima, željeli su da budu prisutni i u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji. Oni su tražili takav književni jezik – koine koji bi bio pristupačan na cijelom terenu, što ujedno znači da nisu mogli uzeti za jezik prijevoda samo jezik jednoga kraja. Da bi ubrzali prevođenje Biblije i da bi olakšali to prevođenje, oni su tragali za glagoljskim prijevodima Biblije. Ne zna se da li su to našli, ali je evidentno da su se služili takvim tekstovima. S druge strane, oni su uočili i konstatovali da jezik crkvenoslavenskih glagoljskih prijevoda nije prikladan za njihove ciljeve, jer glagoljaši i sami nisu razumijevali što čitaju.

Prvi prijevod pod nazivom *Prvi del Novog teštamenta* (*Prvi dio Novog zavjeta*) pisan je dosta čistim narodnim jezikom, jednim čakavskim koineom – izrazom, koji je zapravo bio jedan idiom u kome su nivelirane osobine različitih čakavskih dijalekata. Međutim, da bi prilagodili tekstove za širu publiku, oni se služe sinonimikom. Naime, uvode pojedine sinonime iz kajkavskog narječja, a po mogućnosti i iz štokavskog (primjeri: *kruh* – *hljeb*, *ures* – *ukras*). Za

tu izvjesnu štokavizaciju i sinonimiku treba zahvaliti kaluđerima iz Bosne, Jovanu Maleševcu i Matiji Popoviću, koji su izvršili konačnu redakciju teksta.

Karakteristike jezika protestantske književnosti

Ova protestantska književnost interesantna je po jezičkim karakteristikama. U njihovim knjigama je *mješovit jezik* koji je nastao miješanjem različitih elemenata govornih idioma i ponešto elemenata iz crkvenoslavenskog jezika.

Prva izdanja knjiga bila su pisana samo glagoljicom, a kasnije javljaju se knjige pisane ćirilicom (bosančicom) i latinicom.

Kad je izašao *Prvi dio Novog zavjeta*, onda su glagoljaši dočekali to izdanje s negodovanjem, jer je ono odstupilo od nekih pravopisnih normi, koje su bile kod nekih glagoljaša uobičajene.

Fonetske osobine

Protestanti su izbacili *poluglas (b)* u prvom izdanju tamo gdje se nije izgovarao, zatim su dosljedno zamijenili *vokalno l* u svim riječima (*vlk – vuk*).

U sljedećim ćiriličkim izdanjima protestanata preplavit će pojava pisanja *poluglasa (b)* i *vokalnog l*, čak i tamo gdje ga ne treba pisati.

Prvo izdanje je bilo pisano *glagoljicom*, zatim su izašla izdanja *ćirilicom (bosančicom)* i *latinicom*. Dosta promjena je urađeno u skladu sa crkvenoslavenskom tradicijom.

Refleks jata (ѣ) do izvjesne mjere odraz je stanja u čakavskim govorima, ali donekle i ustaljenog manira književnog jezika (koinea), koji se razvio u čakavskoj pučko-religioznoj književnosti. Ova književnost nastala je u Istri i Hrvatskom primorju i po *zamjeni jata (ѣ)* to je mješoviti *ikavsko-ekavski izraz*, koji dominira u starim tekstovima religiozno-pučke književnosti. Međutim, ovo pravilo ima i odstupanja u pojedinim krajevima. Naime, protestanti se ne slažu sa ovim pravilom nego imaju svoje ustaljene norme, što upućuje na određen književnojezički manir. Tako su neki refleksi jata strogo morfologizirani. *Oblici imenica* kod protestanata su *ekavski: celov, cesar, zled*. Dosljedna je *ikavska* zamjena u *pridjevsko-zamjeničkoj promjeni*

(dobrijih, lipih – ne dobreh i lipeh). U komparaciji pridjeva redovna je ekavska zamjena (*starei, plemenitei*). Ovakva podjela ukazuje na nešto artifično, inače je prisutno preovladavanje ekavizama.

U književnim tekstovima protestanata imamo zamjenu **vb** sa **va** i **v** u zatvorenom slogu, što je u skladu sa čakavskim osobinama. U njima je redovno *vazeti, vazam* i *vapiti*, osobina koja će se nešto kasnije javiti i u dubrovačkoj književnosti. Međutim, kod protestanata se pojavljuje i pisanje **u** mjesto **vb**, samo kao prijedlog pored **vb**, što je već literarna štokavska osobina, a pripada istočnim čakavskim govorima. Dakle, očigledno je da je jezik protestantskih knjiga mješovit.

Vokalizacija poluglasa ѣ. Prisutni su primjeri koji asociraju na crkvenoslavenske spise, sa crkvenoslavenskom vokalizacijom poluglasa. Normalna je pojava da *poluglas ѣ daje a u jakom položaju*, a ima slučajeva da se to dešava i u slabom položaju kao što je slučaj u primjeru *posala(n)stvo – poslanstvo*, što je utjecaj crkvenoslavenskog jezika. Staroslavenski jezik nema da poluglas daje **a** (**ѣ > a**), a crkvenoslavenski jezik kao redakcija staroslavenskog jezika ima nedosljedno tu pojavu. To će biti jedna od osobina kasnijeg crkvenoslavenskog jezika, te će se javljati i tamo gdje te zamjene u narodnom jeziku nema, što znači u slabom položaju. To nastaje onda kada pisac gubi predstavu o razlici **ѣ** i **a**, to su njemu dva znaka za istu vrijednost (za **a**), pa piše *posala(n)stvo* (poslanstvo). Pošto on tu riječ nema u svom govoru, on piše **a** umjesto poluglasa i tamo gdje nije. Međutim, jači utjecaj crkvenoslavenskog jezika jeste u slučajevima gdje je poluglas (**ѣ**) zamijenjen sa **o** ili **a**, jer je to u skladu sa starom tradicijom. Tako se susreće oblik *togda* mjesto *tagda* i *tgda*, zatim *sotvori* mjesto *satvori* i *sbtvori*, te crkvenoslavenski oblik *dešter*.

U tekstovima protestantske književnosti ima dosta jezičkih elemenata iz čakavskih govora kao što su: *prelazak m u n* na kraju riječi; *zadržano čr* u primjerima *črevo, črn* (nema depalatalizacije); pisci pišu kako čuju: *ds – c* (*bracki*), *ts – t* (*gospocki*), a pišu i oblike *gradski, gospodski*; izvršena je *depalatalizacija* (kao u čakavskim govorima) u D i L sg. ženskog roda u leksemama *ruki, nogi; nazal prednjeg reda (e) daje a* iza palatalnih suglasnika (*žaja*).

Kod *o-osnove srednjeg roda* pored nastavka *-u*, kao govorne osobine, još se nalazi i *nastavak -i*, što je crkvenoslavenski arhaični nastavak koji ima cilj da literarizira tekst, a javlja se ponajviše u frazama koje su već kao gotove preuzimane iz crkvenoslavenskih knjiga (*va pusti mesti*).

U genitivu singulara imenica *a-osnova treće vrste na -e* ima nastavak *-i*: mjesto oblika *od sluge* ima oblik *od slugi*, zatim *od trpezi* mjesto *od trpeze*. To je relikat starijega stanja i nekih čakavskih govora.

Prisutno je *postojanje dualskih oblika kod imenica srednjeg i ženskog roda*. Održavanje duala je nesumnjiv utjecaj knjiške crkvenoslavenske tradicije. Ti dualski oblici su česti u nominativu i akuzativu: *noze, ruce* ili *nozi, ruci* (mjesto *noge i ruke*), *seli* mjesto *sela*; zatim u dativu i instrumentalu *ženama* (danas čakavski ima *ženam*), *seloma*.

Dualski oblici prisutni su i u oblicima zamjenica: u genitivu i lokativu oblik *naju* (1.lice), *vaju* (2.lice), *niju* (3.lice); zatim u dativu i instrumentalu oblici zamjenica *nama, vama*, što ne odgovara čakavskom govoru.

Prisutni su crkvenoslavenski nesažeti oblici u zamjениčkoj promjeni: *tvojeje, desnuju* i slično, što je literarna osobina. Javlja se i zamjenica *az* (ja), što je očit dokaz da su se protestantski pisci služili crkvenoslavenskim tekstovima i dobro ih poznavali. Prisutna je zamjenica *kto*, što je crkvenoslavenska osobina, zatim zamjenica *čto*, što je narodna osobina. Međutim, uporedo se u tekstovima nalaze prave čakavske zamjenice *gdo* (za lice) i *ča* (za stvari), pored *č*, kada je vezano za prijedlog ili prefikas, kao što je u primjerima *zač, nač, krozač* i slično.

Pridjevsko-zamjениčka promjena ima crkvenoslavenske nastavke na *-go* u genitivu singulara: *dobrago, dobrogo* i sl.

Osobine kod glagola. U 3. licu singulara i plurala prezenta pojavljuje se, naročito u kasnijim izdanjima, nastavak *-t*, što je karakteristična crkvenoslavenska osobina.

Težnja protestanata je bila da utječu na širu teritoriju. Otud je potreba prilagođavanja jezika. Pisci se nisu mogli da udalje od maternjeg čakavskog govora, potpadaju često s vremena na vrijeme

i pod utjecaj starije crkvenoslavenske književnosti, i još više pod utjecaj donekle izgrađenog književnog jezika pučkoreligiozne književnosti. Oni su nastojali da premoste jaz prema drugim dijalektima vrlo frekventnom upotrebom *sinonima*. To je u starijoj književnosti svojevrstan manir. Jednim sinonimom se eksplicira drugi, i ne samo u stilogene svrhe. Naime, sinonimi se redaju jedan pored drugog kao direktno objašnjenje: *to je stavio na stol, trpezu*.

Protestanti su u razvoju južnoslavenskih književnih jezika relativno periferna i marginalna pojava, pa ipak njihova ideja da treba stvoriti jedan književni jezik imao je odjeka. On bi pokrивao cijeli južnoslavenski prostor na način što bi se u taj jezik donekle unijele osobine i iz drugih dijalekata. Ta ideja je bila kasnije prihvaćena od Rimske crkve. Impuls koji je dala Rimska crkva da se stvori zajednički jezik bio je od velikog značaja i za kasniji razvoj standardnog jezika na južnoslavenskom prostoru.

Pojava renesansne književnosti na Jadranskom primorju

Šta se desilo? Naime, protestantski pokret nanio je Rimskoj crkvi znatan udar. U 17. stoljeću, poslije Tridentskog koncila (koncil-kongres katolika), došlo je do konsolidacije Rimske crkve i do šireg pokreta koji se zove *protureformacija*. Međutim, Rimska crkva nije imala problem samo sa protestantima. U 15. stoljeću, pa i ranije, počela je u Evropi, prvo u Italiji, da se javlja reakcija na srednji vijek, na asketizam srednjeg vijeka, na shvaćanje života u srednjem vijeku, reakcija na svemoć crkve. Pojavljuje se *humanizam*. Iako je Katolička crkva imala središte u Italiji (Rimu), *humanizam*, prvo, a zatim i *renesansa* razbuktale su se u Italiji. Glavni uzrok tome je što su u Italiji postojali samostalni autonomni trgovački gradovi kao kneževine. Ti gradovi su se održavali trgovinom, kasnije zanatstvom i onda manufakturom. Ta društveno-ekonomska struktura stvorila je novu klimu na Sredozemlju. Veće bogatstvo, novi stil življenja–razjedalo je srednjovjekovno mišljenje (asketizam, opovrgavanje svega tjelesnoga, sofizam i sl.). Sve je to društveno-sociološko opravdanje za pojavu *humanizma* i *renesanse*. U Dalmaciji su bili Mleci kao neposredni susjedi. Tu je i Dubrovnik, koji je po svojoj sociopolitičkoj strukturi bio tip talijanskih renesansnih gradova. Logično je da će se vrlo rano, već krajem 15. stoljeća i početkom 16. stoljeća, na takvim osnovama pojaviti *renesansna književnost* na dalmatinskom tlu i u Dubrovniku.

Dubrovnik je bio romanski grad po porijeklu. Postepeno se slavenizirao. Već u 14. stoljeću u dubrovačkom Senatu govorio se *romanski jezik*, i to neki izumrli *romanski dijalekat*. Kasnije se on gubi. Jako veliki dio spisa u arhivi pisano je talijanskim i latinskim jezikom. Poznavanje talijanskog jezika bio je i društveni prestiž. Sinovi vlastele školovali su se u Italiji, zatim sinovi trgovaca (Marin Držić je bio u Sijeni). Prema tome, vrlo rana pojava renesansne književnosti je veliki kulturni skok. Sa stanovišta književnog jezika imao je neprocjenjiv značaj za stvaranje književnog jezika, koji će jednim dijelom utjecati i na stvaranje i odabiranje standardnog jezika na južnoslavenskom prostoru.

Književni renesansni gradovi – Zadar, Split, Hvar, Dubrovnik

Ne može se tačno precizirati gdje je najranija pojava renesansne književnosti na prostoru uz more. Bila su četiri punkta renesansne književnosti: *Zadar, Split, Hvar i Dubrovnik*. Ti tipovi renesansne književnosti bili su sa različitih terena u dijalekatskom smislu: Zadar je bio *zapadnočakavski*, Split *istočnočakavski*, Hvar *ostrvskočakavski*, Dubrovnik *štokavski*.

Poznata su neka djela s početka 16. stoljeća. Iako je *Ranjinov zbornik* prepisan u Dubrovniku 1507. godine, ne može se reći da je to stvarni datum prve pojave renesansne književnosti u Dubrovniku. Stvaranja je bilo i ranije. U prilog tome idu određeni jezički podaci. Zatim, Marulić je djelovao u Splitu u drugoj polovini 15. stoljeća, mada je tek 1521. godine izdata *Judita*.

Međusobne jezičke veze između pojedinih književnosti u Dalmaciji

Između razvijenih gradova Dalmacije i Dubrovnika bili su jaki međusobni kontakti (politički, ekonomski, kulturni) tokom srednjeg vijeka, a naročito u doba renesanse. Ljudi su zajedno studirali. Postojale su veze između hvarske i dubrovačke književnosti, dopisivali su se Nalješković iz Dubrovnika i Hektorović sa Hvara. Može se tvrditi da su veze bile stalne i intenzivne. Na temelju objektivnih podataka zna se da je bila prerada lekcionara – Ranjina je preradio Bernardinov lekcionar 1507. godine u Dubrovnik. Jedan lekcionar nekog Andriolića, pisan glagoljicom, prepisivan je latinicom, doživio

prepisivanje na čakavskom tlu i doživio je prijepis i u Dubrovniku. Andriolić je prepisao od nekog dominikanca Zborovčića. Od istoga Zborovčića jedan franjevac u Bosni prepisao je isti lekcionar (Ivan Bandulović: *Epistole i evanđelja*).

Značaj veza je bio višestruk: ostvarivan je protok utjecaja, bilo je prodiranja jednog književnog jezika na drugi prostor.

Prva pojava čakavske renesansne književnosti usko i neposredno bila je vezana za čakavsku pučko-religioznu književnost, koja je imala poseban knjiški jezik sa određenim prepoznatljivim osobinama. Tako je Marulićeva *Judita*, jedna od najznačajnijih djela čakavske renesansne književnosti, po svojoj tematici najneposrednije vezana za glagoljsku crkvenu književnost. Naime, u čakavskim glagoljskim brevijarima ima veliki broj tih historija o Juditi (legenda iz Starog zavjeta). Jednu od tih verzija Marulić je preradio na renesansni način, ali se i on inspirisao glagoljskom legendom, pa je ponešto preuzeo od njenog stilskeg inventara. Marulić i Zoranić su poznavali glagoljicu. Znači da su poznavali i bili u dodiru sa glagoljskim knjigama. A u drugoj polovini 15. stoljeća su u pučko-religioznoj književnosti već razvijene određene književne forme koje će preuzeti renesansna književnost, prije svega poezija, koja je razvila svoj stilske repertoar. Zatim se pojavljuju prikazanja, osobena vrsta drame u renesansnom vremenu. Naprimjer pojava *Prikazanje Avramovo* u Dubrovniku samo je umjetnička prerada starijeg djela pučko-religiozne književnosti *Verši Abramovi*. Također, istu situaciju susrećemo u glagoljskoj književnosti.

Osobine književnog jezika Petra Zoranića

Petar Zoranić kao pisac pojavljuje se početkom 16. stoljeća. Glavno djelo mu je *Planine* (1536). Povezan je sa književnošću 15. stoljeća. Ovo je renesansni roman u prozi i u stihu. Zoranove *Planine* i jezik u njemu su u neposrednoj vezi sa hrvatskom glagoljskom tradicijom iako je tematika sasvim renesansna. To je pastoralni roman. Da bi izrazio tu renesansnu tematiku, Zoranić se poslužio *frazologijom* i uopće *jezičkim instrumentarijem pučko-religiozne književnosti*, koji se odnosi na fonetiku i morfologiju. Na planu sintakse, naročito u dijelu konstrukcija rečenice u prozi, kod njega je dobrim dijelom *latinsko-talijanski utjecaj*, što ukazuje na drugu liniju izvora, na inspiraciju iz talijanske književnosti.

Interesantno je porediti jezik *Planina* sa *Zadarskim lekcionarom*, jer je *Zadarski lekcionar* nastao na istom tlu samo 50-tak godina ranije i on pripada drugom tipu književnosti. Zbog toga se *Lekcionar* u mnogim bitnim crtama ne slaže sa jezikom *Planina*.

U *Lekcionaru* je prednji nazal **en** (ɛ) iza palatalnih suglasnika redovno davao **a**, bez izuzetka. Ako je to govorna crta, onda bismo očekivali ako ne isto ono barem slično u tom smislu da je broj odstupanja sa **e** mjesto **a** relativno malen. A situacija je obrnuta. Kod Zoranića je čak manje promjena **en** u **a** od *Zadarskog lekcionara* i *Bernardinovog lekcionara*.

S druge strane, kod Zoranića ima daleko više *ekavizama* nego u *Zadarskom lekcionaru*. Razilaženje u ove dvije osobine (**en** u **a** i **jat**) pokazuje da nije u pitanju pravac razvoja narodnoga govora u zadarskom području 50-tak godina, koji dijele Zoranića i *Lekcionar*, nego da je posrijedi *književni jezik* u kojem su neke od osobina namjerno i svjesno i proizvoljno preferirane. Nije direktan odraz govora.

I ostale osobine upućuju na to, a i na utjecaje sa jugoistočnog čakavskog tla. Taj utjecaj je išao literarnim putem i odraz je literarnih veza između Dalmacije i Dubrovnika. Tako se kod Zoranića pojavljuje zamjena **l** sa **a** na kraju sloga ili riječi (u štokavskom to je promjena **l** u **o**). To pripada zapadnočakavskom govoru (Zadar), a ti govori zadržavaju nepromijenjeno **l** u svim pozicijama. A kod Zoranića ima i jedno i drugo (**l** i **a**). Slovo **l** je često ostalo nepromijenjeno u slogu **il**, a to je situacija koja će biti karakteristična za cijelu renesansnu književnost (čak i u štokavskom narječju) iz stilističkih razloga (*stilizacija* i *rimari*).

Kod Zoranića ima miješanje **vb** u otvorenom slogu. Paralelno se javljaju slova **u** i **v**. Slovo **v** je iz istočnočakavskog, čak i iz štokavskog govora, opet kao stilistički faktor. Kod Zoranića se javlja **va** (*vazam*, *vazeti*, *vapiti*). Oblici sa **va** podržani su najvjerojatnije crkvenoslavenskim jezikom, mada su neki oblici iz čakavskih govora.

Prisutno je alterniranje istočnočakavskih i zapadnočakavskih osobina u prijedlogu **iz**. Kod Zoranića se javljaju u dvije forme: **iz** (*izgubiti* – istočnočakavska) i **z** (*zgubiti* – zapadnočakavska osobina).

Ukrštanje osobina kod istog pisca pokazuje da je taj književni jezik takav da uzima ponešto iz govora u nedefinisanom obliku.

U renesansnoj književnosti prisutna je *licencia poetika*–

shvaćanje da se riječi mogu različito mijenjati (i upotreba i zloupotreba). Najizrazitija je u morfologiji. Kod Zoranića prisutno je skraćivanje oblika prisvojnih oblika: *ma*, *tva* prema *moja*, *tvoja*; *mu*, *tvu* prema *moju*, *tvoju*. Ovi oblici u govoru ne postoje. Ne postoje ni u glagoljskoj književnosti. Međutim, one postoje u cjelokupnoj renesansnoj književnosti, i u Dubrovniku. Oblici su stvoreni iz *stilogenih razloga* prema odnosu *koja* – *ka*, u čakavskom govoru je bitna osobina *ki*, *ka*, *ke* (*koji*, *koja*, *koje*), nastao je analoški proces i odnos: *koja* – *ka* , *koju* – *ku* : *moja* – *ma*, *moju* – *mu*.

Dubrovnik je čuvao *koji*, *koja*, *koje*. Ovaj odnos mogao je nastati u tom gradu. U Dubrovniku je prodirala čakavska književnost, a u čakavskoj literaturi bila je već prisutna zamjenica *ki*, *ka*, *ke*. Dubrovnik je već imao *koji*, *koja*, *koje*. Pošto su Dubrovčani upotrebljavali u pjesmama *ki*, *ka*, *ke*, a to je za njih bila literarna osobina, i prema tome oni su stvarali i oblike *ma*, *tva*, *mu*, *tvu* i slično kao izrazitu crtu cijele renesansne književnosti.

Kao licencia poetika pored *ma*, *tva* javlja se i pojava *indeklinabilnih imenica*. To je osobina cijele renesansne književnosti, i to samo kod određenog kruga imenica: *vil*, *stril* (*vila*, *strila*) kod Zoranića, bez krajnjeg vokala u različitim padežima, sa vrijednošću različitih padeža. Otkud da ovakav tip postane opći? Renesansna poezija ima svoje kalupe, manire, određena sredstva izražavanja, naročito u ljubavnoj poeziji, ali i sasvim određenu tematiku sa utvrđenim tačkama. Za izražavanje šablonizirane poezije pojavljuju se i šabloni u izrazu, otud i ključna terminologija. Tu važnu poziciju zauzimaju određene lekseme, kao što su *vila*, *strila* (ključna leksema), *krilo*. Rimarij je nametnuo okrnjene oblike: *stril*, *vil*, *kril*. To je omogućila i frekventna upotreba glagolskih pridjeva na *il*: *radil*, *vidil*, *nosil*. To je osobina književnog jezika i ima toga kod Zoranića.

Stari oblik *lokativa singulara imenica muškog i srednjeg roda o/ jo osnova* (novija I vrsta) *sa nastavkom i* prisutan je kod jednog kruga imenica koje su opet tematski obilježene kao ključne za renesansnu književnost. Taj *lokativ na i* bio je prisutan u starijem književnom jeziku, ali u drugoj polovini 15. stoljeća, a naročito početkom 16. stoljeća, on se osjeća kao totalni arhaizam. Njega podržava jedino tradicija pučko-religiozne književnosti, jer u njoj *lokativ na i* se, također, održava u 15. st. i početkom 16. st. kao stilogeni elemenat, pa će to podržavati situaciju i u renesansnoj književnosti, jer je

Zoranić poznao glagoljašku literaturu *začinjavaca*, glagoljaša koji su stvarali pučko-religioznu poeziju, kao i svi renesansni pisci. U Zoranića je *lokativ na -i* ograničen na lekseme: **u sni** (*snu*), **sviti** (*svitu*), **liti** (*litu*), **protuliti** (*protulitu*, *prema ljetu*, *proljeće*), **nebi** (*nebu*), **krili** (*krilu*). Ove lekseme karakteristične su za određenu tematiku: **san** (renesansni pjesnici mnogo govore u *snu*), **ljetu**, **proljeće**, **krilo**, **nebo** itd.

Zoranićevu vezu sa crkvenoslavenskom tradicijom pokazuju još neke osobine koje su ušle u njegov jezik manje više i slučajno, što mu je bilo pri ruci. On se njome inspirisao. Upotrebljavao je zamjenicu **tko** mjesto čakavskog **gdo**, staroslavenski jezik je imao oblik **kъto**. Zatim, Zoranić ima nesažete oblike lične zamjenice 3.lica **njeje** mjesto **nje** (G), iako je već u potpunosti u govoru izvršeno sažimanje. To je ušlo iz crkvenoslavenskog jezika, odnosno iz pučko- religiozne književnosti.

Osobine književnog jezika Marka Marulića

Marko Marulić je prepoznatljiv pjesnik iz doba humanizma i renesanse. Živio i stvarao je poeziju u Splitu, pisao je na latinskom jeziku. Napisao je poznatu poetsku tvorevinu pod nazivom *Judita* 1521. godine. Zanimljiv je njegov tekst *O naslidovanju Isukrstovu*, koji je pronađen u novije vrijeme (preveden tekst sa talijanskog jezika), a može se svrstati više u crkvenu nabožnu književnost, jer je takvih djela bilo. Osim *Judite* napisao je još jedno slično djelo pod nazivom *Suzana*. Po tematici djelo je vezano za religioznu književnost.

Djela Marka Marulića predstavljaju prijelaz, kariku koja povezuje glagoljsku latiničku i čakavsku nabožnu književnost sa renesansnom. Veza sa glagoljskom tradicijom vidljiva je u posveti, predgovoru *Juditi*, gdje govori o jeziku *začinjavaca* pohvalno. U tom pogledu Marulić je na neki način ispred Zoranića, jer je njegova veza sa glagoljskom književnošću jača, dok je kod Zoranića došla do izražaja veza sa talijanskom renesansom. Što se jezika tiče, međutim, Zoranić je bliži ipak glagoljskoj religiozno-pučkoj književnosti, jer je bliži i po terenu, a Split je na periferiji glagoljaštva, pa i Marulić. Dijalekatski posmatrano, Split je udaljeniji od govora koji su činili osnovu pučko-religiozne književnosti. Glagoljaška književnost koncentrisana je na sjeverozapadne i jugozapadne krajeve, centri su: Krk, Kvarnerska ostrva, Krbava, Hrvatsko primorje, Istra. Prema jugu, u Dalmaciji, glagoljaštvo je sve slabije. Prema tome,

kod Marulića ne treba očekivati spontani intenzitet veza kao kod Zoranića.

Marulić po svojoj tematici odudara od renesansnih pisaca: nema pjesni ljuvenih, tematika je drugačija, pa će biti i drugačiji repertoar leksike, frazeologija. Govor u Splitu danas je čisto ikavski, kod Marulića je *mješovit refleks jata*, ima više *ekavizama* nego u *Bernardinovom lektionaru*. To je značajna činjenica, jer je *Lekcionar* samo nešto manje stariji. Dio ekavizama se može uzeti za već stvoren književni jezik. Ekavski su oblici *celov*, korijen *ver* (*veran*, *vera*, *verovati*). Ovi ekavizmi javljaju se dosljedno u cijeloj dalmatinskoj književnosti, tako da su oni jedan od stilogenih elemenata.

Prednji nazal *en* iza palatalnih suglasnika daje naporedo *a* i *e*. To upućuje na literarne osobine, na miješanje govornih i tradicionalno literarnih crta.

Prisutna je naporedna upotreba refleksa *vb* u otvorenom slogu: *u* i *v/va* (*vazeti*, *vazam*, *vazmem*, *vapiti*).

Također, naporedna je upotreba *nepromijenjenog l u o* i *zamijenjenog l sa o* na kraju sloga i riječi. Splitski govor je razvio vokal *a* od sonanta *l*, kao i ostali govori u južnoj Dalmaciji. Međutim, pojava *prelaska l u o* upućuje na drugi literarni pravac veza sa štokavskim Dubrovnikom. Marulić je sigurno imao kontakte sa Dubrovnikom, ne samo književne nego i druge. Ovo *prelaženje l u o* svodi se na dubrovački utjecaj. Ovaj vokal *o* sretno se uklopio u Marulićevu poeziju.

Marko Marulić je imao neposrednu vezu i sa začinjavcima. Kod njega je prisutna pojava suglasnika *-t* na kraju u 3. licu singulara prezenta (stari oblik supina): *radit*, *vidit*. Osobinu da suglasnik *-t* bude na ovom mjestu Marulić je mogao uzeti isključivo iz crkvenoslavenske književnosti. Ona se javlja samo kod njega, kod drugih pisaca nema te pojave. Uzrok tome je njegova tematika u djelu *Judita*. Tekst ovoga djela Marulić je poznavao iz crkvenoslavenskih glagoljaških rukopisa. Istovremeno, pjesnik je ovom osobinom težio ostvariti viši stilski dojam.

Na isti način se može tumačiti i upotreba oblika genitiva i lokativa duala zamjenica *vaju*, *naju* (vas, nas).

U Marulićevim djelima *nema starih oblika lokativa singulara imenica muškog i srednjeg roda o/jo* osnova sa nastavkom *i*, kao kod Zoranića. Ima samo jedan oblik *nebi* (nebu) i ima religiozni karakter.

Marulić je produžavao neke crkvenoslavenske karakteristike pučko-religiozne književnosti u domenu sintakse. On nema *dativa apsolutnog*, ali zato još uvijek ima *dativ sa infinitivom*, kao i *infinitiv sa jednim ili dva akuzativa*, što je već u pučko-religioznoj književnosti odraz latinskih prijevoda, a kod Marulića to je podržano i upotrebom latinskog jezika. On je pisao i latinske spjevove. Kod njega postoji originalno stvaralaštvo na latinskom jeziku, pa je normalno da će sintaksički obrti, koji su u istoj ravni kao i u crkvenoslavenskom jeziku, biti podjednako podržani. To se naročito odnosi na *promjenu participa*. Naime, oni se kod njega još uvijek mijenjaju, zadržavaju participsku promjenu, a uz to vežu za sebe različite participske konstrukcije.

Osobine književnog jezika Petra Hektorovića

Petar Hektorović je značajan pisac u periodu renesanse. Književna djelatnost ovoga stvaraoca obilježila je književnost u Dalmaciji tokom 16. stoljeća. Rodio se na Hvaru, u Starom Gradu.

Otok Hvar imao je posebno mjesto u doba humanizma i renesanse. Ovaj grad održavao je bliske veze sa Dubrovnikom – kulturne, književne, ekonomske, izmjena literarnih djela, dopisivanje i vjerovatno šira govorna komunikacija. Tako se u ovoj sredini začinja jedan književni jezik, koji je nastajao usljed djelovanja dubrovačko-štokavske literature na čakavsku literaturu na Hvaru.

Dubrovnik je pretrpio intenzivan čakavski utjecaj u 15. i 16. stoljeću. Na jezičkom planu došlo je do određene interferencije štokavsko-čakavskih osobina. Takav jezik je Hektoroviću kao rođenom čakavcu u suštini bio vrlo blizak, jer je nosio mnogo čakavskih elemenata. Međutim, kako je kod Hektorovića osnova književnog jezika upravo *čakavski govor*, onda je literarizacija toga jezika, primanje literarnih primjesa, očitovala se u prvom redu u *primanju štokavskih osobina*, koje su mogle da se upotrijebe kao stilske varijante.

Vrlo izrazita osobina kod dubrovačko-dalmatinskih pisaca je *usvajanje određenog kruga leksema* sa sasvim određenom *fonetsko-fonološkom strukturom* na temelju ujednačavanja u konkretan književni jezik.

I danas je otok Hvar pretežno *ikavski*. Vrlo je karakteristično da se u cijeloj renesansnoj dubrovačko-dalmatinskoj književnosti

sreće ustaljeni *ekavizam* u jednom broju leksema, koje očito imaju karakter stilskog nivoa: *ver*, *ven*, *teles*. U Hektorovićevim djelima prisutne su lekseme *bolezan* i *cezar*, a u dubrovačkoj književnosti nisu evidentirane. Ujednačenost je dobilo karakter literarne osobine bez obzira što neki od govora mogu to imati i u stvarnom živom govoru.

U pojedinim djelima Petra Hektorovića prisutni su određeni pojavnici oblici leksema koje se prepoznaju, s jedne strane, kao *štokavizmi*, a, s druge strane, kao *dubrovčanizmi*.

Dubrovačka govorna osobina je redukcija suglasnika *t* na kraju u grupi *st*, što je prepoznatljivo u imeničkim leksemama *slas-t*, *vlas-t*. Ovu jezičku osobinu nemaju čakavski govori, a ni štokavski. To je dubrovačka specifičnost. Tu pojavu ima Hektorović u svojim djelima, a ona je stigla do njega literarnim putem, jer je njena upotreba najčešće vezana za rimu kao pomoćno sredstvo: *glas – vlas(t)*.

U Hektorovićevim djelima prisutni su oblici glagolskog pridjeva radnog sa završetkom na *o* mjesto *l*. To je element rimarija, a i metrike: *vidil-vidio*. To je osobina dubrovačkih govora. Jadranska obala i štokavski dalmatinski govori (Makarsko primorje) imaju zamjenu *l* sa *a*: *vidija*, *nosija*.

Iz Dubrovnika je Hektorović preuzeo i štokavski oblik upitne zamjenice *što* mjesto *ča*. To je stilska varijanta. Obrnuta je bila situacija u Dubrovniku, Dubrovčani su upotrebljavali oblik *ča* kao stilsku varijantu.

Kod Hektorovića je manje sažetih oblika zamjenica *ma*, *tva*, *mu*, *tvu*. To je licencija potika, koja se pripisuje kreativnoj sposobnosti pisca. Međutim, u Hektorovićevim djelima prisutna je upotreba dubrovačkih oblika *tega*, *mega* mjesto *toga*, *moga*. To je stilogeni razlog vezan za analogiju. Radi se o sažimanju prisvojnih zamjenica *tvojega*, *mojega*, što se javlja na širem južnoslavenskom prostoru (*tvoga*, *moga* – progresivna asimilacija, a *tvega*, *mega* – regresivna asimilacija).

Hektorović ima znatno manje oblika *lokativa imenica muškog i srednjeg roda sa nastavkom i (na nebi, na sviti)* nego kod Zoranića, Marulića i dubrovačkih trubadura. To je zato što je Hektorovićevo stvaralaštvo nešto postrani od tipične renesansne trubadurske poezije.

U oblasti sintakse prisutan utjecaj talijanske sintakse

u Hektorovićevim djelima. Tu su oblici koji su dosta frekventni na čakavskom području. Teško je uočiti što je literarni import a šta je preuzimao iz lokalnih govora. Talijanska osobina je ovdje prisutna u *genitivu sa prijedlogom od: govoriti od nekoga*. Zatim, tu je konstrukcija *za + infinitiv* u vrijednosti *finalne rečenice*. Također, i oblici glagola *činiti sa infinitivom bilo kojeg glagola: čini me raditi – nastojim da ja radim*.

Neke osobine književnog jezika dubrovačkih pisaca renesansnog perioda

U Dubrovniku je period humanizma i renesanse proizveo upečatljivu trubadursku poeziju. Tu poeziju su tokom XV i XVI stoljeća stvarali su književnici: *Marin Držić, Đore Držić, Šiško Menčetić, Andrija Čubranović, Dinko Ranjina* i drugi, a kasnije u XVII i XVIII stoljeću barokni pisci, kao što je *Ivan Gundulić* i ostali, razvijali su specifičan dubrovački književni jezik. Milan Rešetar je, kao lingvista i rođeni Dubrovčanin, proučavao jezik književnih djela navedenih pisaca i uočio brojne osobenosti jezika književnosti dubrovačke sredine. On je utvrdio da jezik dubrovačke renesansne poezije nije samo neposredni odraz dubrovačkog govora nego je i rezultat utjecaja jezika čakavske renesansne književnosti na dubrovački govor. Izvjesne čakavske osobine u dubrovačkim književnim djelima su veoma izražajne i ekspresivne, a pojavljuju se kao stilski manir.

Fonetske osobine

U prvom redu to su pojave ikavskog refleksa jata. Prisutni su markirani književni ikavizmi: *nidan, imiti, vrime, vik, svit, kripos(t), zvir, lip, sliditi, izgoriti, umiš, gdi, svugdi* itd. Oni su rezultat utjecaja iz susjednih čakavskih i bosanskohercegovačkih govora. U djelima čakavskih pisaca pojavljivat će se dubrovačke forme zamjene jata: *cvijetje, na svijeti, nasmijeju, lijepijeh, ustrijeli, puštaješ* i sl.

Specifična je ijekavizacija u Držićevim djelima: prisutna je hiperijekavizacija u oblicima *pijer, mijer, krompijer, bijerati*; zatim neobični su ijekavizirani oblici: *dvijesti, nesvijesne, trijeba, vjertuozu; zatim njeko, nješto, nekoliko; srjeća, mrježa, nesrjeća, potrjeba, vrjeća; grijejati, smijejat, sijejati* itd.

Prisutni su nepromijenjeni oblici sa l na kraju riječi: *oženil, otišal, spomenul, nosil, boli, ktil, vodil, gonil, vil, ljubil, vidil, cvilil* itd. To je nastalo pod utjecajem čakavskih govora i oblici su stilski markirani. U dubrovačkoj književnosti ostvaruje se renesansno prelaženje l u o, pa takve oblike ima Marin Držić i u primjerima kao što su *admirao, ošpidao, konzuo* itd.

Evidentna je neobična dubrovačka sibilizacija u primjerima: *gorcih* (gorkih), *drazi* (dragi), *druzima* (drugima), *pridrazim* (predragim), *drazim* (dragim) itd.

U dubrovačkoj književnosti prisutni su čakavski oblici sa prefiksom *va* kao obilježje višeg stila: *vapiti, vazeti, vazeti* i sl.

Prisutna je čakavska zamjena za praslavensko palatalno d' sa j u oblicima *meja* (međa) i *gospoja* (gopođa).

Stariji nejotovani oblici prisutni su u stihovima trubadurske poezije: *prolitje* (proljeće), *cvitje/dvijetje* (cvijeće), *u mom bitju* (biću).

Pojavljuje se i stara sintagmatska forma *človika satvori*, gdje su zadržane stare sekvence *lo* i *sa*.

Prisutna je redukcija finalne foneme u grupi *-st*: *čestitos, mlados, svitlos, žalos, boles, rados, slas, lis, staros, milos* itd.

Morfološke osobine

Renesansnu dubrovačku književnost odlikuju dvije grupe osobina koje nisu koherentne sa dubrovačkim govorom, a to su čakavizmi i *licencia poetica*.

Licencia poetica ogleda se u upotrebi *indeklinabilija* – okamenjenih osnova kod određenog broja riječi *vil, stril, kril*. *Licencia poetica* se ogleda i u upotrebi sažetih oblika prisvojnih zamjenica koji ne postoje u govoru: *ma* (moja), *tva* (tvoja), *mu* (moju), *tvu* (tvoju), zatim sažeti oblici upitno-odnosne zamjenice *ki* (koji), *ka* (koja), *ke* (koje), *ku* (koju) itd.

Čakavizmi u dubrovačkoj književnosti su stari padežni oblici: D i Lsg. *na nebi, u sviti, liti, u krili, dobri majci, u dobri ženi, na dobri zemlji*; Nsg. *kami, plami*; Npl. *zlatni prami*, Gpl. *suzi, valov, do hrabrovih dvorci* (do momkovih dvora); lpl. *svitlim zvezdami, među vilami, s trumbetami, rukami, s nami, s vami, s dukatmi, bijelimi ružami, veselima ričim*; Lpl. *u željah, u pjesnih, po poljijeh, u ovizijeh raskošah, u tugah cvili*; prisutni stari oblici duala: *usti, liči* (lice), superlativ *najsjutrije* (veoma rano) itd.

U tekstovima i pjesmama renesansnih dubrovačkih književnika prisutni su stariji oblici aorista: *vidih, zovih, zahitri, sagriših, slidih*; zatim oblici imperfekta: *hođah, gubljah imahu, ozdravljaše*; oblik prezenta i infinitiva u funkciji futura I *kad budem raditi*; oblici glagolskog priloga sadašnjeg: *putovaje* (putujući), *uzdihaje* (uzdišući), *razbiraje* (prebirući), *spijevaje* (pjevajući), kao i sa završetkom na -ušti: *gorušti, svitlušti*; glagolski prilog prošli: *vidiv, ozriv, našad, svezav, podbiv* (ponijevši); oblici: *mojojzi* (mojoj), *u njejzi* (njoj), *toli* (toliko), *zgar* (odozgo), *svrsno* (izvrsno), *velmi* (veoma), *pokli* (pošto), *jur* (već), *zasve* (premda) itd.

Leksika

U dubrovačkoj književnosti renesanskog perioda obilata je leksika: *čakavizmi* *ča, zač, krozač* (šta i izvedenice); brojni *talijanizmi*: *džilj* (ljiljan), *veras* (stih), *vestura* (haljina), *meštri* (majstori), *kompanjuni* (drugovi); zatim oblici kao što su: *želinje* (želje), *brodidba* (brodarina), *puci* (narodi), *osin* (sjenka), *kris* (cvrčak), *rotno* (ljutito), *cvitice* (cvijeće), *mojemunče* (majmun), *muka* (brašno), *krtiš* (mučiš), *hrabar* (momak), *slavic* (slavuj), *har* (ljubav), *mladac* (mladić), *dundo* (čiča) itd.

Književni jezici renesanskog perioda

U doba humanizma i renesanse na južnoslavenskom prostoru nastajali su prvi obrisi književnih jezika koji će se u narednim stoljećima razvijati i profilirati u standardne jezike. Značajne impulse razvoju jezika u tom periodu dala je protestantska književnost, kao i književnosti pojedinih razvijenih gradova na obali Jadranskog mora– Zadar, Split, Hvar i Dubrovnik. Pisci ovih književnosti u svojim djelima unosili su karakteristične jezičke osobine narodnih govora, a istovremeno su se držali i tradicije i stilova ranijih književnih izraza. Tako su nastajali prepoznatljivi književni jezici protestantske književnosti, književni jezici pojedinih pisaca i krajeva, kao što su književni jezik dalmatinske književnosti, odnosno književni jezici Zoranića, Marulića, Hektorovića, Držića i drugih književnika toga historijski značajnog perioda u razvoju jezika na južnoslavenskom prostoru.

Literatura

1. Berić, D. (1956), *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Split.
2. Brozović, D. (1973), „O hrvatskom književnom jeziku šesnaestog stoljeća“, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb.
3. Bučar, F. (1910), *Povijest hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Matica hrvatska, Zagreb.
4. Gabrić-Bagarić, D. (1984), *Jezik Bartola Kašića*, Institut za jezik, Posebna izdanja, 5, Sarajevo.
5. Kuna, H. (1974), „Istorija literarnog (književnog) jezika – standardni jezik, njegova istorija i predstandardni idiomi“, *Izraz*, 10, Sarajevo.
6. Kuna, H. (1976), „Književne koine u relaciji prema standardnim idiomima i standardnom jeziku“, *Književni jezik*, 1-2, Sarajevo.
7. Mladenović, A. (1957), „Fonetske i morfološke osobine Marulićevog jezika“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, II, Novi Sad.
8. Mladenović, A. (1968), *Jezik Petra Hektorovića*, Novi Sad.
9. Peco, A. (1989), *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd.
10. Ružičić, G. (1930), „Jezik Petra Zoranića“, *Južnoslavenski filolog*, IX, X, Beograd.
11. Rešetar, M. (1933), „Jezik Marina Držića“, *Rad JAZU*, 248, Zagreb.

Alica Arnaut
Edina Solak

MEDIJSKI JEZIK I STIL

Sažetak

Medijski (novinarski) stil se različito definira. Često se ističe razlika između jezika i stila u književnim djelima i različitim medijima. Književni kritičari kažu za jezik i stil medija da predstavljaju sinonim za slab stil u odnosu na književni, ne navodeći konkretno u čemu se ta slabost ogleda. Današnji medijski jezik veoma je bogat i raznovrstan. Kreće se od jednoznačne faktografije do višeznačne poezije. Važno je da jezik bude razumljiv najširoj medijskoj publici, da ostvari stilsku širinu i s lakoćom prezentira svu predmetnost savremenog života i društvenog djelovanja, te da zadovoljava interese različitih konzumenata.

***Ključne riječi:** mediji, jezik, stil, faktografija, novinarstvo, jezička sredstva, poruka*

MEDIA LANGUAGE AND STYLE

Summary

The media (newspaper) style is variously defined. The difference between the language and style in literary works and various media is often highlighted. Literary critics say that the language and style of media are synonymous for weak style in relation to literary; not stating specifically what is the weakness. Today's media language is very rich and various. It ranges from unambiguous factography to ambiguous poetry. It is important that the language is understandable to the broadest media audience, to achieve stylistic breadth and to present all the objectivity of contemporary life and social action with ease, and to meet the interests of different consumers.

***Key words:** media, language, style, factography, journalism, language resources, the message*

Definiranje medijskog jezika i stila dosta je različito. Poznato je da se jezička komunikacija ostvaruje kroz proces kombinovanja jezičkih jedinica koje se raspodjeljuju prema pravilima vjerovatnoće. Najčešće se naglašava razlika između jezika i stila književnih djela i različitih medija (časopisi, novine, televizija). Književni kritičari smatraju jezik i stil medija sinonimom za slab stil u odnosu na književni, mada pritom ne daju konkretna obrazloženja u čemu se ta slabost ogleda. Najčešće se ističe tradicionalna primjedba kako medijski izvještači, odnosno novinari, daju samo fotografsku sliku događaja. U jednom dubljem i pronicljivijem posmatranju ovo ne može biti prihvatljivo.

Medijski jezik i stil samostalna su jezička kategorija. To nije odstupanje od standardnog jezika. Kada kritičari ističu faktografiju kao karakteristiku medijskog jezika, onda oni ne poznaju medije, novinare i njihovo jezičko i žanrovsko bogatstvo, ili u obzir uzimaju samo loše primjere novinara i novinarstva.

U medijskom stilu i jeziku objedinjene su i faktografija i analiza i sinteza i beletristika. U različitim rodovima i žanrovima izrastaju stalno nove i nove stilske podvrste, koje se često podudaraju i sa književnim stilom – stil reportaže i eseja, politički i diplomatski sadržaji, društvena hronika, satira i kozerija, feljton i putopis, i slično.

U nekim izvorima medijski stil se opisuje kao stil koji ima kratku rečenicu i izbor riječi koje su poznate širem krugu čitalaca različitog obrazovanja. Ni ova tvrdnja nije do kraja prihvatljiva. Kratka rečenica može biti osobina nečijeg stila, ne samo medijskog izvještača nego i naučnika ili književnika, političara ili diplomate. To ne može biti isključivo karakteristika jezika i stila medija.

Današnji medijski jezik veoma je bogat i raznovrstan. Kreće se od jednoznačne faktografije do višeznačne poezije. Bitno je da jezik bude razumljiv najširoj medijskoj publici, da ostvaruje stilsku širinu, da sa lakoćom prezentira svu predmetnost savremenog života i društvenog djelovanja, te da zadovoljava interese konzumenata. Ove navode potvrđuju brojni tekstovi svih vrsta medija. Oni su faktografski i figurativni, paradoksalni i komparativni, informativni i slikoviti, jednostavni i složeni, poetizirani itd. Doista, medijski jezik i stil složen su fenomen izražavanja semiotičkog tipa. To je smjesa svih stilova, jer je raznolika i sama medijska i žanrovska struktura pojedinih oblika izražavanja: vijest, izvještaj, komentar,

osvrt, društvena hronika, članak, polemika, reportaža, putopis, anegdota, vic, priča, pjesma, feljton, apel, intervju, parodija, kritika (televizijska, pozorišna, slikarska, muzička), reklame, sportski izvještaji, oglasi i sl.

Uobičajeno mišljenje je da stil izgrađuju književnici, a da ostali komunikatori ne učestvuju u tome. Polazeći od takvih shvatanja, nameću se određeni univerzalni zahtjevi kakav bi trebao biti stil. Stoga se kaže da dobar stil treba biti jasan i precizan, neusiljen, originalan i individualan, pun kolorita, pokreta, mašte, živosti, harmoničnosti, ritmičnosti, poleta, ali i uravnoteženosti i logičnosti. Ni jedan pisac ne može primijeniti sve navedene elemente istovremeno: ni pjesnik, ni pripovjedač, ni naučnik, ni administrativac, ni besjednik, ni novinar, ni političar, ni diplomata. Naučnik ne može brinuti o živosti, administrativac o logičnosti, pjesnik o ritmičnosti, pripovjedač o koloritu, novinar o preciznosti itd.

Prihvatljiva definicija stila bila bi da je to način kazivanja u pojedinim područjima jezičke prakse koji proizilazi iz izbora jezičkih sredstava (riječi, oblika, konstrukcija). Komunikator tada ima na raspolaganju cjelokupno jezičko bogatstvo, sva sredstva izražavanja. On ne uzima bilo koje od sredstava koja su mu naraspolaganju već među njima bira ona koja odgovaraju namjeni njegove poruke, kanalu komuniciranja i cilju koji želi postići.

Medijski jezik danas predstavlja ostvarivanje govora u različitim sredstvima javnog informiranja (štampa, radio, televizija, informativni film i sl). To je, zapravo, svojevrsna upotreba jezika s ciljem stvaranja veoma raznovrsnih faktografskih, analitičkih, beletrističkih ili rekreativnih poruka, koje treba da budu pristupačne širokom krugu korisnika.

U ostvarivanju ovih poruka novinar komunikator služi se svim mogućim oblicima jezika: standardnim, naučnim, književnim, narodnim ili substandardnim, administrativnim ili političkim. Oblik upotrijebljenog jezika određen je zahtjevima nekoga medija ili žanra, ličnog osjećanja i stava, te društvenog konteksta. Stoga se za medijski stil i jezik može s pravom reći da predstavlja specifično jedinstvo svih raspoloživih jezičkih mogućnosti i upotreba koje se ostvaruju u različitim medijima.

Medijski stil je i veoma osobena jezičko-stilska kategorija, jezički sistem koji je podređen i prilagođen potrebama javnog

komuniciranja i informiranja, koji odgovara medijskim (štampa, radio, televizija) i žanrovskim zahtjevima (vijest, izvještaj, reportaža, komentar i sl.), karakterističan je za medijsko i novinarsko komuniciranje, i razlikuje se uveliko od drugih stilova (naučnog, književnog, administrativnog itd). U okvirima takvog medijskog stila novinar pojedinac stvara svoj lični stil. Taj stil zadržava opće karakteristike medijskog stila, stila javne riječi, ali novinar istovremeno dograđuje ili izgrađuje i svoje osobne karakteristike: njegov izbor riječi, struktura rečenice, posebno individualno ekspresivno bojenje (emocionalno, ljudsko, ideološko ili političko) upotrijebljenog jezičkog materijala i sl. Takvim stilom novinar izdvaja sebe kao kreatora javne riječi, predstavlja se korisnicima (čitaocu, slušaocu, gledaocu), nudi im javnu informaciju, poruku, te ostvaruje medijsku komunikaciju kao vrijednost savremenog doba.

U medijskim kućama postavlja se često izričit zahtjev za njegovanjem jednostavnog stila, s ciljem potpune jasnoće. Andrić je govorio da je jednostavan stil i najteži stil. U svakodnevnom životu i radu ljudi govornici izražavaju se kratko i jednostavno, novinari često sve te izraze prave složenijim i jezički kompliciranijim, ali bez stilskog efekta. To nameće potrebu primjene poznatog gesla da treba pisati kratko i jasno.

Često u redakcijama pojedinih medija urednici kažu kako se svaki tekst uvijek može skratiti. Flober je pisao da je najljepša rečenica ona koja je najkraća. Novinarima je to važan aksiom. Oni treba da izgrađuju telegrafski stil u oblastima faktografskih oblika pisanja, imajući na umu i činjenicu da treba uvijek brisati svaku riječ koja nije neophodna. Budući da se ne može tolerisati poruka sa lošom jezičkom strukturom, nameće se kreator javne poruke i zahtjev ovladavanja normativnom pismenošću u samome startu, te stalno izgrađivanje individualnog jezičkog izraza.

Pisati jasno i razumljivo za širu medijsku publiku znači:

- birati konkretne i tačne termine, ne apstraktne;
- pisati kratku rečenicu;
- iz grupe sinonima uzimati riječi koje su bliske medijskim konzumentima, najširoj publici;
- dijalekatske konstrukcije i žargonizme upotrebljavati sa napomenom ili dodatnim tumačenjem i značenjem;

- obraćati se konzumentima (čitaocu, gledaocu, slušaocu) kao poznatim osobama;
- dobro proučiti predmet o kome se piše;
- poštivati norme standardnog jezika (ortografske i ortoepske, te gramatičke na svim nivoima jezičke strukture);
- ostvariti dobru kompozicionu strukturu sa jakim faktografskim sadržajima;
- učiti na dobrim i lošim primjerima svojih kolega i drugih medijskih kreatora poruke.

Svaki kreator javne poruke treba biti osposobljen da stvaralački i kreativno pristupi oblikovanju iskaza koji odlazi u bilo koji medijski prostor, bilo koje javno sredstvo komuniciranja. On treba posjedovati i njegovati:

- bogatstvo plodotvornih misli i bogat rječnik;
- visok stepen brzine čitanja i shvatanja;
- sposobnost igranja riječima i pojmovima (primjena poslovice, fraza i drugih oblika);
- oštroumnost zapažanja i sposobnost analize i sinteze;
- razvijanje apstraktnog mišljenja i kreiranje novih ideja;
- samostalno prosuđivanje;
- odbacivanje konformizma;
- izbjegavanje šablona;
- traženje novih rješenja i novih oblika kazivanja;
- obnavljanje i produbljivanje znanja;
- široka obaviještenost;
- razvijanje smisla za primjenu informacija i znanja;
- njegovanje hrabrosti, smjelosti i istraživačkog duha;
- dovrtljivost i snalažljivost;
- jačanje sposobnosti za otkrivanje mnogoznačnosti predmeta, događaja, pojava, procesa;
- sagledavanje bližih i daljih relacija u vezi sa predmetima, događajima, pojavama, procesima;
- razvijanje sposobnosti za interpretaciju činjenica;
- jačanje intelektualne efikasnosti i originalnosti u mišljenju i radu komunikatora;
- smisao za postavljanje i vrednovanje hipoteza;
- razvijanje tolerancije prema nejasnim situacijama i drukčijim stavovima.

Svaki kreator poruke treba stvarati i njegovati karakterne osobine, kao što su: društvenost, kritičnost, ljubaznost, marljivost, samostalnost, disciplina, emocionalna stabilnost, samopouzdanje, društvena odgovornost i aktivnost, strpljivost i tolerancija prema shvatanjima i stavovima drugih, savjesnost, istrajnost i plemenitost, spremnost na neprijatnosti i neugodnosti poziva, želju za uspjehom i potvrđivanjem u profesiji, preuzimanje rizika i radoznalost, uživanje u radu, plodotvoran profesionalan odnos itd.

Sve navedene osobine teško mogu biti objedinjene u jednoj ličnosti komunikatora, one su komponente kreativnog medijskog stvaralaoca, koje stvaraju lični ili osobni stil medijskog izražavanja. Mnogi elementi kreiraju stil, mi ponajviše posmatramo jezičku ravan posmatranja i njegov sistem znakova primijenjen u pojedinim medijima.

Može se zaključiti da medijski jezik i stil nije nikako na marginama ozbiljnog i obuhvatnog stila, te se kao takav ne može i ne smije smatrati lošim primjerom stila. Istina je da se sa popularizacijom tzv. žute štampe, te sa novinarima, koji ne pridaju pažnju razvoju individualnog izgrađenog stila, ruše modeli pravog medijskog stila i jezika sa svim izgrađenim i jasno postavljenim postulatima njegovog postojanja.

Literatura

1. Hudeček, Lana – Mihaljević Milica, *Jezik medija (publicistički funkcionalni stil)*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2009.
2. Katnić-Bakaršić, Marina, *Stilistika*, Naučna i univerzitetska knjiga, Sarajevo, 2007.
3. Kıran, Zeynel – Kıran, Ayşe, *Dilbilime Giriş*, Ankara, 2010.
4. Klaić, Bratoljub, *Rječnik stranih riječi*, Zagreb, 2004.
5. Mladenov, Marin, *Novinarska stilistika*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.
6. Stojanović, Slavko, „Jezik i informacija“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 37/1987, Sarajevo, 1988.

INHALTLICHE INTERPRETATION DES ATTRIBUTIVEN GENITIVS

Zusammenfassung

Diese Arbeit untersucht die inhaltliche Interpretation des attributiven Genitivs auf dem syntaktischen Niveau der deutschen Gegenwartssprache. Von diesem Standpunkt aus liefert diese Arbeit einen Überblick über Informationen, die zum Thema „Attributiver Genitiv“ in den verwendeten Nachschlagwerken und linguistischen Fachliteratur zu finden sind. Dabei ist das selbstständige Auffinden von illustrativen Beispielen, die zur Verdeutlichung der theoretischen Annahmen dienen, von besonderer Bedeutung und stellt dementsprechend den Kern dieser Arbeit dar. Inhaltliche Interpretation wird in diesem Zusammenhang vor allem als Transformation des ganzen Satzgliedes, dessen ein Teil Genitivattribut ist, in eine zugrunde liegende Prädikation verstanden. Dabei ist vor allem die Semantik ausschlagend.

Schlussworte: *Attribut, der attributive Genitiv, Satzgliedteil, Bezugselement, Prädikativ*

Sažetak

Rad se bavi sadržinskom interpretacijom atributivnog genitiva na sintaksičkom nivou savremenog njemačkog jezika. Ovim se pokušava predstaviti kratak pregled informacija, koje je trenutno moguće naći vezano za tematiku „atributivni genitiv“ u korišćenim primjerima i lingvističkoj literaturi. Predstavljeno je samostalno viđenje navedene problematike potkrijepljenim relevantnim primjerima, koji mogu poslužiti za odslikavanje teoretskog viđenja, što je od posebnog značaja i što predstavlja jezgro ovoga rada. Sadržinska interpretacija u osnovi podrazumijeva predstojeću predikaciju u smislu transformacije cijelog rečeničnog dijela, čiji je genitivni atribut samo jedan njegov dio. Uglavnom je riječ prevashodno o semantici.

Ključne riječi: *atribut, atributivni genitiv, dio rečeničnog dijela, odnosna riječ, predikacija*

Summary

The paper deals with the interpretation as regards the content of the attributive genitive on the syntactic level of the modern German language. The aim is to present a brief overview of the information that is currently available regarding the topic "Attributive Genitive" in the commonly used reference books and linguistic literature. This article presents independent view on the mentioned issues supported by relevant examples which can be used for description of theoretical assumptions, which is of special interest for this topic and which presents the core of this work. The content interpretation basically implies the imminent predication in the sense of transformation of the whole clause, part of which is genitive attribute. Semantics is thereby primarily in focus.

Zum Ziel der Arbeit

Die Klassifizierungen und die Definition der Genitivattribute sind der Fachliteratur entnommen, mit der Anmerkung, dass dort wo es Unterschiede zwischen verschiedenen Autoren im Bezug auf die Klassifizierung von Genitivattributen gibt, dies besonders berücksichtigt ist.

Die Wahl dieses Thema erwies sich als eine Herausforderung, gerade was das Hauptanliegen angeht, d.h. die Untersuchung eines deutschen literarischen Werks im Bezug auf die Genitivattribute, die es enthält, und vor allem ihre Zuordnung zu den verschiedenen Subklassen des Genitivattributs. Attribute sind ein wichtiger Bestandteil der deutschen Syntax und aus diesem Grund scheint das Thema immer wieder neue Herausforderung zu bieten.

Noch ein wichtiger Punkt, den es zu betonen gilt, stellt die Tatsache dar, dass die deutsche Gegenwartssprache sich allem Anschein nach in einem Zeitpunkt befindet, in welchem von einem langsamen Prozess des Aussterbens eines ganzen Kasus die Rede sein kann. Gerade wird in der deutschen Gegenwartssprache der Genitiv durch den Dativ oder verschiedene Präpositionalphrasen mit Dativ ersetzt. Dies ist vor allem in der gesprochenen Sprache zu belegen und betrifft alle Gebrauchsfälle des Genitivs, von Satzergänzung bis zum Satzgliedteil als Attribut.

Die Definition des attributiven Genitivs

Attribute sind solche Elemente, die zu einem Substantiv hinzutreten und dieses näher bestimmen. Attribute sind keine Satzglieder, sondern Teile von Satzgliedern. Sie können in der Regel nicht alleine verschoben werden, sondern sind positionsfest bei ihrem Bezugselement und bilden mit diesem zusammen eine Konstituente.

Der Terminus *attributiver Genitiv* (Helbig-Buscha, 2000:249) ist mit dem Terminus *Genitivattribut* (Zilić, 2002:110), sowie *genitivisches Attribut* (Petrović, 1995:149) gleichwertig. Alle drei genannten Bezeichnungen sind austauschbar und in der genannten Fachliteratur zu finden. Diese Termini dienen zur Bezeichnung einer besonderen Gruppe der Attribute und zwar jene, die immer bei einem Substantiv dabei *das Bezugswort* bzw. *der Gliedkern* ist.

Attribute (von lat. *attribuere* = „beordnen“, „zuteilen“) sind keine selbstständigen Satzglieder, sondern stets von anderen Satzgliedern abhängig. „Attribute sind in diesem Verständnis Elemente, die sich nicht unmittelbar auf den Satz, sondern auf seine Gliedkerne beziehen.“ (Duden, 1984:592). In diesem Sinne sind es freie Zusätze, die zu jeder syntaktischen Kategorie im Satz, mit Ausnahme eines Verbs, hinzugefügt werden können, um sie näher zu bestimmen.

Das Attribut als Gliedteil unterscheidet sich von den Satzgliedern dadurch, - dass es sich auf einen nichtverbalen Gliedkern (*Substantiv, Adjektiv, Adverb, Pronomen*) bezieht, - dass in der Regel nur gemeinsam mit seinem Gliedkern (Beziehungswort) im Satz umgestellt werden kann, das Präpositionalattribut- eine syntaktische Bestimmung der PPA- Konstruktion- dass es sich durch Transformation (Umformung) auf einen prädikativen syntaktischen Ausdruck zurückführen lässt“. (Jung 1990:106).

Die semantische (inhaltliche Leistung) des Attributs liegt in der Kennzeichnung von Personen und Sachen, von Eigenschaften und Umständen. Oft ist die Kennzeichnung nicht nötig, aber sie vervollständigt doch das Ausgesagte. Manchmal aber gibt es sie der Aussage erst den Sinn.

Bei einem Attribut handelt es sich also nicht um ein Satzglied, sondern um unselbstständiges Glied, wie die Verschiebeprobe zeigt:

..... unerträglich wurde das Treiben des Hungers...¹

Verschiebeprobe... das Treiben des Hungers wurde unerträglich....

Oder.....wurde das Treiben des Hungers unerträglich.

Attribute können bei Substantiven, Adjektiven, Adverbien und Pronomen stehen und können verschiedene Ausdrucksformen haben, von denen für diese Arbeit am wichtigsten die substantivische Ausdrucksform ist.

Der attributive Genitiv, wie schon erwähnt wurde, gehört zu der Klasse der Attribute, die bei einem Substantiv stehen. Er nimmt die Ausdrucksform eines Substantivs. Da diese Struktur also aus zwei Substantiven besteht, wird im folgenden Abschnitt näher auf die Beziehung zwischen den zwei Substantiven (dem Kern, bzw. dem Bezugswort und seinem Attribut in der Form eines Substantivs im Genitiv) eingegangen.

Beziehung zwischen dem attributiven Genitiv und seinem Bezugswort

Diese wird durch **die Inhaltsanalyse oder die inhaltliche Interpretation des Genitivattributs** erschlossen. Da jedes „Attribut grundsätzlich eine potenzielle Prädikation“ ist, d.h. lässt sich auf prädikative Grundstruktur zurückzuführen“ (Helbig-Buscha, 2000:246), bedeutet das die Bestimmung der zugrunde liegenden **Prädikation**.

Um den Begriff der Prädikation zu verstehen, bedienen wir uns eines einfachen Beispiels aus dem alltäglichen Sprachgebrauch, ebenfalls mit einem Attribut, wenn auch Einfachheit halber keinem Genitivattribut. Wenn wir sagen: „eine indische Dichtung“, stellen wir uns die Frage, was wir damit meinen. Das ist im Grunde genommen eine semantische Frage, die den Sinn, bzw. die

¹ Alle in dieser Arbeit angeführten Beispiele sind der Erzählung „Siddhartha, eine indische Dichtung“ von Hermann Hesse (Suhrkamp Taschentuch Verlag, 2002) entnommen.

Bedeutung des Gesagten betrifft. Die einfachste Antwort auf diese Frage ist: Eine indische Dichtung ist eine Dichtung, die aus Indien stammt, oder die in Indien geschrieben wurde. Wir sehen, dass hier zwangsläufig eine Wortklasse erscheint, ohne die es unmöglich ist, eine Prädikation zu bestimmen.

Diese Wortklasse sind die Verben, in unserem Beispiel: *stammt* oder *geschrieben wurde*.

Dementsprechend stellt die Bestimmung die Prädikation einen, in manchem Fall ziemlich tiefgreifenden semantischen Verständnis der betreffenden Aussage. Da dieses Verständnis immer eine zugrunde liegende Handlung, Geschehen oder Zustand zum Ausdruck bringt, heißt es (nach der Funktion des Verbs) Prädikation. Bei Zilić (2002:111) heißt es: „Das ist auch leicht zu verstehen, wenn man weiss, dass zwischen der Struktur von Sätzen und der Struktur von Nominalphrasen eine enge Verwandtschaft zu erkennen ist“.

Als einleitendes Beispiel der inhaltlichen Interpretation eines attributiven Genitivs kann die oben erwähnte Wortgruppe weiter analysiert werden:

Das Treiben des Hungers

Auf die Frage, was *das Treiben des Hungers* für eine Prädikation in sich enthält, bietet sich eine einfache Transformation des substantivierten Infinitivs *das Treiben* in ein finites Verb als Prädikat des abgeleiteten Satzes an:

Der Hunger treibt (jemanden) (etwas).²

Im Folgenden ist eine Übersicht der am häufigsten vorkommenden Fälle des Genitivattributs, bzw. ihm zugrunde liegenden Prädikationen, gegeben.

² Bei allen in dieser Arbeit angeführten Prädikationen, die ein Verb enthalten, das seiner Valenz nach eine obligatorische Ergänzung fordert, ist dies Klammern als (etwas), (jemand) o.Ae. gekennzeichnet.

Subklassen des attributiven Genitivs

Genitivus Possessivus

Prädikation: Besitz

In diesem Fall ist die zugrunde liegende Prädikation die des Besitzes bzw. der Zugehörigkeit. Dementsprechend heißt das Genitivattribut *Genitivus possessivus*.

Der Sohn des Brahmanen ← *Der Brahmane hat einen Sohn.*

Inhalt dieser Lehre ← *Die Lehre hat diesen Inhalt.*

Schiff einer Familie. ← *Die Familie hat ein Schiff.*

Mädchen der Stadt ← *Die Mädchen gehören der Stadt.*

Das Bild des Bruders ← *Der Bruder hat das Bild.*

Der Wert und Sinn seines jetzigen Lebens hat Wert ← *Sein jetziges Leben hat Wert und Sinn*

Genitivus subjectivus

Prädikation: Verstecktes Subjekt (Verhältnis Subjekt-Verb)

In diesem Fall ist die Beziehung zwischen dem Genitivattribut und seinem Bezugswort *des versteckten Subjektes* (Banionyte, 2007:6). Aufgrund dessen spricht man von einem sog. *Genitivus subjectivus*. Dabei wird das Genitivattribut das Subjekt des beleitbaren Satzes, wie es die folgenden Beispiele veranschaulichen:

Beim Aufgang der Sonne. ← *Die Sonne geht auf.*

Gesang der Schwester. ← *Die Schwester singt.*

Der Vorschlag der Regierung. ← *Die Regierung schlägt vor.*

Das Gespräch der Kinder ← *Die Kinder sprechen / führen ein Gespräch.*

Ende der Ursachen ← *Die Ursachen enden.*

Geschmack des Weins ← *Der Wein schmeckt.*

Um die Transformation des Genitivattributs zum Subjekt des ableitbaren Satzes besser zu veranschaulichen, nehmen wir das Beispiel *Erwachen der ersten Geschäftigkeit. Der ersten Geschäftigkeit* ist das Genitivattribut. Bei der Transformation in eine Prädikation, wird der Genitiv zum Nominativ, bzw. das Genitivattribut wird das

Subjekt des Satzes: *die erste Geschäftigkeit erwacht*.³

Manche Autoren unterscheiden einen Sonderfall des **Genitivus subiectivus**, nämlich den **Genitivus auctoris**, der *ein Verhältnis des Schaffens* bezeichnet.

Das Bild des Vaters ← *Der Vater malte das Bild.*

Die Worte des Freundes ← *Der Freund sagt die Worte.*

Genitivus subiectivus wird von manchen Autoren zu der Subklasse der Attribute gezählt, die als Nomenergänzung fungieren.

Genitivus objectivus

Prädikation: Verstecktes Objekt (Akkusativobjekt) – Verhältnis Objekt-Verb

Bei substantivierten Infinitiven und Nomen, die eine Verbhandlung ausdrücken (Verbalabstrakta), entspricht das Genitivattribut des Nomens den Akkusativobjekt des entsprechenden Verbs. Das Genitivattribut fungiert als *verstecktes Objekt*.

Anhalten des Atems. ← *Der Atem wird angehalten.*

Betreten der Stadt. ← *Die Stadt wird betreten.*

Das Schreiben wichtiger Briefe und Verträge ← *Wichtige Briefe und Verträge werden geschrieben.*

Dativ- und Genitivobjekte können nicht Genitivattribut sein:

Man erinnert sich der Gefallenen. NICHT: die Erinnerung der Gefallenen sondern die Erinnerung an die Gefallenen.

Genitivus partitivus

Prädikation: das geteilte Ganze

Verse der heiligen Bücher ← *Die Verse sind Teile der heiligen Bücher.*

Gassen der Stadt ← *Gassen sind Teile der Stadt.*

³ Die Verwendung dieses Symbols für die Prädikation richtet sich nach Helbig-Buscha (2000)

Einige Schalen Reiswein ← Schale als Maß
Schritt eines Weges ← Schritt ist ein Teil seines Weges.
Ein Stück Leid ← Ein Stück als Maß

Diese Beispiele unterscheiden sich von den unter 1.2. und 3. erwähnten dadurch, dass das Genitivattribut (*der heiligen Bücher*) „sich nicht auf die Funktion des genitivischen Bestimmungsglieds“ bezieht, sondern kennzeichnet die im ersten Glied genannte Größe als Teil des nachfolgenden Ganzen.

Die heiligen Bücher, das Leid, die Elend stellen also in jedem dieser Fälle ein Ganzes dar und seine Teile sind *die Verse*, bzw. „ein Stück“ oder eine Person („einer“).

Diesen Fall nennt man *Genitivus partitivus*.

Genitivus qualitativus

Prädikation: „kennzeichnet“

Die Zeit des sterbenden Weisen / des großen Lehrers ← Der sterbende Weise/der große Lehrer kennzeichnet die Zeit.

Schrei des Zorns ← Der Zorn kennzeichnet den Schrei.

Worte des Kummers oder des Zornes ← Kummer und Zorn kennzeichnen die Worte.

Die Geschichte seiner Armut ← Seine Armut kennzeichnet die Geschichte.

Augenblick der Besinnung ← Die Besinnung kennzeichnet den Augenblick.

Genitivus superlativus

Prädikation: „das beste.....“

Das Wort der Worte ← *Das beste Wort*

Weg der Wege ← *der beste Weg*

Diese Gruppe der Genitivattribute kommt sehr selten vor, vor allem als poetisches Stilmittel.

Genitivus definitivus / Genitivus explikativus

Prädikation: Erläuterung („bedeutet / ist / solch ein“)

Ein sehr häufiger Fall der Verwendung des Genitivattributs, vor allem als Stilmittel in der Literatur ist der Genitivus definitivus / Genitivus explikativus.

Helbig und Buscha (1986:501) unterscheiden zwischen Genitivus definitivus (= Sein-Verhältnis:der Begriff der Mengenlehre ← die Mengenlehre ist ein Begriff) und Genitivus explikativus (= Bedeuten-Verhältnis: ein Zeichen der Dankbarkeit ← dieses Zeichen bedeutet Dankbarkeit).

Engel,1988:621) hingegen betrachtet die beiden Attribute als Genitivus explikativus.“ (Petrović, 1995:144). Neulich vertretener Ansicht (Kaya, 2004:106) nach besteht kein wesentlicher Unterschied zwischen den zwei Prädikationen, wie das auch die Beispiele zeigen:

Zeichen des Grußes ← Der Gruß ist ein Zeichen.

Die Kunst der Betrachtung ← Die Betrachtung ist eine Kunst.

Klage der Sehnsucht ← Die Sehnsucht ist (wie) Klage.

Musik des Lebens ← Das Leben ist (wie) Musik.

Vor allem interessant ist **der Genitiv des Eigenschaftsträgers**, da hier oft eine Verwechslung mit dem Genitivus definitivus möglich ist. Im Unterschied zum Genitivus definitivus, entspricht „dem regierenden Nomen eine entsprechende Adjektivalergänzung“ (Petrović, 1995:145).

Ruhelosigkeit der Seele ← Die Seele ist ruhelos.

Freundlichkeit des Fährmanns ← Der Fährmann ist freundlich.

Müdigkeit seiner Haut ← Seine Haut ist müde.

Andere Subklassen des Genitivattributs

Neben dem Genitiv des Eigenschaftsträgers sind bei Petrović noch folgende Genitivattribute aufgelistet:

Genitiv des Produktes

Der Erfinder der Dampfmaschine ← die Dampfmaschine ist ein Produkt des Erfinders.

Genitiv des dargestellten Objekts

Ein Bild seiner Frau ← das Bild stellt seine Frau dar

Genitiv des Mitgliedschaftsträgers

Das Team meines Freundes ← mein Freund ist ein Mitglied des Teams

In vielen Fällen hängt die inhaltliche Interpretation des Genitivattributs vom Kern ab. Der gleiche Kern ergibt jedoch verschiedene Interpretationen, wie in folgenden Beispielen:

Genitivus subjectivus

Lächeln der Maske ← Die Maske lächelt.

Genitivus qualitatis

Lächeln der Gleichgültigkeit ← Gleichgültigkeit kennzeichnet das Lächeln

Schlussfolgerung

Das Genitivattribut ist eine Nominalphrase im Genitiv, die von einem Substantiv abhängt. Bei der inhaltlichen Interpretation des attributiven Genitivs handelt es sich um die Bestimmung der zugrunde liegenden Prädikation. Aufgrund dieser Prädikation werden Genitivus possessivus, Genitivus subjectivus, Genitivus Objektivus, Genitivus partitivus, Genitivus qualitativus, Genitivus superlativus, Genitivus definitivus/explicativus, Genitivus Eigenschaftsträgers, Genitiv des Produktes, Genitivus des dargestellten Objekts, Genitivus des Mitgliedschaftsträgers angesetzt.

Der attributive Genitiv ist vor allem im geschriebenen Deutsch zu finden. In der alltäglichen Umgangssprache wird der Genitiv meistens durch die Konstruktion „von + Dativ“ ersetzt und dementsprechend auch bei allen genannten Subklassen des Genitivattributs.

Literaturverzeichnis

1. Duden (1998): *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*, 6., neu bearbeitete Auflage, Dudenverlag, Mannheim usw.
2. Engel, Ulrich (1994): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, 3. völlig neu bearbeitete Auflage, Erich Schmidt Verlag, Berlin
3. Helbig, G. & Buscha (2000): *Leitfaden der deutschen Grammatik*, Berlin/Muenchen, Langenscheidt KG
4. Helbig, G. & Buscha (1996): *Deutsche Grammatik*, Leipzig, Langenscheidt Verlag Enzyklopaedie
5. Hesse, H. (2002): *Siddhartha, eine indische Dichtung*, Frankfurt am Mein, Suhrkamp Taschenbuch Verlag
6. Pittner / Berman Judith (2004): *Deutsche Syntax*, Ein Arbeitsbuch, Gunter Narr Verlag Tübingen
7. Petrović, V. (1995): *Einführung in die Syntax des Deutschen*, Pesc, Bornus
8. Zilić, E. (2002) : *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Dom štampe, Zenica

Internet

1. http://www.coactivity.vgtu.lt/upload/filosof_zurn/santalka_t_15_nr_4_banionyte.pdf (Banionyte, V. (2007) Gebrauch des Genitivattributs in der deutschen Fachsprache, Stand:10.11.2008)
2. <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/fulltex/495.pdf> (Kaya, H. (2004). Attributive Strukturen in der literarischen Übersetzung, Stand: 10.11.2008)
3. www.wikipedia.de
4. www.deutsch-als-fremdsprache.de

Lejla Sirbubalo

„DOMINIEREN ODER DOMINIERT [...] WERDEN“ DER EINFLUSS DER HEIMATKUNSTBEWEGUNG AUF DIE LITERARISCH KONSTRUIERTE FREMDE IN DER DONAUMONARCHIE UM 1900¹

Schlüsselworte: Heimatkunstbewegung, Regional-Diskurs, Anti-Moderne, Kolonialliteratur, Habsburgische Heimatliteratur

Ključne riječi: domovinski umjetnički pokret, regionalni diskurs u književnosti, anti-moderna, kolonijalna književnost, habsburška domovinska književnost

Abstract

Im vorliegenden Artikel soll ein kurzer Überblick über die Heimatkunstbewegung, eine anti-moderne geistige und literarische Bewegung im deutschsprachigen Raum (um 1900), geboten werden. Ideen und Konzepte dieser anti-modernen Bewegung werden vorgestellt sowie der Zusammenhang bzw. das Verhältnis der Heimatkunstbewegung und der Kolonialliteratur (deutscher Provenienz) erörtert. Abschließend wird auf den Einfluss der Heimatkunstbewegung auf die Genese der Selbst- und Fremdbilder in der habsburgischen Monarchie verwiesen.

Sažetak

U ovom radu se pruža kratak pregled o tzv. „domovinskom umjetničkom pokretu“ (Heimatkunstbewegung) – antimodernom duhovnom i književnom pokretu njemačkog govornog područja (oko 1900). Predstavljaju se ideje i koncepti ovog pokreta, nakon čega se raspravlja o sponi ili odnosu između „domovinskog umjetničkog pokreta“ i kolonijalne književnosti (njemačke provenijencije). Naposljetku se razmatra utjecaj ovog pokreta na genezu slike o sebi i tuđem u Habsburškoj monarhiji.

¹ Der vorliegende Artikel stellt eine überarbeitete Zusammenfassung eines Aspekts meiner im Juni 2010 approbierten Dissertation dar („Wie wir im 78er Jahr unten waren [...]“. Bosnien-Bilder in der deutschsprachigen Literatur).

1. Einleitung

Die Konstruktion des Regionalen in der Literatur der Moderne erfolgte aus einem Unbehagen über die zunehmenden gesellschaftlichen Veränderungen heraus sowie aus dem Wunsch nach Verneinung der Modernisierungstendenzen und des damit verbundenen Weltbilds.² Die literarische Moderne stellte sich nämlich allen neuen und vor allem großstädtischen „Anforderungen der zivilisatorischen Moderne“, sowohl den inhaltlich-thematischen und formalen als auch den ästhetischen Vorgaben, die in der Wiener Moderne zur Konstruktion „zahlreicher ästhetizistischer Bewegungen“ führte.³

Der „tiefgreifende gesellschaftliche Wandel seit dem Ausgang des 19. Jahrhunderts, der mit den Stichworten Massengesellschaft, Industrialisierung, Technisierung und Urbanisierung umrissen werden kann“ und zu dem sich außerdem nationale und internationale bzw. innerstaatliche Nationalitätenprobleme gesellten, wurde von „vielen Beobachtern als Krise erfahren“, was zu neuen, um nicht zu sagen, reaktionären Forderungen an die Gesellschaft, aber auch an die Literatur führen sollte.⁴

1.2. Die Großstadt als „Ort der Dekadenz“

Die Urbanität bzw. die Großstadt, als Symbol und Resultat des als bedrohlich empfundenen gesellschaftlichen Wandels, wurde eng an die Literatur der Moderne geknüpft und als ihr Zentrum und literarisches Experimentierfeld wahrgenommen.

² Rossbacher skizziert zum Beispiel einige Aspekte der Moderne, hier die Geldtheorie von Simmel (z. B. Aussagen zu zirkulierendem Geld zur Verwirklichung des Lebensprinzips und zur persönlichen Freiheit, die die Stadt biete etc.), die er dann mit den Gegenargumenten der Heimatkunst konfrontiert. Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunst der frühen Moderne. S. 300-313. In: York-Gothart, Mix (Hrsg.): Naturalismus, Fin de Siècle, Expressionismus 1890–1918. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Band 7. Carl Hanser, München und Wien 2000. S. 303ff.

³ Kramer, Andreas: Regionalismus und Moderne. Studien zur deutschen Literatur 1900–1933. Weidler, Berlin 2006 (= Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, Band 165). S. 12-15.

⁴ Ebd. S. 13.

Die städtische Industrialisierung und Internationalisierung, die nicht nur die nationale und kulturelle Bevölkerungsstruktur veränderte, sondern auch die literarischen Motive größtenteils vereinheitlichte, verstärkten das Bedürfnis nach Identifikation und Sicherheit, dem dann der Wunsch nach nationaler Identität, Abgrenzung und Emanzipation entsprang. Angst, Verlusterfahrungen sowie die als bedrohlich empfundenen Zentralisationsbestrebungen und die vermeintliche Ent-Individualisierung, wie man sie vor allem in der Stadt zu orten meinte, wertete man nämlich in erster Linie als einen „fundamentalen Bruch mit herkömmlichen Wertvorstellungen und Lebensformen“⁵, die in der Literatur auf verschiedenen Wegen neu- oder wiederentdeckt und verarbeitet werden sollten.

Unter den verschiedenen Ausprägungen des Regional-Diskurses, die eine antiurbane und konservative Alternative zur Moderne boten, wird die Heimatkunstabewegung als die „paradigmatischste, publizistisch erfolgreichste und politisch folgenreichste“⁶ beschrieben.

Die Heimatkunst wurde vor allem durch den als Vordenker verstandenen Julius Langbehn (1851–1907)⁷ sowie durch andere „Wortführer, Programmatiker und Propagatoren wie Friedrich Lienhard (1865–1929), Heinrich Sohnrey (1859–1948), Adolf Bartels (1862–1945), Ernst Wachler (1871–1945), Carl Muth (1867–1944) u.

⁵ Ebd. S. 33.

⁶ Ebd. S. 35.

⁷ [Langbehn, Julius:] Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen. S. 321–326. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970. Zu den wichtigsten Dokumenten der sogenannten „konservativen Revolution“ gehört das 1890 anonym erschienene Rembrandt-Buch des Kulturkritikers und Vordenkers der Heimatkunstabewegung Julius Langbehn. Langbehn, der in Rembrandt „das historische Ideal, einen Erzieher seines Volkes“ und „den individuellsten deutschen Künstler“ sieht, fordert die Besinnung auf die Ursprungskräfte des Volkstums, die Bindung an die Scholle im Gegensatz zum wurzellosen Leben in der Großstadt, eine Revolution von innen nach außen, die die „irrende Seele der Deutschen, welche sich künstlerisch jetzt in allen Erd- und Himmelsgegenden umhertreibt“ nur durch ein „Eingehen auf den besonderen lokalen Charakter der einzelnen Gegenden Deutschlands“ erreichen kann. Er stellt als einer der ersten Heimatkunst-Ideologen den freien Bauern als ein Idol, in dem sich „das irdische mit dem himmlischen, das äußere mit dem inneren Leben des Menschen, der König mit dem Künstler“ verbindet, ins Zentrum der literarischen Bewegung. „Bauerngeist ist Heimathgeist“, lautet eine der Quintessenzen seines Aufsatzes.

a. m.“ geprägt.⁸

In ihrer programmatischen Forderung nahm sich die Heimatkunst der Aufgabe an, die wesentlichen Merkmale des deutschen Volkes positiv hervorzuheben und Besserungen bzw. eine „Gesundung des Nationalkörpers Deutschland“ durch eine „unvermeidbare Veränderung der Gesellschaft“ herbeizuführen, ohne aber Kritik am Staatssystem zu üben.⁹

Rossbacher gliedert das Programm der Heimatkunstbewegung in fünf zentrale Anliegen: 1. Los von der Stadt (hier v.a. Berlin) oder Scholle vs. Asphalt, 2. Opposition gegen Naturwissenschaft und Technik, 3. Intellektfeindlichkeit und Antisemitismus, 4. Individualismus und Persönlichkeitskult und 5. Persönlichkeit und Volkstum.¹⁰ „Die Großstadt“, so Rossbacher, „stellt sich für die Heimatkunst dar als Ort der Dekadenz, als sozialer Sumpf und kulturelle Niederung [...], [sie] ist der Ort der Verfeinerung und der Überkultur, von der es bei Langbehn heißt, daß sie ‚noch roher sei als Unkultur‘.“¹¹ Sowohl die Heimatkunstbewegung als auch die allgemeine völkische Bewegung orientierten sich zu diesem Zeitpunkt am Wunsch, „angesichts der komplex gewordenen modernen Gesellschaft eine verloren geglaubte Einheit des Lebens, Denkens und Fühlens wiederherzustellen, wobei Worte wie Volk, Rasse, Heimat, Blut oder Boden zu unhinterfragten Letztbegriffen wurden“.¹²

Um die Individualität und die Besonderheit des eigenen Volkes hervorzuheben und die vermeintlichen Ur-Werte literarisch umzusetzen, mussten neue geographische, aber teilweise auch in anderen Zeiten zu findende literarische Orte aufgesucht werden: Es galt, den „Ortsgeist, der mit der nationalen Territorialitätsbezogenheit und ihren Merkmalen der Identifikation, Sicherheit und Entfaltungsstimulation einhergeht, gegenüber dem

⁸ Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunst der frühen Moderne. S. 301.

⁹ Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende. Ernst Klett, Stuttgart 1975 (= Literaturwissenschaft – Gesellschaftswissenschaft, Band 13). S.15.

¹⁰ Siehe ausführlicher dazu ebd. S. 25-65.

¹¹ Ebd. S. 30.

¹² Ajouri, Philip: Literatur um 1900. Naturalismus – Fin de Siècle – Expressionismus. Akademie Verlag, Berlin 2009 (= Akademie Studienbücher: Literaturwissenschaft). S. 165.

Zeitgeist der Moderne zu behaupten.“¹³ Ländliche Orte und die Rückkehr in nichturbane Gegenden, die vom Geist der international präsenten Bestrebungen der Moderne nicht bereits überrollt wurden und die man noch als Heimat empfinden konnte, versprachen ein Szenario, in dem (Deutsch-)Völkisches, Eigenes bzw. Individuelles und Traditionelles noch eine Chance hatte.

2. Die „Heimatkunstbewegung“ im Kontext des Regional-Diskurses

Der wichtigste Unterschied zwischen dem literarischen Ansatz der Heimatkunstbewegung und dem anderer literarischer Richtungen des Regional-Diskurses bestand in der eindeutig formulierten Ideologie eines sowohl literarischen und ästhetischen als auch erzieherischen Programms, die zwar die „deutschen Stämme und Landschaften kulturell [aufwerten] und in die zeitgenössische Literatur [einführen wollte]“, was durchaus noch mit dem Programm des breiter gefassten Regional-Diskurses konform geht, sich aber nicht mehr auf eine landschaftlich begrenzte Regionalkunst beschränken ließ, sondern ihr Programm stark unter nationalkulturellem Bezug gestaltete.¹⁴

Der Terminus „Heimatkunst“ wurde wahrscheinlich erstmals 1897 bei Adolf Bartels in seiner „Deutschen Dichtung der Gegenwart“ genannt.¹⁵ Die Periodisierung der Heimatkunst „erstreckt sich [...] über die beiden Jahrzehnte vor und nach der Jahrhundertwende, als Zeit der Diskussion und der Programme gilt das Jahrzehnt zwischen 1895 und 1905, [ihr] Höhepunkt ist die Erscheinungszeit der kurzlebigen Zeitschrift ‚Heimat‘ von 1900 bis 1904.“¹⁶

¹³ Vgl. Roszbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S.8.

¹⁴ Kramer, Andreas. S. 35.

¹⁵ Jenny, Erika: Die Heimatkunstbewegung. Ein Beitrag zur neueren deutschen Literaturgeschichte. Diss., Basel 1934. S. 5. Vgl. auch Ruprecht, Erich: Einführung. S. XVII-XLII. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970. S. XXXVII: „Der Terminus ‚Heimatkunst‘ ist zuerst bei Adolf Bartels nachweisbar. In der zweiten Auflage seiner ‚Deutschen Dichtung der Gegenwart‘ von 1898 steht das letzte Kapitel unter diesem Titel – Die Bezeichnung ist ganz beiläufig eingeführt, anlässlich der Werke Gotthelfs, Anzengrubers und Roseggers.“

¹⁶ Roszbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. Während der Zeit ihrer Wirksamkeit konnten sich neben der „Heimat“ auch einige andere

In Deutschland versteht sich die Heimatkunst als Opponentin zum Naturalismus: den als fremd bzw. vor allem als französisch empfundenen Naturalismus¹⁷ wollten die Heimatkünstler durch neue und gesündere literarische Motive überwinden¹⁸: Es galt das städtische Proletariat, das als wurzellos, verdorben und kränklich empfunden wurde, in der Literatur gegen gesunde und markige Bauern, die ihren Traditionen, ihren Brächen und ihrem Gau treu blieben, auszutauschen.

Da „die österreichische Literaturtradition [den Naturalismus] gar nicht oder in seiner Berliner Intensität“ nicht kennt¹⁹, muss hervorgehoben werden, dass die Entwicklung dieses literarischen Konzepts im österreichischen Raum anders verlief. In Österreich knüpfte man nämlich an die lange und ungebrochene Kontinuität der Dorfgeschichte und des regionalen Diskurses bei Stifter, Ebner-Eschenbach, Rosegger sowie an den „kritische[n] Realismus der ländlichen Szene Anzengrubers“ an, die von Heimatkunst-Theoretikern als ihre Vorläufer bezeichnet wurden.²⁰ Unterschiede zwischen der „deutschen“ und „österreichischen“ Prägung der Heimatkunstbewegung, finden sich zudem auch im Hinblick auf die „ökonomische und gesellschaftliche Struktur“ der Donaumonarchie und die liberale geistige Hinterlassenschaft, deren weitreichende Einflüsse in der österreichischen Heimatkunst nicht gänzlich verworfen werden.²¹

Bereits ab 1910 verschwindet die Heimatkunst allmählich aus der literaturwissenschaftlichen Diskussion. Ihre Inhalte und Programme überdauern aber ihre Präsenz in den Medien und prägen zahlreiche Werke dieser und auch der nachfolgenden Zeit:

Zeitschriften, wie zum Beispiel der auflagenstärkere „Kunstwart“ oder die von Lienhard herausgegebene Zeitschrift „Hochland“, mit der er die Heimatkunst zu einem Kunstideal („Höhenkunst“) emporheben wollte, etablieren. Ebd. S. 16-23. Vgl. auch Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunst der frühen Moderne. S. 301.

¹⁷ Dazu z. B.: Dieck, Leonore: Die literaturgeschichtliche Stellung der Heimatkunst. Diss., Stuttgart 1938. S. 14.

¹⁸ Hoser, Susanne: Antisemitismus und Heimatkunstbewegung. Dipl., Wien 1988. S. 39.

¹⁹ Vgl. Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 22.

²⁰ Ebd. Siehe auch: Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunst der frühen Moderne. S. 303.

²¹ Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 10, 14 und 22.

„Im Ersten Weltkrieg übertönt von einer allgemeinen völkisch-patriotischen Haltung, wie sie auch Kreise ergriff, die der Heimatkunst fernstanden, artikuliert sie sich nach 1918 schärfer. [...] Schon Herrmann Löns' ‚Wehrwolf‘ hatte gezeigt, was in der Heimatliteratur als Entwicklungsmöglichkeit steckte: Vorbereitung für die Blut-und-Boden-Literatur.“²²

Es muss hervorgehoben werden, dass nicht alle programmatischen Forderungen der Heimatkunstbewegung in den Heimatromanen in gleicher Intensität umgesetzt wurden: „Bei weitem nicht alle Autoren teilten den extremen Rassismus, Antisemitismus und Nationalismus eines [z.B.] Adolf Bartels“²³, und nicht alle Werke bzw. Autoren rückten in die Nähe der Blut-und-Boden-Literatur und somit in die Nähe des Nationalsozialismus. Es soll hier lediglich darauf aufmerksam gemacht werden, dass in der deutschsprachigen Literatur um 1900 Aspekte der Heimatkunstbewegung in der Beschreibung und Bewertung fremder Kulturen und Völker und in der Konstruktion der Selbst- und Fremdbilder durchaus präsent sind und sie deshalb auch in diesem Kontext analysiert werden sollten.

2.1. „[M]ächtige Volkskunst für die Nation“ – Ideen und Ziele der Heimatkünstler

Die Präsentation literarischer „Heimat“ sollte, wie bereits erwähnt wurde, im allgemeinen Konzept der Heimatkunstbewegung das allein „produktionsästhetische Konzept“ überwinden und „sozial- und kulturhygienische Maßnahmen“ gegen die als bedrohlich empfundenen Zustände der zivilisatorischen Moderne bereithalten.²⁴

Die Ausgangsthese der deutschen Heimatkunst ist die „übereinstimmende Ansicht ihrer Vertreter, das ‚Mißverhältnis zwischen der Weltstellung deutscher Nation und ihrer gegenwärtigen Kunst, im besonderen Dichtkunst‘ sei nur durch entschiedene

²² Ebd. S. 14.

²³ Ajouri, Philip. S. 170.

²⁴ Dohnke, Kay: Heimatliteratur und Heimatkunstbewegung. S. 481-493. In: Kerbs, Diethart/Reulecke, Jürgen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933. Peter Hammer, Wuppertal 1998. S. 483.

Bindung der Literatur an den Volksgeist zu beseitigen“.²⁵ Die bedrohte Existenz sollte durch den regionalen Charakter, die Bindung an die Scholle und das „Beharren auf Stammeseigentümlichkeit“ überschaubar bleiben.²⁶ Jede Landschaft müsste mindestens einen literarischen Führer bekommen, der sie ins Bewusstsein aller Deutschen heben sollte.²⁷ Der Literat sollte sich, um der Forderung nach Wahrheit und Treue der Darstellung²⁸ zu entsprechen, mit dem Volk vereinen, „den eigenen Gau“, Lieder, Bräuche und Sitten kennen, um, im Gegensatz zum großstädtischen Chaos, „gesunde, kräftige und ganze“ Menschen zu produzieren²⁹:

„Wir verlangen nicht eine zierliche Stimmungskunst für Künstler, sondern eine mächtige Volkskunst für die Nation; voll Unerschrockenheit, Glut und Größe, mit würdigen Gegenständen, getragen von der Eigenart unserer Gaue, auf dem Boden unsrer Landschaften, von der Kühnheit echten Deutschtums durchlodert; voll Freude an der Gegenwart und voll Kenntnis unsrer Vergangenheit. [...] [Der Künstler] muss [...] wandernd oder seßhaft, mit Gefühl und Denkart in die Volksgemeinschaft eintauchen und aus ihr heraus gestalten. Kennt er seinen Gau, die Bräuche und Launen, die Lieder, Sagen und Märchen, Sprichwörter und Rätsel der Gegend, empfindet er Freud und Leid mit seinen Landsleuten, [...] verschmäht er fremde Maße und Wörter, die dem Bauer unverständlich; so wird ihn sein

²⁵ Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 15.

²⁶ Vgl. ebd. S. 50.

²⁷ Ebd. S. 19.

²⁸ Bartels Adolf: Heimatkunst. S. 333-339. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J.B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970. Hier S.337.

²⁹ Ebd. Vgl. auch: Wachler, Ernst: Eine Dichtung der Volksgesamtheit. S. 326-329. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. Hier S. 326. Siehe auch Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 41.: „Anti-Psychologismus, das fehlende Raisonement über das Innere des Helden, die Stilisierung zum ‚ganzen Menschen‘, seine zunächst metaphorische, dann identifikatorische Biologisierung als Gewächs des Bodens sind die literarischen Entsprechungen und Kriterien für das Individualismusdenken.“ In den Heimatromanen begegnet daher eine „souveräne, allwissende Erzählhaltung“, die mit dem Führungsanspruch des Erzählers und dem Vertrauen des Lesers in den Erzähler einhergeht.

Volk verstehen und ihm auf die Höhen seiner Kunst folgen können.“

Es galt, die individuellen Züge der Landschaften und Stämme im übergeordneten Konzept der gesamtdeutschen Kultur zu integrieren.³⁰

Als „treibende Grund- und Urkraft alles Deutschthums“ wurde jedenfalls der auf die Innerlichkeit bezogene Individualismus gesehen: Das deutsche Volk, das als das „eigenartigste und eigenwilligste aller Völker“ galt, würde, wenn es ihm gelinge, die „Welt klar widerzuspiegeln“, „das künstlerisch bedeutendste aller Völker“ sein³¹, wofür der „autonomiedurstige“ Dichter eine Distanz, weg vom Alltag und „der Enge der demokratieverdächtigen Stadt“ benötige und eine in dieser Hinsicht „zwangsläufige Isolierung“ und eine „heroische Einsamkeit“ einer Massengesellschaft vorziehen müsse.³²

Dieser Anspruch auf Individualität, „Unabhängigkeit des Geistes und naturwüchsige Ursprünglichkeit“ leitete aber bald über den Gedanken der Bindung an die „Scholle“ hin zu einer starken Betonung der Rassen - und Volkstumsidee: Entfaltung und Persönlichkeitsbildung, die an die jeweilige Scholle gebunden sind, werden ebenso wie das Volkstumsbewusstsein Angelegenheit der Rasse.³³ Der Persönlichkeitsbegriff wurde in der Heimatkunst um die rassische Komponente erweitert und begegnet in der Literatur in Form von „Ingroup-Outgroup-Konstellationen“, z. B. vor allem in der Darstellung der Juden als Außenseiter, immer wieder.³⁴

Als Voraussetzung für ein wahres, künstlerisches Verhältnis zu Heimat und Stamm wurde nun die biologisierte Identifikation

³⁰ Ebd. S. 47.

³¹ [Langbehn, Julius:] Rembrandt als Erzieher. S. 322.

³² Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 45. Die „von Langbehn vorgenommene Kombination von Kunst und Scholle führt zur literarischen Denunziation städtischer ‚Nervenpoeten‘, die fern von Natur und Sonne und damit zur wahren Kunst, d. h. Heimatkunst, nicht berufen und nicht fähig sind [...]. Die Idee von der entwurzelten städtischen Dichtung verlangt den volkstümlichen Dichter, der das Erbe der poetischen Realisten weiterführt [...]. Autoren wie Arthur Schnitzler oder Thomas und Heinrich Mann werden für die Heimatkunst zum Ausbund an jüdisch gefärbter Großstadtdécadence und deshalb mit Nichtbeachtung bestraft.“ Hoser, Susanne. S. 73.

³³ Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 48.

³⁴ Ebd. S. 46f.

angesehen, die wiederum „Liebe“ zur Landschaft und „Hingabe“ ans Volkstum forderte.³⁵

3. Fremde Gebiete literarisch und kulturell besetzen

Die programmatischen Forderungen der Heimatkunstbewegung erstreckten sich bald auch auf politische und staatsrechtliche Aspekte, weshalb die Frage nach einer „homogenen Nation“ in diesen Kreisen ebenfalls erörtert wurde.³⁶ Es sollte, so Hoser, eine „homogene Nation“ entstehen, die, „ausschließlich [aus] deutschen Edelgeistern“ bestehen müsste und deren Bestand und deren Dominanz durch „Germanisierung“ garantiert werden sollte; „Paul de Lagarde spricht sich [...] sowohl für die Einheitlichkeit von Religion und ideellen Werten als auch für die Eliminierung ‚nutzloser‘ Völker aus, zu denen neben Juden seiner Meinung nach auch Magyaren oder Polen zu zählen sind.“³⁷

Auch nach der 1866 durchgesetzten kleindeutschen Lösung und innerhalb einer Bewegung mit dem Ziel, alle deutschsprachigen Völker zu vereinigen, stellten sich in den Kreisen der Heimatkunstbewegung interessante Diskussionen und Vorschläge ein: „Langbehn fordert eine Vereinigung aller deutschsprachigen Länder, und Lagarde, den die Identitätskrise des deutschen Reiches besonders bekümmert“, sieht Österreich als einen „‚Kolonialstaat‘ Deutschlands [...] und [will] Istrien, Galizien oder Böhmen mit deutschen Siedlern durchtränken [...]“.³⁸

Auch in Bezug auf Expansionsunternehmungen oder außenpolitische Gelüste vertrat die Heimatkunstbewegung eine eindeutige Position: imperialistische Ansprüche und die Kolonialpolitik seien „ein Naturgesetz des Geschichtsverlaufs [...]“³⁹, dem man sich schlicht und einfach anpassen müsse. Obwohl die Heimatkunst prinzipiell gesellschaftliches Engagement ablehnt, „geht sie nicht so weit [...], auch die Politik des Imperialismus im Kaiserreich zu negieren“⁴⁰, zumal diese Politik die Hauptsorge der

³⁵ Ebd. S. 51.

³⁶ Hoser, Susanne. S. 115.

³⁷ Ebd.

³⁸ Ebd. S. 113. Hoser gibt hier Zitate aus Langbehns „Geist des Ganzen“ und Lagardes „Deutsche Schriften Nr.27 und 111“ wieder.

³⁹ Vgl. Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstbewegung und Heimatroman. S. 64f.

⁴⁰ Ebd. S. 61. Zum folgenden Abschnitt über das Verhältnis der

Heimatkunst, „die Landflucht [und] die soziale Strukturveränderung des Dorfes bei gleichzeitigem Zulauf für die verhaßte Stadt“, durch territoriale Expansion und den damit verbundenen neuen „Lebensraum“ in den Griff bekommen sollte. „Deutschland“, so Julius Langbehn, einer der wichtigsten Programmatiker der Heimatkunstbewegung, „sei schon durch seine Lage bestimmt, entweder zu dominieren oder dominiert zu werden [...]“: Die Dichter sollen deshalb neue Gebiete, Stoffe und Motive erschließen, wodurch sie nicht nur die kulturelle bzw. literarische Besetzung neuer Gebiete erreichen, sondern gleichzeitig auch den eigenen „Problemstoffen“, den „sozialen und ökonomischen Schwierigkeiten im Inneren[,] ausweichen“, aber auch unterstützend im Sinne des eigenen Staates und der Außenpolitik wirken.

Obwohl sich diese Forderungen der Heimatkunstbewegung in erster Linie auf den deutschen Imperialismus bzw. den wilhelminischen Nationalismus beziehen⁴¹ und sie sicherlich aus diesem Kontext heraus entstanden sind, lassen sich einige wichtige Aspekte auch im Habsburgerreich finden. Einige grundlegende Ansätze der Heimatkunstbewegung, zum Beispiel die kulturelle Suprematie der Deutschen bzw. ihr Führungsanspruch, sind nämlich sehr wohl auch für die österreichische Heimatkunst repräsentativ, z. B. die deutsch-österreichische Dominanz im Habsburgerreich bzw. der Anspruch auf einen deutsch-kulturellen Hegemonialanspruch, was im Hinblick auf die literarische Konstruktion der Fremd- und Selbstbilder in der Habsburgermonarchie von großer Bedeutung ist.

3.1. Die Fremde erforschen und präsentieren

Da aus Gründen des Umfangs auf die Motive der zahlreichen und äußerst weit verbreiteten und viel rezipierten Heimatromane nicht genauer eingegangen werden kann (das sind oberflächlich zusammengefasst in erster Linie die Darstellung der Harmonie auf dem Lande, das harte, aber sich immer zum Guten wendende Leben der einfachen und ehrlichen Bauern, Gesundung durch Natur, heroische Einsamkeit in ländlicher Sphäre, Vaterlandsliebe bzw. Sehnsucht und Heimweh nach der eigenen Scholle, Präsentation der

Heimatkunstbewegung zur Kolonialpolitik siehe ebd. S. 61-65.

⁴¹ Ebd. S. 14f.

Bräuche und Sitten und die stete Betonung der Folkloristik und des Völkischen⁴² etc.), muss an dieser Stelle ein eher salopper Einstieg in die Literatur über die nicht-deutschsprachigen Gegenden gewagt werden.

Entsprechend den Vorgaben der Heimatkunstabewegung setzen sich die Autoren mit den Bräuchen und Sitten fremder Kulturen auseinander, bewerten sie aber häufig als rückständig, barbarisch, wild etc. und präsentieren diese vermeintliche Fremde als der eigenen Kultur bei weitem unterlegen. Dadurch sollte dem Leser die kulturelle Dominanz und Überlegenheit der eigenen Kultur vermittelt werden, der Anspruch auf kulturelle bzw. politische Führung sollte gerechtfertigt und die hegemoniale Ordnung ins Bewusstsein gerufen werden, wobei diese Ziele meist mit euphemistischen Begriffen wie Zivilisierung, Modernisierung und Erziehung des anderen kaschiert wurden. Andere und fremde Gebiete besetzen ist nämlich um 1900 eine Prestigefrage und wird durch die hochstilisierte Darstellung einer aufopfernden Zivilisierungs-Mission des eigenen Volkes und der eigenen Volksvertreter, die in der Literatur als Friedens- und Wohlstandsträger, Erzieher und moderne Märtyrer präsentiert werden, von der Literatur mitgetragen und durch die weite Verbreitung erst gesellschaftlich etabliert. Es darf sogar von einem regelrechten „Konkurrenzkampf“ der europäischen Großmächte, möglicherweise vor allem zwischen der Donaumonarchie und dem Deutschen Reich, gesprochen werden, denn die Besetzung und vermeintliche Zivilisierung fremder, unbekannter und rückständiger Gebiete bestätigte in erster Linie die Stärke und Macht des eigenen Hauses.

3.1 Heimatkunstabewegung und Kolonialliteratur

Vor allem in Bezug auf die Literatur deutscher Provenienz bietet sich ein Vergleich bzw. eine kurze Darstellung des Übergangs von der Heimatkunstabewegung zur deutschen Kolonialliteratur an. Einer der bekanntesten und meist gelesenen Dichter der Heimatkunstabewegung ist Gustav Frenssen. Sein Roman „Jörn Uhl“ gilt als der Bestseller der Heimatkunst und erlebte unzählige Neuauflagen. Adolf Bartels, ein wichtiger Programmatiker und Propagator der Heimatkunstabewegung, der selbst auch als Autor

⁴² Dazu ausführlicher bei ebd. S. 137-220.

tätig war, gab sogar zu, dass wohl erst „mit ‚Jörn Uhl‘ die Heimatkunst gesiegt habe.“⁴³ Frenssen schreibt wenige Jahre nach Erscheinung des „Jörn“ den Roman „Peter Moors Fahrt nach Südwest (1906)“, der häufig als das Vorzeigewerk der deutschen Kolonialliteratur bezeichnet wird.⁴⁴ Während in „Jörn“ einerseits die Bauernnot und der Existenzkampf auf dem eigenen Gau und andererseits Liebe, Sehnsucht und Heimweh nach der heimatlichen Scholle im Zentrum stehen, widmet sich Frenssen in „Peter Moors Fahrt nach Südwest“ den „Gesehnissen auf kolonialdeutschen Boden“, im sogenannten „Schutzgebiet“, nämlich dem Herero-Aufstand in Südwestafrika (Namibia) zu.⁴⁵ Der Übergang von der eigenen „Ur-“Heimat zum weit entfernten Kolonialland scheint nahezu fließend bzw. zumindest im Rahmen des Heimatkunst-Programms nachvollziehbar, da die neuen Gebiete als endgültig ins eigene Staatsgefüge integriert empfunden werden.

In einer Grazer Magisterarbeit, die sich unter anderem mit Frenssens „Peter Moors Fahrt nach Südwest“ als „empfohlenem Kolonialschrifttum im Nationalsozialismus“ auseinandersetzt, was eindeutig die Nähe zur Ideologie des Dritten Reiches suggeriert, kommt die Verfasserin in Anlehnung an die Studie von Joachim Warmbold über die „Deutsche Kolonial-Literatur“ zu folgendem Schluss: „Altbekannte Formen und Stoffe [werden] in fremdländische Fernen versetzt, mit exotischem Dekor umgeben und dadurch gewissermaßen ‚afrikanisiert‘. Da trotz der Entfernung zum Heimatland die Protagonisten deutsch sind, das dargestellte Leben und ein Großteil der Kulisse ebenfalls deutsch bleiben, wird dem Leser auch in afrikanischer Umgebung klar, daß es sich um deutsches Leben auf deutschem Boden handelt.“⁴⁶ Es kommt in

⁴³ Ebd. S. 244.

⁴⁴ Ebd. S. 65.

⁴⁵ Kahlig, Birgit: Empfohlenes Kolonialschrifttum im Nationalsozialismus. Untersucht am Beispiel von „Peter Moors Fahrt nach Südwest“ und „Volk ohne Raum“. Dipl., Graz 1990. S. 65f.

⁴⁶ Warmbold, Joachim: Deutsche Kolonial-Literatur. Aspekte ihrer Geschichte, Eigenart und Wirkung. Dargestellt am Beispiel Afrikas. Diss., Basel 1982. S. 200ff: „Dem Rezipienten erscheint daher das Geschilderte keineswegs als fremde, unverständliche Welt, sondern er findet ein heimatlich-vertrautes Milieu wieder.“ Hier zitiert nach: Kahlig, Birgit: Empfohlenes Kolonialschrifttum im Nationalsozialismus. S. 63.

diesen Romanen zu keiner Anpassung der deutschen Protagonisten an die neue Umgebung, die die Autoren sehr wohl näher beschreiben und die sie in ihren Werken sogar mit Vorliebe als eine besonders „exotische Welt“ inszenieren, sondern die „Autoren [propagierten] Ideale, die auf eine Beherrschung des Milieus abzielten. Sie setzten selbstverständlich voraus, daß sich Afrika und seine Bewohner diesen Idealen fügen.“⁴⁷ „Dem Leser“, so die Autorin weiter, „wird eine Klischeewelt vermittelt, in der die Deutschen stets das Gute und Edle, die Afrikaner hingegen das Schlechte und Gemeine verkörpern.“⁴⁸ Die Heimatkunstabewegung wird hier vor allem im Hinblick auf die „Klischees und die Typisierung“ des Selbst und des Anderen als Vorläufer bzw. als Ursprung des Gedankenguts, das in der „Kolonialliteratur“ vertreten wurde, identifiziert.⁴⁹

3. 2. Heimatkunstabewegung und die Selbst- und Fremdbilder der Donaumonarchie

Obwohl der Imperialismus des Deutschen Reiches keineswegs mit der auswärtigen Politik bzw. der innerstaatlichen Ordnung des Habsburgerreiches verglichen werden darf, sollte der Einfluss der Heimatkunstabewegung auf die deutschsprachigen literarischen Werke über nicht-deutschsprachige habsburgische Völker, vor allem die Völker der peripheren Provinzen der Donaumonarchie, nicht unterschätzt werden. Das scheint deshalb besonders wichtig, weil vor allem in der österreichischen Literaturwissenschaft bei der Analyse dieser Werke (post-) koloniale Lesarten und Interpretationsansätze vorgeschlagen werden und diese sich tatsächlich als besonders fruchtbar erwiesen haben (z. B. Studien des Kakanien-revisited Projekts).

Vor allem Bosnien-Herzegowina erhielt in diesem Zusammenhang oft einen Sonderstatus, den Status einer oder sogar der einzigen österreichisch-ungarischen Kolonie⁵⁰, was

⁴⁷ Ebd. S. 64.

⁴⁸ Ebd.

⁴⁹ Ebd.

⁵⁰ Vgl. z.B. Ruthner, Clemens: K.u.k. Kolonialismus, Befindlichkeit und Metapher: Versuch einer weiteren Klärung. S.111-128. In: Feichtinger, Johannes/Prutsch, Ursula/Csaky, Moritz (Hrsg.): Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis. Gedächtnis – Erinnerung – Identität. Bd. 2. Studien Verlag, Innsbruck, Wien u. a. 2003. S. 113f.

zu zahlreichen Diskussionen, aber auch zu der Kritik führte, ob man im Hinblick auf die Donaumonarchie überhaupt von einem Imperialismus sprechen könne.

Ausgehend von Dohnke Kays Feststellung⁵¹, die „umgedrehte“ Heimatkunst, die „Heimatkunst ex negativo“, stehe in enger Verbindung zur Kolonialliteratur und zu der Tendenz, das „Eigene“ als das weitaus Überlegene und somit auch als das Dominante zu präsentieren, muss also der Frage nachgegangen werden, in wiefern die Heimatkunstabewegung österreichischer Provenienz als ein literarischer oder geistiger Rahmen für die Werke über die nicht-deutschsprachigen Völker in der Habsburgermonarchie fungieren könnte. Das hätte den Vorteil, dass sich die literaturwissenschaftliche Analyse nicht (ausschließlich) (post-) kolonialer Interpretationsansätze, die im Zusammenhang mit der Donaumonarchie zahlreiche Schwierigkeiten mit sich bringen, bedienen müsste, wenn auch einige Ansätze durchaus ähnlich ausfallen (v. a. über die in der Literatur präsentierten Macht- und Dominanzverhältnisse).

Dass im Vielvölkerstaat Österreich-Ungarn nationale Bewegungen und Emanzipationsbestrebungen der einzelnen Völker parallel zu den staatlichen Vereinheitlichungsbemühungen und zu der durchaus auch gelebten supra- bzw. a-nationalen Staatsidee existierten, lässt die Analyse der in der Literatur konstruierten Fremd- und Selbstbilder zu einer großen und interessanten Herausforderung werden.

Die Darstellung des harmonischen Miteinanders der habsburgischen Völker (Stichworte: „Völkermosaik“ bzw. „Habsburgische Heimatliteratur“⁵²) sowie die „neutrale“ Präsentation

⁵¹ Dohnke, Kay. S. 492.

⁵² Der Begriff wurde von Claudio Magris im Rahmen des habsburgischen Mythos formuliert. Zu einem weiteren wichtigen Merkmal der „Habsburger Heimatliteratur“ zählt Magris das feste Vertrauen in die habsburgische Welt, die als eine malerische Konstruktion des übernationalen „Völkermosaiks“ präsentiert wird und das Bild „einer oft schmerzlichen und traurigen, aber stets von weisem Maß getragenen Welt“ vermittelt. Die Präsenz der „Habsburger Heimatliteratur“ kann bis in die „slawisch-balkanischen Gegenden“, die Magris als doch stets „fremd bleibend“ beschreibt, verfolgt werden. In den weit entfernten Ländern, Galizien, Lodomerien, Bukowina und Transsilvanien, stellt er ein starkes „Bemühen um die Erweckung eines österreichischen, allumfassenden, auch die örtlichen Gegebenheiten berücksichtigenden Patriotismus“ in der Literatur fest. Ähnlich wie in Bosnien werde die Bevölkerung

der Volkskunst, der Bräuche und Sitten der habsburgischen Völker sollten nämlich keineswegs vorenthalten werden; andererseits dürfen aber auch die „rückgewandte Utopie“ und die nostalgische Verklärung der Habsburgermonarchie nicht ohne Vorbehalt und kritische Auseinandersetzung kommuniziert und präsentiert werden, da strikte deutsch-kulturelle Hegemonialvorstellungen in der Literatur vor allem kurz vor und dann auch nach dem Zusammenbruch der Donaumonarchie stark präsent sind.

Ausschlaggebend für die Überlegung, Grundsätze der Heimatkunstabewegung könnten als literarischer bzw. geistiger Background bei der Analyse der „Generierung von Fremd- und Selbstbildern im Kontext der Literaturen der Donaumonarchie und ihrer Nachfolgestaaten“⁵³ fungiert haben, waren einige sehr beständige Motive in deutschsprachigen literarischen Werken über die apriori als rückständig und (halb-)wild abgestempelte südslawische Region.

Das Aufsuchen literarischer Orte in der Wildnis und der Bergwelt dieser „unzivilisierten“ Völker, vor allem wenn es sich dabei um Provinzen innerhalb des eigenen Staates handelte, in denen sich Autoren und Reisende in gewisser Weise in Sicherheit wiegten und sie in Bezug auf ihren kulturellen Führungsanspruch keinerlei Konkurrenz fürchteten, wirkte auf viele Autoren sehr verlockend. In diesen Gegenden wurde nämlich eine besondere Exklusivität und Exotik vermutet, für die durchaus breites Interesse im eigenen Heimatland bzw. im Kernland bestand. Dieses Interesse darf im Zusammenhang mit dem bereits genannten imperialistischen Auftreten anderer europäischer Großmächte gesehen werden, was auch die Tatsache erklärt, dass die eigenen peripheren und

hier als gänzlich fremd wahrgenommen, was sie aber laut Magris in besonderer Weise zu „typisch habsburgischen Gebieten“ machte, da sie nämlich durch ein „ethisch-kulturelles, übernationales Ideal“ mit der Donaumonarchie verbunden waren. „Die Literatur dieser Gebiete war“, so Magris weiter, „dem Milieu und den Personen nach slawisch, der Sprache nach deutsch und dem Geiste nach ‚österreichisch‘.“ Siehe dazu: Magris, Claudio: *Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*. Otto Müller, Salzburg 1966. S. 135-166. Hier S. 158.

⁵³ Begriff nach Stefan Simonek. Vgl. Simonek, Stefan: Mit Clemens Ruthner unterwegs im Wilden Osten. In: *Kakanien-revisited*. Aus: <http://www.kakanien.ac.at/rez/SSimonek1.pdf>. vom 5.3.2002. S. 1.

wirtschaftlich rückständigen Provinzen in verschiedenen Texten gerne als „Kolonien“ bezeichnet werden. Das bezieht sich vor allem auf die literarische Darstellung Bosnien-Herzegowinas, die zuletzt eroberte Provinz der habsburgischen Monarchie, die sowohl als „orientalisch“ als auch „balkanisch“ galt und als (nahezu) unbekannte Landschaft einen besonderen oder einen doppelten Reiz ausübte, trifft jedoch größtenteils auch auf andere periphere habsburgische Provinzen zu, unter anderem z.B. auch auf Dalmatien.

Es werden zum Beispiel in der Bosnien-Literatur einerseits unterschiedliche Formen des Aberglaubens, als grausam empfundene Bräuche und als wild und primitiv beschriebene Sitten präsentiert. Gleichzeitig schaffen die deutschsprachigen Protagonisten es jedoch, diese als grausam und barbarisch geschilderten Zustände zu beseitigen, womit dem österreichischen oder deutschsprachigen Leser die Dominanz und Überlegenheit der eigenen Kultur in Verbindung mit einer Art Kultur- oder Zivilisierungs-Mission, der in dieser Zeit keinerlei negative Konnotation anhaftete, vermittelt wird. Andererseits bieten diese Gegenden aber auch einen Rückzug aus der eigenen, als kapitalistisch und verdorben empfundenen Gesellschaft, sie ermöglichen eine psychische und physische Gesundung in der unberührten und ursprünglichen Natur, die im Rahmen der Heimatromane um 1900 häufig angestrebt wird und dementsprechend auch in literarischen Werken immer wieder begegnet. Die Präsenz der deutschsprachigen Protagonisten deutet zudem immer auf einen Zustand der deutsch-kulturellen Besetzung dieser Gebiete hin, d. h., diese Gebiete werden nicht mehr als fremd empfunden – zumindest in staatsrechtlicher Hinsicht, kulturell sind sie es zum Teil noch.

In der deutschsprachigen Literatur, die in Bezug auf die Habsburgermonarchie sicherlich in enger Verbindung mit ethnographischen Werken steht (z.B. das Kronprinzenwerk) und die ihre Impulse häufig auch aus diesen Studien bezieht, werden Kulturgut und vermeintliche Besonderheiten anderer Völker ausführlich und umfangreich präsentiert, sie erfahren aber eine unterschiedliche Wertung: sie werden nämlich entweder als der deutsch-österreichischen Kultur untergeordnet oder als minderwertiger präsentiert, wodurch der Anspruch auf kulturelle Führung und die Rechtfertigung der eigenen kulturellen Suprematie zum Ausdruck kommt, oder aber sie werden entsprechend dem von

Magris formulierten Ansatz der „Habsburgischen Heimatliteratur“ als bereichernde und einander ergänzende Elemente des habsburgischen Völkermosaiks gesehen. Die zum Teil weit entfernten Regionen und Provinzen sollen von der Leserschaft als habsburgisch-österreichisch bzw. dort, wo die Dominanz deutscher Protagonisten besonders hervorgehoben oder beansprucht wird, als deutsch-österreichisch bzw. als unter deutsch-österreichischer Führung stehend erkannt werden.

4. Ausblick

Die Ambivalenz der Darstellung der Selbst- bzw. besonders der Fremdbilder im Kontext der Donaumonarchie, deren Ursprung man sowohl in der Heimatkunstabewegung als auch in der Habsburgischen Heimatliteratur, einem Träger des Habsburgischen Mythos, suchen kann, machen die Analyse der literarischen Werke, die eine Präsentation des Anderen bieten, zu einer besonders interessanten, aber auch zu einer besonders umfangreichen Herausforderung. Die Heimatkunstabewegung kann in diesem Zusammenhang als ein interner geistiger und literarischer Rahmen zur Analyse und De- bzw. Re-Konstruktion der in der Literatur konstruierten Selbst- und Fremdbilder innerhalb der habsburgischen Monarchie in hohem Maße beitragen und bietet sich für weitere literaturwissenschaftliche Analysen im Bereich der Fremdkonstruktionen und Fremdbilder, die per se eine Rückbezüglichkeit auf das Eigene verlangen, absolut an.

Literatur

1. Ajouri, Philip: Literatur um 1900. Naturalismus – Fin de Siècle – Expressionismus. Akademie Verlag, Berlin 2009 (= Akademie Studienbücher: Literaturwissenschaft).
2. Bartels Adolf: Heimatkunst. S. 333-339. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.
3. Dieck, Leonore: Die literaturgeschichtliche Stellung der Heimatkunst. Diss., Stuttgart 1938.
4. Bartels Adolf: Heimatkunst. S. 333-339. In: Ruprecht,

- Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.
5. Dohnke, Kay: Heimatliteratur und Heimatkunstabewegung. S. 481–493. In: Kerbs, Diethart/Reulecke, Jürgen (Hrsg.): Handbuch der deutschen Reformbewegungen 1880–1933. Peter Hammer, Wuppertal 1998.
 6. Hoser, Susanne: Antisemitismus und Heimatkunstabewegung. Dipl., Wien 1988.
 7. Jenny, Erika: Die Heimatkunstabewegung. Ein Beitrag zur neueren deutschen Literaturgeschichte. Diss., Basel 1934.
 8. Kahlig, Birgit: Empfohlenes Kolonialschrifttum im Nationalsozialismus. Untersucht am Beispiel von „Peter Moors Fahrt nach Südwest“ und „Volk ohne Raum“. Dipl., Graz 1990.
 9. Kramer, Andreas: Regionalismus und Moderne. Studien zur deutschen Literatur 1900–1933. Weidler, Berlin 2006 (= Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur, Band 165).
 10. [Langbehn, Julius:] Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen. S. 321–326. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.
 11. Magris, Claudio: Der habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur. Otto Müller, Salzburg 1966.
 12. Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunstabewegung und Heimatroman. Zu einer Literatursoziologie der Jahrhundertwende. Klett, Stuttgart 1975.
 13. Rossbacher, Karlheinz: Heimatkunst der frühen Moderne. S. 300–313. In: York-Gothart, Mix (Hrsg.): Naturalismus, Fin de Siècle, Expressionismus 1890–1918. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Band 7. Carl Hanser, München und Wien 2000.
 14. Ruprecht, Erich: Einführung. S. XVII–XLII. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.
 15. Ruthner, Clemens: K.u.k. Kolonialismus, Befindlichkeit und Metapher: Versuch einer weiteren Klärung. S. 111–128. In: Feichtinger, Johannes/Prutsch, Ursula/Csaky, Moritz (Hrsg.):

- Habsburg postcolonial. Machtstrukturen und kollektives Gedächtnis. Gedächtnis – Erinnerung – Identität. Bd. 2. Studien Verlag, Innsbruck, Wien u. a. 2003.
16. Simonek, Stefan: Mit Clemens Ruthner unterwegs im Wilden Osten. In: Kakanien-revisited. Aus: <http://www.kakanien.ac.at/rez/SSimonek1.pdf>. vom 5.3.2002.
 17. Wachler, Ernst: Eine Dichtung der Volksgesamtheit. S. 326-329. In: Ruprecht, Erich/Bänsch, Dieter (Hrsg.): Literarische Manifeste der Jahrhundertwende 1890–1910. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart 1970.

Rada Stakić

POMJERANJE GRANICA NACIONALNOG KANONA U NAUCI O KNJIŽEVNOSTI: MIGRANTSKA KNJIŽEVNOST NA NJEMAČKOM JEZIKU

Eingezogen in die Sprache, angekommen in der Literatur
(*Njemačka akademija za jezik i književnost o migrantskoj književnosti*)

Migrantska književnost kao fenomen savremene književnosti na njemačkom jeziku

Jezik i nacionalni identitet još uvijek se koriste kao sinonimi. Kažemo li „njemačka književnost“, prva će nam asocijacija biti književna djela autora njemačke nacionalnosti, napisana na njemačkom jeziku, u nekoj od zemalja njemačkog govornog područja –Njemačkoj, Austriji ili Švicarskoj. Postoji, međutim, mnoštvo autora/-ica koji/-e pišu na njemačkom jeziku, čija književna djela – prozna, lirski, dramska, eseje – objavljuju manje ili više renomirani njemački (austrijski, švicarski) izdavači i čija lična imena ne zvuče nimalo *njemački*. Navedimo ovdje neka od njih, barem dobitnike nagrade *Chamissopreis* od 1985. godine do danas: *Hussain Al-Mozany*, *Zsuzsa Bánk*, *Abdellatif Belfelah*, *Marica Bodrožić*, *László Csiba*, *Dimirté Dinev*, *Catalin Dorian Florescu*, *Zsuzsanna Gahse*, *Yadé Kara*, *Radek Knapp*, *Francesco Micieli*, *Terezia Mora*, *Aras Ören*, *Yüksel Pazarkaya*, *Magdalena Sadlon*, *Zafer Şenocak*, *Michale Stavarič*, *Ilija Trojanow*, *Vladimir Vertlib*, *Feridun Zaimoglu*, *Asfa-Wossem Asserate*, *Maria Cecilia Barbetta*, *Elazar Benyoëtz*, *Gino Carmine Chiellino*, *Güney Dal*, *Ismet Elçi*, *Leda Forgó*, *Jiří Gruša*, *Adel Karasholi*, *Luo Lingyuan*, *Sudabeh Mohafez*, *Marian Nakitsch*, *Emine Sevgi Özdamar*, *Dragica Rajčić*, *SAID*, *Tzveta Sofronieva*, *Yoko Tawada*, *Galsan Tschinag*, *Cyrus Atabay*, *Franco Biondi*, *Zehra Çirak*, *György Dalos*, *Ota Filip*, *Dante Andrea Franzetti*, *Eleonora Hummel*, *Imre Kertész*, *Que Du Luu*, *Libuše Moníková*, *Jose Oliver*, *Selim Özdoğan*, *Ilma Rakusa*, *Rafik Schami*, *Saša Stanišić*,

Alev Tekinay, Aglaja Veteranyi, Natascha Wodin¹. Književnu nagradu Chamissopreis dodjeljuje fondacija „Robert Bosch Stiftung“ piscima/ spisateljicama, čiji maternji ili prvi jezik nije njemački, već su taj jezik usvojili tokom svog života. Samim tim i njihovo nacionalno ili etničko porijeklo i kulturološki (pored već pomenutog jezičkog) *background* nisu njemački (austrijski, švicarski).

U Evropi, ako ovdje suzimo taj pojam na „zapadnoevropske zemlje“, *migracija* i sve što je vezano za ovaj pojam je postalo top-tema (za razliku od naše regije, gdje se, također, dešavaju migracioni procesi, ali, nažalost, prije u obrnutom – jednom ili istonacionalnom smjeru!). Tako je 2006. godine provedena medijska kampanja pod nazivom „Du bist Deutschland“, povodom koje Claire Horst u predgovoru svoje knjige „Der weibliche Raum in der Migrationsliteratur“² postavlja pitanja: *Denn wer ist Deutschland? Alle, die im Land leben? Alle, die einen deutschen Pass besitzen? Oder nur diejenigen, die „wir“ hier brauchen können? (Ko je Njemačka? Svi oni koji žive u toj zemlji? Svi oni koji posjeduju njemački pasoš? Ili su to pak samo oni koji su „nama“ ovdje potrebni?)* Ova pitanja postavljena su iz *unutrašnje*, njemačke perspektive i ukazuju na višedecenijsku prisutnost hiljada *stranaca* u ovoj zemlji, sada već u drugoj ili trećoj generaciji. Ti nekadašnji *stranci* već odavno to više nisu ili su to samo djelomično. Šta su strani migranti donijeli Njemačkoj? Danas je jedan Fatih Akin, režiser turskog porijekla, čiji filmovi osvajaju nagrade na Berlinaleu ili na filmskom festivalu Berlinale ili kanskom festivalu, vrlo cijenjeno ime u umjetničkim i intelektualnim krugovima Njemačke, ali za većinu, za prosječnog njemačkog građanina/-ku, odgovor na prethodno pitanje bi se vjerovatno odnosio samo na kulinarski aspekt: *pizza, döner, kebab*.

Kao što migracija – useljavanje u Njemačku (Austriju, Švicarsku) nije novi fenomen, tako to nije ni migrantska književnost. Jeste, međutim, fenomen koji je dugo vremena bio *ignorisan*, kontroverzan. Donedavno su se u njemačku književnost ubrajala samo djela autora/-ica koji su po svom nacionalnom porijeklu Nijemci (Austrijanci, Švicarci) - uz nekoliko izuzetaka, a najpoznatiji je Adalbert Chamisso, Francuz čija je plemićka porodica pred

¹ Prema izvoru: <http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/html/14169.asp>, 29.01.2010.

² Claire Horst: *Der weibliche Raum in der Migrationsliteratur*, Verlag Hans Schiler, Berlin, 2007.

revolucionarima Francuske buržoaske revolucije našla utočište u tadašnjoj Pruskoj, i koji je postao prototip za književnika „između dvije kulture“. Autor je čuvene pripovijetke o Peteru Schlemihlu, čovjeku *bez sjenke* – bez domovine, nejasnog identiteta. Iako rasprava o *pripadnosti* još ni izdaleka nije završena, sve je više onih koji su izričitog mišljenja da je migrantska književnost na njemačkom jeziku – njemačka književnost, bez ikakvih posebnih etiketiranja i dodatnih objašnjenja. Stiče se utisak da germanistika našeg regiona³ nedovoljno prati i proučava ovaj *fenomen*, te da se u svojim polazištima još uvijek drži ranije uspostavljenih kanona jedinstva nacionalnog identiteta i jezika. Ovaj tekst ima namjeru potaknuti na razmišljanje o dopunama nastavnih planova i programa studija njemačke književnosti, te komparativnih književnosti, u smislu praćenja savremenih tokova i proučavanja tzv. *hibridnosti* u književnosti, pojma koji dolazi prvenstveno iz postkolonijalne teorije.

Migrantska književnost kao posljedica njemačkog *privrednog čuda* (*Wirtschaftswunder*)

Migrantska književnost nije, naravno, samo specifikum njemačkog jezika i književnosti. Njeni počeci sežu u godine dolaska prvog vala stranih radnika, ekonomskih migranata, tzv. *Gastarbeiters* u Njemačku od početka 60-tih godina, od vremena njenog „privrednog čuda“ (*Wirtschaftswunder*) – vremena kada su već uveliko zaliječene rane Drugog svjetskog rata i kada je započeo nagli privredni razvoj koji je zahtijevao više radne snage nego što je bilo u samoj zemlji – dolaze na hiljade onih koji su u potrazi za poslom –najviše iz južноеvropskih zemalja i Turske. Bili su to uglavnom ljudi nedovoljnog obrazovanja, iz različitih kultura, u početku većinom muškarci bez porodica, koje im se pridružuju tek nakon što prođe nekoliko mukotrpnih godina prilagođavanja u novoj sredini. Većina novopridošlih radnika došla je iz zemalja koje su imale razvijenu usmenu pripovijedačku tradiciju. Spoj te tradicije i nostalgije za zavičajem stvarao je kod njih potrebu i želju za pisanjem. U to prvo vrijeme nema njemačkih izdavača koji bi bili

³ Pod pojmom region ovdje se podrazumijevaju zemlje nastale nakon sloma nekada zajedničke države Jugoslavije.

zainteresovani da objavljuju njihove tekstove, jer kako to pomalo ironično navodi Rolf Ehnert: „Und man muss wissen, dass deutsche Verlage kein Buch veröffentlichen, wenn der Autor nicht Mitglied im PEN-Club war, und dort konnte man nur Mitglied werden, wenn man ein Buch veröffentlicht oder einen Vertrag hatte.“⁴ (*Mora se znati da njemački izdavači nisu objavljivali ni jednu knjigu ukoliko autor nije bio član PEN-kluba, a tamo se moglo postati članom samo ako bi se objavila knjiga ili potpisao ugovor.*) Stoga ovi migranti koji pišu i žele da objave svoja djela osnivaju vlastite izdavačke kuće. Objavljuju se brojne antologije, uglavnom zbirke kraćih tekstova, kratkih priča ili pripovijedaka (*Kurzgeschichten, Erzählungen*), ali i lirike. Kvalitet tih tekstova, u umjetničkom smislu, često je znao biti upitan. Među prvim izdavačima – piscima su i Franco Biondi, Rafik Schami, Suleman Taufiq, Gino Chiellino – danas već *klasici* migrantske književnosti. Veliki broj imena iz tog prvog vala je, međutim, ubrzo i nestao sa književne scene.

Jedna od prvih zbirki migrantske (u to vrijeme nazivane i *Gastarbeiteliteratur*) nosi naslov „Zwischen Fabrik und Bahnhof“ - i upravo u tim dvjema imenicama, *Fabrik* i *Bahnhof* ogleda se sav život migranata, svo to „zwischen“ – između, raspolućenost između ostavljenog zavičaja i prihvatanja novog; *Bahnhof* (željeznička stanica) kao snažna metafora nostalgije, kao mjesto susreta i mogućnosti povratka u blisko i poznato. Nekih dvadesetak godina je trajala ova prva faza migrantske njemačke književnosti koja je stajala u ozračju društveno-političkih rasprava o *procesu integracije* migranata u njemačko društvo. U to vrijeme su za njemačko društvo u cjelini još uvijek velika nepoznanica oni/one kojima je SR Njemačka (kasnije Austrija ili Švicarska) u međuvremenu postala novi, *stalni* dom – dakle svi oni koji u njoj žele (trajno) ostati. Šta u njihovom slučaju znači *integracija* i dokle ona seže? Ima li mogućnosti (potpunog) razumijevanja između različitih nacionalnosti, kultura, mentaliteta? Na neka od ovih pitanja odgovor pokušavaju dati i književna djela koja nastaju u novom, drugom valu migrantske književnosti.

Pojedini autori upoređuju situaciju radnika migranata sa kulturološkom katastrofom koju su kolonizatori prouzrokovali potčinjenim narodima. Migranti, naime, dolaskom u novu sredinu

⁴ Rolf Ehnert: *Literatur der Migration ist deutsche, ist „Weltliteratur“*, <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2007/394/pdf/05ehnert.pdf>, 13.02.2009.

doživljavaju kulturološki šok time što su odjednom u prostoru izvan svoje tradicionalne, zavičajne kulture koja ih je formirala takvima kakvi jesu. Nalaze se u jednoj drugoj kulturi koja je već čvrsta i formirana. Slijedi period privikavanja na novu sredinu i pokušaj stvaranja novog identiteta. U tom turbulentnom procesu neko ko je ranije pisao zauvijek prestane pisati, a neko drugi, često i jako oskudnog obrazovanja, shvati koliko mu postaje važno da zapiše svoja iskustva. Pitanja identiteta, uslova življenja, svakodnevnice u novoj sredini - glavne su teme te književnosti. Napuštena domovina, sagledana kroz prizmu nostalgije, poprima nestvarne, idilične konture. U pomenutoj zbirci-antologiji koristi se i termin „*übernationale Literatur*“ – nadnacionalna ili transnacionalna književnost, za razliku od nacionalne književnosti (Francuza, Nijemaca, Rusa itd.). Ovo svakako nije ocjena u smislu kvaliteta – da je ta književnost nešto više/bolje od nacionalne, ona je samo drugačija, ali i kompleksnija. Ono što povezuje *nacionalnu* i *transnacionalnu* književnost je jezik, njemački jezik.

Postepeno, migrantska književnost proširuje svoje teme i književne forme. Ne pišu više samo *Gastarbeiteri*, već i azilanti, strani studenti, izbjeglice (naročito čileanske, nakon Pinočeovog državnog udara). Tzv. *druga generacija* napušta nostalgičnu prizmu i sve više stvara jednu književnost sa urbanim motivima. Pogotovo je to prisutno kod autora/-ica turskog porijekla – Emine Sevgi Özdemar i Feridun Zaimoglu za svoja književna djela ne dobivaju samo *Chamissopreis*, specijalnu nagradu fondacije Robert Bosch Stiftung za autore stranog porijekla koji pišu na njemačkom jeziku, već i druge, *nacionalne*, značajne književne nagrade kao Ingeborg-Bachman-Preis ili Heinrich von Kleist-Preis. Interkulturalno u njemačku kulturu sve više prodire i na područje filma (Fatih Akin je za svoj film „*Gegen die Wand*“ bio i u nominaciji za Oskara, o drugim nagradama da ne govorimo), pa i pozorišta – Emine Sevgi Özdemar postavlja na njemačku pozorišnu scenu svoj komad „*Karagöz in Alamania*“.

Definisanje okvira migrantske ili interkulturalne književnosti – pitanje identiteta, porijekla i pripadnosti

Da je migrantska književnost jedan složen i izazovan fenomen, proces koji traje i mijenja se, dokazuju i nedoumice oko terminologije – naziva za ovu književnost koja očigledno izmiče

kanonima (nacionalne književnosti) uspostavljenim u prošlim stoljećima. Bilo je nekoliko termina za migrantsku književnost koja nastaje od 60-tih godina prošlog stoljeća i svaki od tih termina bio bi nakon izvjesnog vremena zamijenjen nekim novim, uslovno rečeno – *prikladnijim* – zavisno od sociološko-teoretskih pristupa i sagledavanja ovog fenomena. Navedimo ovdje te nazive, onako kako su se hronološki pojavljivali, pri čemu valja napomenuti i danas prisutnu paralelnost gotovo svih oznaka, osim one sa prefiksom „Gast“ – u međuvremenu je postalo više nego očigledno da se ne radi ni o kakvim *gostima* (*Gast, Gäste*) u njemačkoj književnosti, dakle o *privremenim* stvaraocima koji će potom otići u *svoje* matične zemlje, već o daleko kompleksnijoj pojavi: Gastarbeiterliteratur, Literatur der Betroffenheit, Gastliteratur, nicht nur deutsche Literatur, interkulturelle Literatur, Literatur zwischen den Kulturen, Migrationsliteratur, Chamisso-Literatur, hybride Literatur, Multikulturalität (gastarbajterska književnost, emotivna književnost, gostujuća književnost, ne samo njemačka književnost, interkulturalna književnost, književnost između kultura, migrantska književnost, Chamisso-književnost, hibridna književnost, multikulturalnost). Navedeni pojmovi nisu daleko ni do Goetheovog pojma svjetske književnosti (Weltliteratur), kako je to Eckermann zabilježio u razgovoru od 31. Januara 1827:

„Nationalliteratur will jetzt nicht mehr viel sagen, die Epoche der Weltliteratur ist an der Zeit, und jeder muss jetzt dazu wirken, diese Epoche zu *beschleunigen*.“⁵

(Nacionalna književnost nema više puno toga da kaže, nastala je epoha svjetske književnosti, i svako mora dati svoj doprinos da ubrza tu epohu.)⁶

Naočigled svih pojmovnih nedoumica, ograničenosti i teškoća, Franco Biondi, autor koji se ubraja u ovu književnost, smatra da bi pojam „Sprachraumliteratur/-en“ (književnost/i jezičkog/ govornog područja), pri čemu nije bitan nacionalni ili kulturološki *background*

⁵ <http://www.wissen-im-netz.info/literatur/goethe/biografie/eckermann/1827/18270131.htm> (13.10.2010.).

⁶ Prevod na njem. R.S.

autora/-ice, bio najprikladniji. Biondi ukazuje i na nelogičnost naziva koji su uveli pojedini istraživači/-ice: *Literatur zwischen den Kulturen* – (Književnost između kultura), jer se pojmom *između* ova književnost smješta u jedan prazan, ničiji prostor (*Niemandsraum*), odnosno u područje psihopatološkog. Autor/-ica, naime, nikada ne stvara u praznom, ničijem prostoru, u prostoru **između** (kultura i jezika): on/ona je uvijek **sa** ili **u** njima.

Postmodernom diskursu i njegovim filozofskim teoremama i debatama imamo zahvaliti na uvođenju pojmova multikulturalnosti i hibridnog identiteta u područje književnog stvaranja. Pluralnost se, doduše, uzima za osnovno polazište, ali ona nije lišena manipulacije i proizvoljnosti. Jedno društvo, društvena zajednica, se i nadalje (samo)definiše kategorijama porijekla i pripadnosti – dakle faktorima koji imaju učinak i povezivanja i razdvajanja.

Proučavanje migrantske književnosti je neodvojivo od identiteta, kao pojma prisutnog u svim svjetskim jezicima. Identitet, po opšteprihvaćenoj definiciji, obuhvata osnovne kulturološke, historijske, socijalne, jezičke i društvene karakteristike koje označavaju pripadnost određenoj zajednici, profesiji, polu ili političkoj grupaciji. Odavno je utvrđeno da identitet nije statična kategorija, već da je promjenjiv zavisno od različitih društvenih, civilizacijskih, historijskih, kulturoloških – pa i jezičkih okolnosti i prilika. Stoga se s punim pravom može govoriti o transformaciji postojećih, nastanku novih ili pak o obnovi ranije oformljenih identiteta. Svaki identitet je vezan za određen kulturni obrazac – bez toga je on prazan pojam bez suštinskog smisla. U stvaranju identiteta od presudnog su značaja određena kultura i stabilan sistem vrijednosti. U današnjem svijetu globalizacije, pa i *evropeizacije*, vode se rasprave o opasnostima od gubljenja mnogostrukosti i posebnosti (nacionalnih i kulturnih) identiteta. Nesporno je da u današnjem svijetu ne postoji jednom zauvijek uspostavljeni identitet, već da preovladava proces njegovog neprekidnog razvoja, transformacije, promjene.

Svaki identitet, da bi se uspostavio kao takav, kao *istost*, nužno podrazumijeva i postojanje *drugosti*. Građen na principu razlike prema drugima, identitet, odnosno njegov konstrukt relativizuje se otkrivanjem drugosti u sebi. Svijest o *drugosti* može pak rezultirati pozitivnim aspektom – komplementarnosti, ili negativnim – konfliktnosti. Kader Abdolah, iransko-holandski

književnik, boraveći nedavno u Sarajevu povodom predstavljanja prevoda njegovog najnovijeg romana (napisanog na holandskom) „Kuća imama“ izjavio je o svom migrantskom iskustvu:

Ne želeći dobio sam jedan stari životni dragulj u ruke. Trebalo mi je puno vremena da shvatim šta migracija znači, šta znači biti emigrant. Pogotovo je to bitno za jednog umjetnika koji napusti svoju zemlju. Napustiti kuću, zvuči stvarno užasno i teško i jeste teško, ali kad napustiš svoje korijenje, praviš nove stvari, otkrivaš novu kulturu...⁷

Migrantska književnosti u njemačkoj nauci o književnosti

U početku, između 60-tih i 70-tih godina prošlog stoljeća, ovaj književni fenomen je smatran nečim sporednim, egzotičnim, dalekim od „prave“, nacionalne njemačke književnosti. Od tog vremena pa do danas, na književnoj sceni zemalja njemačkog govornog područja izmijenile su se već tri generacije književnih stvaralaca.

Njemačka nauka o književnosti je do sada „otkrila“ nekoliko načina kako da tretira migrantsku književnost. Prvi je bio onaj pristup „izvana“ – uz pomoć brojnih etiketiranja u smislu *stranog*, *drugog*, *gostujućeg* (Gast-, Migranten-, Ausländer-, ...) smještena je nedvosmisleno „pored“ i „izvan“ *nacionalne*, dakle *njemačke* književnosti. Drugi, liberalniji pravac, izbjegava ovu poziciju isključenosti – migrantsku književnost svrstava u okvire zvanične, nacionalne njemačke književnosti – ali kao marginalnu i egzotičnu.

Treći pokušaj bi se mogao nazvati tendencijom demarginalizacije i zapaža se negdje od devedesetih godina prošlog stoljeća i traje sve do danas. Naime, godine 1991. se desio jedan presedan u dodjeli *nacionalnih* književnih nagrada: te godine je dobitnica nagrade za književnost „Ingeborg-Bachman-Preis“ postala njemačko-turska književnica (uz to i glumica i dramaturginja) Emine Sevgi-Özdemir. Osam godina kasnije, 1999, istu nagradu dobija i književnica mađarskog porijekla Terezia Mora. Dotadašnju „migrantsku nišu“ napuštaju i još neki autori/-ice, pogotovo oni turskog porijekla: komadi Feriduna Zaimoglua izvode se na prominentnim evropskim pozornicama, a ovaj autor je također

⁷ *Oslobođenje*, 14. januar 2010, iz teksta „Ko smo, šta smo, kuda idemo“, str. 35.

nosilac književnih nagrada koje su do tada bile namijenjene samo *nacionalnim* piscima – Grimmelshausen-Preis za 2007. godinu.

Iz SAD su posljednjih godina stigli novi, važni impulsi za proučavanje migrantske književnosti. Radi se prvenstveno o postkolonijalnoj teoriji – diskursu koji su na američkim univerzitetima razvili akademici porijeklom iz bivših kolonija. I u Njemačkoj su većinom *migranti* – autori i teoretičari književnosti – bili oni koji proučavaju ovo književno stvaranje, jer, kako navodi Aglaia Blioumi, mogla bi to biti indicija za izvjestan etnocentrizam, pošto autohtona nauka o književnosti nerado gleda izvan svog vlastitog prostora, naime kanonizirane književnosti.⁸ Koncept postkolonijalne teorije pokazuje svu raznolikost stvaranja koja je karakteristična za društva postkolonijalnog svijeta, od kolonizacije do današnjeg trenutka. U novoj postkolonijalnoj književnosti engleskog govornog područja postoje teškoće sa terminima, od *Commonwealth Literature* do *minority discourses*, čime se pokreću izvjesna recepcijska očekivanja.

Zasluga je postkolonijalne teorije da je u njemačku nauku o književnosti (*deutsche Literaturwissenschaft*) ušao pojam *hibrida*, *hibridnosti* i koncept tzv. *trećeg prostora*. To u konkretnom smislu znači jedan antiesencijalistički kulturološki pojam koji se ne ograničava na tzv. visoku ili elitnu kulturu. Ovi pojmovi uključuju promjenu i proces unutar kulture koja nije zadato stanje, a to, između ostalog, znači i odbacivanje nacionalnih stereotipa u kulturi. Hibridnost je suprotnost monokulturalnom samorazumijevanju, jer uzrokuje interakciju više kultura. Ona je, rečeno vokabularom Homi Bhabhe, glavnog predstavnika postkolonijalne teorije, *displacement* (njem. *Deplatzierung*) – premještanje. Procesi hibridizacije se odvijaju na „trećem mjestu“ (*third space*) – ne u nekom geografskom, već u simboličnom smislu.

⁸ Aglaia Blioumi: *Transatlantische Begrifflichkeiten. Anmerkungen zum interkulturellem Diskurs in Deutschland und den USA* (u zbirci tekstova: *Migrationsliteratur – Eine neue deutsche Literatur? Dossier*, izdavač Heinrich Böll Stiftung, mart, 2009, online izdanje).

Njemački jezik kao presudan faktor njemačke migrantske književnosti

U mnoštvu identiteta, književnih senzibiliteta, stilova i formi nekog književnog djela, čiji/čija je autor/-ica migrantskog porijekla, samo je jedno zajedničko i presudno: njemački jezik. Ta su djela, dakle, izvorno pisana na njemačkom jeziku, iako to nije maternji ni prvi jezik onoga ko ih piše.

Različita su iskustva sa počecima pisanja na njemačkom jeziku. Tako Franco Biondi (rođ. 1947), odrastao u Italiji, a od 1965. sa boravkom u Njemačkoj, sa prvom useljeničkom gastarbajterskom generacijom, jedan on najpoznatijih predstavnika tzv. *gastarbajterske književnosti* i dobitnik Chamisso-Preis za 1987. godinu, navodi da je sebe kao književnika otkrio tek na njemačkom jeziku – prvo kroz dnevničke zabilješke iz 70-tih godina. Paralelno je pisao i na maternjem italijanskom, da bi krajem 70-tih pisao isključivo na njemačkom. Ističe da mu je zbog životnih okolnosti bilo lakše pisati na njemačkom jeziku. Mi *ne savladavamo jezik*, smatra Biondi, *već jezik ovladava nama*.

U izvjesnom smislu autori migrantske književnosti obogaćuju njemački jezik, stvaraju nove riječi (Neuschöpfungen). Ta jezička artifizijelnost je namjerna, jer sadrži ono što autor želi artikulirati, iako zna da to nije uvijek „korektan“ njemački. Nerijetko ovi književnici koriste stilska sredstva iz svog maternjeg jezika, kao Emine Sevgi Özdemar u čijem se jednom romanu može pronaći sljedeća izreka, preuzeta iz njenog maternjeg turskog: *Man spuckt einem schamlosen Mann ins Gesicht, der aber sagt: „Oh, es regnet wieder“*. (Besramnom čovjeku pljuneš u lice, a on na to kaže: Opet kiša.) Ili mladi Saša Stanišić, rođen u Višegradu, dobitnik Chamisso-Preis 2006. godine za roman-prvjenac „Wie der Soldat das Grammophon repariert“ („Kako vojnik popravlja gramofon“) kada na jednom mjestu navodi našu tipičnu izreku „taub wie eine Kanone“ (gluh kao top).

Zafer Şenocak, naprimjer, piše i na turskom i na njemačkom jeziku. Na pitanje – zašto na njemačkom – odgovara da *voli taj jezik* i da *živi u njemu*⁹. Iako navodi da je stil pisanja na oba jezika isti,

⁹ *Migrationsliteratur – Eine neue deutsche Literatur? Dossier*, izdavač Heinrich Böll Stiftung, mart, 2009, online izdanje; Interview mit Zafer Şenocak; „Die klassische Migration gibt es nicht mehr“, str. 20.

teme nisu iste. Dosta drugih autora piše i objavljuje također na oba jezika – maternjem i njemačkom, neki pak samo na njemačkom. Tek predstoji pomnije lingvističko proučavanje doprinosa i uticaja koji su na njemački jezik ostvarili autori migrantske književnosti.

Zaključak

Mnoštvo djela njemačke književnosti, poteklih iz pera autora koji su migranti ili su pak migrantskog (nenjemačkog) porijekla u drugoj ili trećoj generaciji, ne može se više ignorisati kao marginalna i egzotična pojava koja je „negdje između“. Jezik – njemački jezik, kojim su pisana ova djela svrstava ove tekstove u široki okvir njemačke književnosti. Internacionalni *background* brojnih autora obogatio je njemačku književnu scenu, donijevši joj mnoštvo novih umjetničkih senzibiliteta, motiva, tema, jezičkih izraza i stilova.

U svakom slučaju, proučavajući ovu književnost ne mogu se stvoriti čvrsti *kanoni* koji će je jednom za svagda definisati. Ona je odraz postojanja i izvjesnog paradoksa: s jedne strane čovjekove potrebe za ukorijenjenošću, a, s druge, pak potrebe za prevazilaženjem granica te ukorijenjenosti. Jedno je sigurno: umjetnički kvalitet – a ne sama „egzotika“ – pojedinih djela ne dozvoljava nam da ih ignorišemo zato što njihov/-a autor/-ica ne podliježu strogom zakonu o identičnosti nacionalne/ etničke pripadnosti i jezika na kome, u nekom području, nastaju književna djela.

Literatura

1. Biondi, Franco: *Herkunft und Zugehörigkeit in der Literatur*. http://www.migration-boell.de/web/integration/47_2224.asp.
2. Biti, Vladimir: *Pojmovnik suvremene književne teorije*. Zagreb: Matica hrvatska, 1997.
3. Chiellino, Carmine: *Dossier Migrationsliteratur – Eine neue deutsche Literatur* http://www.integration-boell.de/web/integration/47_1994.asp.
4. Durzak, Manfred/Kuruyazici, Nilüfer: *Die andere deutsche Literatur, Istanbul Vorträge*. Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann GmbH, 2004.
5. Ehnert, Rolf: *Literatur der Migranten ist deutsche, ist „Weltliteratur“* <http://ubt.opus.hbz-nrw.de/volltexte/2007/394/pdf/05ehnert>.
6. Grupa autora: *Migrationsliteratur/Eine neue deutsche Literatur/Dossier*, izdavač: Heinrich Böll Stiftung, online izdanje, mart 2009.
7. Horst, Claire: *Der weibliche Raum in der Migrationsliteratur*. Berlin: Verlag Hans Schiler, 2007.
8. Krah, Hans/Ort, Claus-Michael: *Weltentwürfe in Literatur und Medien*. Kiel: Verlag Ludwig Westring, 2002.
9. Lešić, Zdenko: *Nova čitanja, poststrukturalistička čitanka*. Sarajevo: Buybook, 2002.
10. Šuvaković, Miško: *Postmoderna*. Beograd: Narodna knjiga, 1995.
11. Weigel, Sigrid: *Geschlechterdifferenz und Literaturwissenschaft*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag. 6 Auflage, 2000.

Šeila Šarić

LINGVISTIKA TEKSTA

Sažetak

Dugo vremena je rečenica važila za glavnu jezičku jedinicu i centralni predmet istraživanja lingvistike. Ali već nekoliko godina sve češće se govori o lingvistici teksta. Izgleda da se tekst kao glavna jezička jedinica sve više prihvata. Iako je lingvistika teksta relativno mlada nauka među autorima je veoma popularna. Mnogi lingvisti se bave ovom naukom pokušavajući definisati njene zadatke i njene ciljeve. Iz toga proizilazi da se mišljenja većinom razlikuju i da svaki lingvista ima svoju predstavu o definiciji lingvistike teksta. Ovaj rad bi trebao rasjasniti šta je područje istraživanja tekstne lingvistike i koje ciljeve ona zapravo ima.

Summary

For a long time the sentence was considered as the highest linguistic unit and the central object of the study of linguistics. However, for the last several years one speaks more frequently about text linguistics. It seems that text as the highest linguistic unit has been more and more accepted. Although the text linguistics is a young science, it is very popular among authors. Many linguists study this science by trying to define its tasks and goals. Consequently most opinions are different and every linguist has his/her own idea of the definition of text linguistics. This work should explain what type of research is included in the text linguistics and what its goals are.

TEXTLINGUISTIK

Einleitung

Die folgende Arbeit soll einen Überblick über das wissenschaftliche Gebiet Textlinguistik geben. Da Textlinguistik eine relativ junge Teildisziplin der Sprachwissenschaft Linguistik ist, soll diese Arbeit ihre Entstehungsgeschichte und ihren Namen – wer führte den Begriff „Textlinguistik“ ein und zu welchem Zeitpunkt – erforschen. Lange Zeit galt der Satz als oberste sprachliche Einheit

und zentraler Untersuchungsgegenstand der Linguistik. Seit einigen Jahren aber spricht man immer häufiger von Textlinguistik. Der Text wird anscheinend als oberste sprachliche Einheit immer mehr akzeptiert. Obwohl die Textlinguistik eine junge Wissenschaft ist, ist sie unter den Linguisten sehr beliebt. Viele Autoren befassen sich mit diesem Thema und versuchen ihre Meinung zu den Aufgaben und Zielen der Textlinguistik zu äußern. Daraus folgt, dass die meisten Meinungen unterschiedlich sind und dass jeder Linguist seine eigenen Vorstellungen der Definition hat. Ein Paar von diesen Definitionen werden hier im weiteren Verlauf der Arbeit vorgestellt. Es soll erläutert werden, was die Aufgabenbereiche der Textlinguistik sind und was für Ziele sie eigentlich hat.

Entstehungsgeschichte der Textlinguistik

Schon seit längeren Zeiten gibt es unterschiedliche Wissenschaften, die sich mit der Sprache befassen. Der Text allerdings wurde ziemlich vernachlässigt. Sehr lange wurde der Text in der Linguistik nur am Rande erforscht. Disziplinen, die sich davor mit Texten auseinander setzten waren die Rhetorik, die Stilistik, die Erzählforschung (Kulturanthropologie) und die Gattungslehre innerhalb der Literaturwissenschaft.

Also ist Textlinguistik, eine relativ junge Sprachwissenschaft deren Untersuchungsobjekte Texte sind, als Teildisziplin der Linguistik entstanden. Die Textlinguistik entwickelt sich nämlich erst in den 60-er Jahren des 20. Jahrhunderts und zwar nicht nur zu einer selbstständigen Teildisziplin, sondern weitet sich auch zu einem Forschungsfeld aus. Bis zu Mitte der 60-er Jahre herrschte nämlich überwiegend die Meinung, dass der Satz die größte syntaktische Einheit wäre. Dann aber wurde immer mehr die Meinung geäußert, dass die Syntax den ganzen Text, aus welchem der Satz übernommen wurde, in ihre Analyse einbeziehen sollte. Dabei sollte natürlich der ganze Text als eine syntaktische Einheit betrachtet werden.¹ Es wurde eine Umorientierung der Linguistik und Etablierung einer Textlinguistik gefordert und dies geschah vor allem im deutschen Sprachraum. Auch heute noch ist Deutschland ein Zentrum textlinguistischer Forschung. Zu dieser Zeit trat angeblich in der BRD eine Gruppe von Linguisten hervor, mit der Meinung, dass alle Grammatiken, die bis zu diesem Zeitpunkt

¹ Vgl. Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, Ljubljana: Državna založba Slovenije 1978, S. 273.

bestanden nicht angemessen wahren, in erster Linie weil sie den Text vernachlässigend nur auf den Satz orientiert sind. Weiter sollte diesen „Satzgrammatiken“ die „Textgrammatik“ entgegengesetzt werden die sich nicht auf den Satz sondern hauptsächlich auf den Text orientieren wird. So kam es, durch eine bewusste Abwendung von der traditionellen Analyseeinheit des Satzes, zu einer neuen Textdisziplin.

Hauptvertreter der Textlinguistik sind Teun A. van Dijk, Wolfgang Dressler und Janos S. Petöfi. In dem Buch „Basiswissen Deutsch Gegenwartssprache“ von K. Kessel und S. Reinmann steht, dass die Säulen der Textlinguistik die Textpragmatik, Textsemantik, Textstilistik und die Textgrammatik sind.² Man sieht also, dass die obwohl noch junge Teildisziplin Textlinguistik bereits eine beachtliche Entwicklung vorweisen kann.

Seit etwa 25 Jahren gehört die Textlinguistik zum Kanon der sprachwissenschaftlichen Subdisziplinen. In dieser Zeit hat sie in neuer Form alte Traditionen wiederaufgenommen und weitergeführt (z.B. Gattungstheorie, Rhetorik, Stilistik, Argumentation und Narration). Sie hat sich von einer zunächst grammatisch, dann pragmatisch zu einer stark kognitionslinguistisch orientierten Disziplin transformiert.³

Auch Van Dijk hebt angeblich hervor, dass sich Textlinguistik im Schoße bestimmter Wissenschaften wie Poetik, Rhetorik, Psychologie, Pädagogik, Theologie, Geschichte und Jurisprudenz entwickelt hat. In diesen Wissenschaften untersucht man Texte unter verschiedenen Gesichtspunkten und mit unterschiedlichem Ziel. So geht es in der Theologie um die Auslegung religiöser Texte, in der Jurisprudenz um die Deutung von Gesetzestexten und ihre Anwendung auf Konfliktsituationen, in der Geschichtswissenschaft um die Herausstellung historischer Konstanten und Variationen von Textsorten und die sozialen, politischen und kulturellen Umstände ihrer Abfassung. Da sich die Literaturwissenschaft ausschließlich mit der Analyse von Texten befasst, hat die Sprachwissenschaft mit der Analyse von Texten und Sprachsystemen zu tun. Nach Heinz Vater lässt sich die Textwissenschaft allgemein folgendermaßen

² Vgl. Kessel Katja, Reinmann, Sandra: „Basiswissen Deutsch Gegenwartssprache“, Tübingen: Attempto Verlag 2005, S. 199.

³ Vater, Heinz: *Einführung in die Textlinguistik*, München: Fink Verlag 2001, S. 8.

untergliedern:

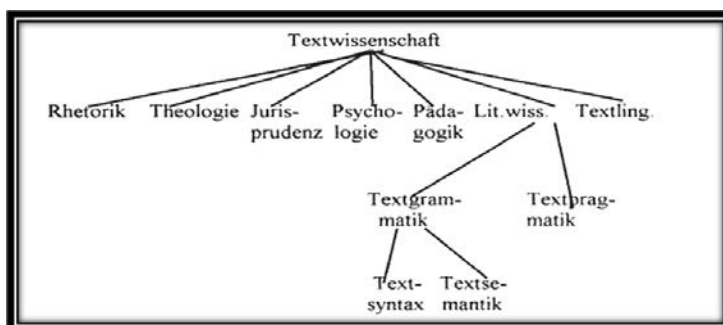

Abb.1 Gliederung der Textwissenschaft

Da sich die Textlinguistik einfach mit der Zeit hervorgehoben hat, ist es auch sehr schwer zu erforschen wer und wann den Begriff „Textlinguistik“ eingeführt oder ihn als erster benutzt hat. Im Buch „Textlinguistik“ von Kirsten Adamczyk ist zu finden, dass nach Sowinski der Terminus „Textlinguistik“ von dem Romanisten Harald Weinrich zu stammen scheint, der ihn 1967 in einem Diskussionsbeitrag zur „Syntax der Dialektik“ verwendet haben soll. Nach Weinrichs eigener Aussage habe er den Begriff angeblich im Jahr 1966 in seiner „Linguistik der Lüge“ eingeführt. Adamzik gibt weiter dazu an, dass sich in diesem Werk (Linguistik der Lüge) jedoch nur ein Unterbegriff nämlich „Textsemantik“ befindet. Im selben Buch stellt Adamzik fest, dass der Begriff „Textlinguistik“ vielmehr für ein Zukunftsprogramm, dass aus der kritischen Sicht auf das Bestehende entworfen wurde steht.⁴ Was behauptet wird ist, dass sich der Terminus wahrscheinlich zunächst auf mündliche wie auf schriftlich übermittelte Texte, auf monologische wie auf Gesprächstexte bezogen haben soll. Erst Anfang der 80-er Jahre entwickelte sich die Gesprächslinguistik zu einer relativ selbstständigen Teildisziplin, mit Schwerpunkten wie Gesprächsanalyse, Konversationsanalyse, Dialoggrammatik. Wie man anhand dieser Daten sehen kann, ist es schwierig den Autor des Begriffs Textlinguistik sicher festzustellen und dafür sollte man vielleicht etwas mehr nachforschen, das aber bei einer anderen Gelegenheit. Bei dieser Arbeit liegt der Schwerpunkt in der Gegenwart bzw. der Zukunft der Textlinguistik.

⁴ Vgl. Adamzik, Kirsten: *Textlinguistik*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag 2004, S. 2.

Milka Ivić befasst sich in ihrem Buch „Pravci u Lingvistici“ ganz wenig mit der Textlinguistik (sie benutzt den Terminus „Textgrammatik“) gibt aber dabei an, dass viele der Ansicht sind, dass Textlinguistische Untersuchungen zu Ergebnissen führen, die in Zukunft auch für das Vorantreiben der Psycholinguistik und Soziolinguistik verwendet werden können.⁵

Textlinguistik als wissenschaftliche Disziplin

Nach diesem Rückblick auf die Geschichte der Textlinguistik im ersten Kapitel bekommen wir erste Eindrücke über diese relativ junge sprachwissenschaftliche Richtung. Man kommt zu der Einsicht, dass die Textlinguistik obwohl noch jung heutzutage im Rahmen der Linguistik sehr populär ist. Neben der Geschichte und der Herkunft der Textlinguistik, beschäftigen sich immer noch viele Autoren auch mit der Definition derselben. Somit bekommen wir ziemlich viele unterschiedliche Betrachtungsweisen der Aufgaben und Ziele der Textlinguistik.

Klaus Brinker schreibt in seinem Werk „Linguistische Textanalyse“ vom Jahr 1992, dass sich die linguistische Textanalyse zum Ziel setzt die Struktur transparent zu machen und nachprüfbar darzustellen. Unter der Struktur versteht er den grammatischen und thematischen Aufbau, sowie die kommunikative Funktion konkreter Texte. Dadurch kann die Textlinguistik, nach Brinker, Einsichten in die Regelmäßigkeit von Textbildungen (Textkonstitution) und textverstehen (Textrezeption) vermitteln. Also verbergen sich seiner Meinung nach hinter Textlinguistik zahlreiche textlinguistische Richtungen. Gemeinsam ist ihnen aber die Auffassung, dass die oberste Bezugseinheit für die linguistische Analyse nicht der Satz, sondern der Text ist. Für Brinker sieht es die Textlinguistik *„als ihre Aufgabe an, die allgemeinen Bedingungen und Regeln der Textkonstitution, die den konkreten texten zugrunde liegen, systematisch zu beschreiben und ihre Bedeutung für die Textrezeption zu erklären.“*⁶

Nach Sowinski wiederum interessiert sich die Textlinguistik *„vor allem für die regelhaften Vorgänge der Textkonstituierung selbst, für das Zustandekommen, für die zusammenwirkenden Elemente und für die*

⁵ Vgl. Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, a.a.O, S. 273.

⁶ Vater, Heinz: *Einführung in die Textlinguistik*, a.a.O, S. 9.

kommunikativen Funktionen und Wirkungen von Texten.“⁷

Die Textlinguistik könnte man behaupten wurde entwickelt um Merkmale der Textualität zu erläutern, um Textstrukturen und Themenentwicklungen in Texten zu beschreiben und zu erklären. Dazu wurden verschiedene Methoden der Textanalyse entworfen. Textlinguistik untersucht nach Heinemann Viehweger

*„[...] Strukturierungs- und Formulierungsvarianten von Textganzheiten, für die – über das bekannte Instrumentarium satzlinguistischer Methoden hinaus – eigene Beschreibungsmodelle entwickelt werden müssen.“*⁸

Vater stimmt, in seinem im ersten Kapitel erwähntem Buch, in diesem Sinne De Beaugrande zu, wenn er sagt:

*„Die meisten frühen Textlinguisten dürfen geahnt haben können, wie die Beschäftigung mit Texten die theoretische und praktische Landschaft der Linguistik verändern würde.“*⁹

Eigentlich bezeichnet der Begriff Textlinguistik nicht eine in sich geschlossene Theorie, sondern erfasst die Gesamtheit der sprachwissenschaftlichen Untersuchungen, die Texte betreffen. In der Zukunft werden in der Textlinguistik globale Strukturen von Texten, Textsorten und Entfaltung von Textthemen erforscht. Dazu meinte Brinker, dass aktuelle „mentale Abläufe“ weiterhin in der Psycholinguistik untersucht werden sollten, während es Aufgabe der Textlinguistik sei, wichtige systembedingte Voraussetzungen solcher Prozesse zu beschreiben.¹⁰ Man sieht also, dass die Textlinguistik heute eine Vielzahl von Forschungsinteressen vereint. Neben der satzübergreifenden Analyse von Äußerungen, der Beschreibung der Beziehung der Sätze untereinander etc., spielt auch die Klassifizierung von Texten eine wichtige Rolle. Es ist ja auch nicht zu leugnen, dass die vielen Richtungen in der Textlinguistik zu den überraschendsten und innovativsten Annäherungen an Sprache, Kommunikation, Kognition, Interaktion, Gesellschaft und Politik führten. Es wird auch von verschiedenen Autoren behauptet, dass

⁷ Ebd., S. 10.

⁸ Ebd., S. 9.

⁹ Vater, Heinz: *Einführung in die Textlinguistik*, a.a.O, S. 10.

¹⁰ Vgl. Glottopedia: *Textlinguistik*, a.a.O.

sich die Textlinguistik über Fragestellungen definiert, die sich aus Erfordernissen und Bedürfnissen vielfältiger Bereiche ergeben und dass das entscheidende für die zukünftige Entwicklung der Textlinguistik sei, wie diese auf gesellschaftliche und öffentliche Interessen reagieren kann.

Wie man durch dieses Kapitel sehen kann, ist es sehr schwer die Textlinguistik genau zu definieren. Was wir feststellen können ist, dass das zentrale Thema der Textlinguistik die eigentliche Definition des Textes ist, also durch welche Eigenschaften sich ein Text von einem „Nicht-Text“ unterscheidet. Dabei sind Kriterien der Textualität vor allem Kohärenz bzw. Kohäsion, Textfunktion, das Thema des Textes sowie die Merkmale der Textgrenzen. Als weitere Aufgaben dieser Teildisziplin konnte man die Analyse, Klassifikation und Abgrenzung von Texten und ihrer Struktur nennen. Wenn man aber behauptet, dass sich die Textlinguistik mit Texten bzw. der sprachlichen Definition, Ordnung und Klassifikation von Texten beschäftigt, würde manch ein Autor dagegen sein. In dem schon erwähnten Werk von K. Adamzik schreibt die Autorin, dass wenn man die wissenschaftshistorische Einordnung betrachtet, sieht man dass mit dem Ausdruck Textlinguistik etwas anderes gemeint ist als jede Beschäftigung mit dem Gegenstand Text und sprachlichen Gestalt. Nach ihr gehört die Arbeit mit und an Texten selbstverständlich zu den ältesten Anliegen der Auseinandersetzung mit menschlichen Geistesprodukten. Weiter erinnert Adamzik an den Streit darüber, ob der Gegenstand der Textlinguistik allein allgemeine Regeln der Textbildung und Verwendung sind oder dazu auch die Analyse von Einzeltexten gehört. Sie sagt dazu:

„Unterschiede in der Auffassung von Aufgaben der Textlinguistik ergeben sich aufgrund verschiedenartiger Positionen in diesen Fragen und es gibt immer wieder Versuche, eine bestimmte Auffassung als verbindliche durchzusetzen. Bislang hat jedoch keiner davon durchschlagenden Erfolg gehabt.“¹¹

In ihrem Buch „Pravci u Lingvistici“ gibt Milka Ivić selbst keine Definition der Textlinguistik sagt aber dass der Vorteil der Textanalyse zu Satzanalyse eindeutig wird, wenn wir das Auftreten bestimmter Erscheinungen wie z.B. Referenten (Bezugsobjekte) im Sinn haben.¹² Da wird deutlich, dass sich Ivić an die Definitionen

¹¹ Vgl. Adamzi, Kirsten: *Textlinguistik*, a.a.O, S.1-29.

¹² Vgl. Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, a.a.O, S.273.

anlehnt, die Textlinguistik beschäftigt sich mit der Textanalyse. Obwohl es schwer ist die Textlinguistik genau zu definieren, anhand von Büchern über dieses Thema könnte man feststellen, dass die Textlinguistik noch eine lange Zukunft vor sich hat. Dazu kommt auch die Tatsache, dass sich die Menschen untereinander in Texten verständigen und diese Verständigung im Alltag ist eigentlich das Ziel und die Funktion jeder Sprache. So sieht es auch Željka Matulina und schreibt in ihrem Buch „Grundlagen der germanistischen Linguistik“, dass die Textlinguistik als eine Wissenschaft bezeichnet wird „die zum Ziel hat, die Voraussetzungen und Bedingungen der menschlichen Kommunikation sowie deren Organisation zu beschreiben.“ Dazu zitiert sie auch Engel:

Alle linguistischen Wege führen zum Text. Ein Text ist eine sinnvoll geordnete, in sich geschlossene Menge von Äusserungen mit kommunikativer Funktion...Die Zahl der Äusserungen eines Textes ist unbegrenzt variabel. So bezeichnen wir einen ganzen Roman als Text. Aber auch der Hinweis „Rauchen unerwünscht“ im Laufgang eines D-Zug-Wagens ist ein Text.¹³

Zu den Zukunftsperspektiven weist Harwege 1990 daraufhin, dass die Textlinguistik - bedingt durch die Komplexität ihres Gegenstandes – eine sehr heterogene aber auch ungewöhnlich interessante und zukunftsreiche Disziplin sei. Auch M. Ivić ist der Ansicht, dass die Textlinguistik bestimmt eine Zukunft hat, da sie sehr verführend für Linguisten verschiedener theoretischer Orientation sei.¹⁴

Obwohl die verschiedenen Ansichten dieser Linguisten für Konfusion sorgen, kann man leicht zum Entschluss kommen, dass sich die Textlinguistik auf jeden Fall mit dem Text und seinen Elementen beschäftigt und dazu zählen auch die Struktur des Textes, der Textaufbau, die Textsorten, das Thema des Textes und all die anderen sprachlichen Felder auf die man einfach stößt, wenn man den Text untersucht.

¹³ Matulina, Željka: *Grundlagen der germanistischen Linguistik*, Zadar: Zadarska tiskara 1997, S. 81-82.

¹⁴ Vgl. Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, a.a.O, S. 274.

Schlussfolgerung

In der vorliegenden Arbeit wurde das Thema Textlinguistik bearbeitet. Es wurde, soweit es möglich war der geschichtliche Hintergrund und die Aufgabe der Textlinguistik erläutert.

Für die Arbeit wurden mehrere Bücher aus dem Gebiet Linguistik und das Internet benutzt. Für eine bessere Übersicht der Arbeit wurde der Hauptteil in zwei Kapitel unterteilt. Im ersten Kapitel wird die Entstehungsgeschichte dieser relativ jungen Disziplin gezeigt. Dieses Kapitel zeigt weiter den Grund für das Entstehen der Textlinguistik. Es wird erklärt warum viele Sprachwissenschaftler mit der Zeit das Verlangen hatten, den Text gegenüber dem Satz syntaktisch und grammatisch hervorzuheben. Bis zu dieser Zeit herrschte nämlich die Meinung, dass der Satz die größte syntaktische Einheit wäre. Durch das Bemühen dieser Linguisten wird der Text als eine syntaktische Einheit betrachtet und wird in der sprachwissenschaftlichen Disziplin „Textlinguistik“ untersucht. Zu dem Autor des Terminus Textlinguistik wird im ersten Kapitel kurz etwas gesagt, da es schwer ist nachzuforschen wer den Begriff eigentlich eingeführt hat oder ihn als erster benutzt hat. In dem Sinne wird nur Harald Weinrich erwähnt da er, nach seiner eigenen Aussage den Terminus als erster benutzt haben soll. Das zweite Kapitel der Arbeit befasst sich mit den eigentlichen Aufgaben und Zielen der Textlinguistik. Um zu erläutern womit sich diese Disziplin eigentlich befasst, wurden einige Definitionen von verschiedenen Linguisten vorgestellt. Daraus erschließt sich die Tatsache, dass wenige Sprachwissenschaftler einer Meinung sind, wenn es sich um die Definition der Textlinguistik handelt. Nach einigen sind es Bedingungen und Regeln der Textkonstitution oder die kommunikative Funktion von Texten nach Anderen wiederum der thematische und grammatische Aufbau des Textes oder die Beschreibung der Beziehung der Sätze untereinander.

Aufgrund der verschiedenen Meinungen werden wir schnell verwirrt aber sehen wir etwas genauer hin, kommen wir zu dem Entschluss, dass die Textlinguistik als sprachwissenschaftliche Teildisziplin der Linguistik den Text als oberste sprachliche Einheit untersucht. Gerade das konnte hoffentlich erfolgreich in dieser Arbeit zeigen werden.

Literatura

1. Adamcová, L.: *Moderne Linguistik. Eine Propädeutik für Germanisten*, Wien: Verlag für Literatur- und Sprachwissenschaft 2005
2. Adamzik, K.: *Textlinguistik. Eine einführende Darstellung*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag GmbH 2004
3. Ivić, M.: *Pravci u lingvistici*, Ljubljana: Državna založba Slovenije 1978
4. Kessel, K./Reimann, S.: *Basiswissen Deutsch Gegenwartssprache*, Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG 2005
5. Matulina, Ž.: *Grundlagen der germanistischen Linguistik*, Zadar: Zadarska tiskara d.d. 1997
6. Vater, H.: *Einführung in die Textlinguistik*, 3. Auflage, München: Wilhelm Fink Verlag GmbH & Co. KG 2001

Elvedina Bilajbegović

PREFIKSALNI GLAGOLI I GLAGOLI S PARTIKULOM U NJEMAČKOM JEZIKU

Sažetak

Centralno pitanje ovog rada je šta su prefiksalni glagoli i glagoli s partikulom u njemačkom jeziku. U lingvističkoj znanstvenoj literaturi ne postoji jedinstven stav oko naziva ovog tipa glagola. Rad će s toga dati pregled definicije prefiksanih glagola i glagola s partikulom u njemačkom jeziku, njihovih osobina, sličnosti i razlika.

Ključne riječi: prefiksalni glagoli, glagoli s partikulom

Summary

The central question of this work is what the prefix verbs and verbs with particles are. In the linguistic research literature there is no unified attitude for the name of this type of verbs. The work will therefore provide an overview of definitions of prefix verbs and verbs with particles in German, their characteristics, similarities and differences.

Uvod

Dosadašnja istraživanja u njemačkom jeziku o prefiksanim glagolima i glagolima s partikulom nisu jedinstvena. Postavlja se pitanje šta su ti glagoli. U upotrebi su slijedeći termini: *Verbzusatz*, *trennbare Partikel*, *untrennbare Partikel*, *Präpartikel*, *feste Partikel*, *bewegliche Partikel*, *Verbzusatz*, *Präfixoid*, *Halbpräfix* i *Nachverb* (Fleischer/Barz 1995, Kühnhold 1973, Wellmann 1995, Motsch 1999, Eichinger 2000).

Prefiksalni glagoli

U ranim lingvističkim istraživanjima nisu se razlikovali prefiksi i sastavni dijelovi glagola. Pa tako Grimm (1878) i Paul (1920:

68) smatraju da su prefiksi „*Erstglieder von Komposita*“. Tek Henzen (1965: 103) razlikuje prefiksaciju i tvorbu složenica jer smatra da „*be-, ent-, er-, ver und zer-* kategorieverändernden Charakter haben können, weil sie aus Verben, Nomina und Adjektiven neue komplexe Verben bilden: *be-seel(en)*, *ent-ziffer(n)*, *er-möglich(en)*, *verabschied(en)*, *zer-bomb(en)*.“ Engel (1988: 439) razlikuje „*feste*“ i „*trennbare Morpheme*“, pa su za njega *durch-, um-, über-, unter-, wider- und wieder-* nekad „*feste*“ a nekad „*trennbare Morpheme*“. Stoga se da zaključiti da se prefiksadni glagoli tvore od prefiksa: *be-, emp-, ent-, er-, ge-, miss-, ver-, zer-* (*belegen, empfinden, entleihen, erweisen, gelingen, missverstehen, verstehen, zergehen*).

Naglasak prefiksasnih glagola (s iznimkom *miss*-glagola) nalazi se na osnovi glagola:

ver ‘*kaufen*, *be* ‘*stimmen*, *zer* ‘*stören*.

Prefiksadni se glagoli nikad ne pišu odvojeno:

- a) *Thomas verlässt das Haus*
- b) *, dass Thomas das Haus verlässt*
- c) *Verlässt Thomas das Haus?*

Particip prefiksasnih glagola tvori se bez *ge-* „*verkauft*“ +*ge**verkauft* +*vergekauft*

-u većini slučajeva su deverbálni

-prefiksi su proizašli iz prijedloga/priloga

-prefiksacija kod glagola veoma je produktivna

-prefiks mijenja tematske veze

- a) *Andrea gießt Wasser auf die Blumen.*
- b) *Andrea begießt die Rosen mit Wasser.*

Pojedini prefiksi tvore glagole od denominalnih i deadjektivnih osnova:

- *entgleisen* (#*gleisen*), *verwitwen* (#*witwen*), *vermöbeln* (#*möbeln*)
- *verdummen* (#*dummen*), *entfremden* (#*fremden*), *befeuchten* (#*feuchten*).

Prijedlozi i prilozi kao prefiksi

Navedeni prefiksi sastavni su dijelovi glagola ali se u rečenici ne pojavljuju samostalno: *be-*, *emp-*, *ent-*, *er-*, *ge-*, *miss-*, *ver-*, *zer-*.

Pored navedenih prefiksa u njemačkom jeziku mogu se naći i prefiksi stranog porijekla npr.: *de-/des-/dis*, *in-/inter-*, *ko-/kol-/kom-/kon-/kor-*, *prä-*, *re-*, *sub-* i *trans-* (Fleischer/Barz 1995: 37).

U literaturi možemo naći i mnoge druge sastavne dijelove glagola kao prefikse:

- a) *durch-*, *über-*, *um-*, *unter-*
- b) *hinter-*, *wider-*, *wieder –*

Wieder u primjeru pod (b) može se javiti i kao prilog, dok se drugi navedeni primjeri mogu okarakterisati kao prijedlozi. Eichinger (2000: 102) primjere navedene pod (b) definira kao prefikse. Nadalje kaže da se ponašaju kao "*gebundene Präfixe*", nisu naglašeni i s glagolskom osnovom tvore morfološke strukture. Problem nije u definiciji već u tome da se mogu javiti i kao slobodni morfemi. Stoga je odredba da su afiksi nezadovoljavajuća.

Njihova druga karakteristika je da se mogu vezati jer služe i za tvorbu tzv. razdvojivih glagola. U takvim spojevima oni su naglašeni, u rečenici mogu imati samostalno mjesto i između prefiksa i glagolske osnove može se staviti oznaka za particip II *–ge* i oznaka za infinitiv *–zu*.

Primjer: , das Problem durchzudenken

Fleischer/Barz (1995: 342) ih naziva i kao „*doppelförmige Verben*“. Primjeri navedeni pod (a) i (b) u literaturi se nazivaju još i afiksi. (Eichinger 2000).

Može se zaključiti da u njemačkom jeziku postoje četiri prijedloga koji se upotrebljavaju kao prefiksi, i to da se prijedlozi rjeđe javljaju kao morfološki sastavni dijelovi.

Glagoli s partikulom

Termin glagoli s partikulom nije nastao u skorije vrijeme jer ih je čak i Grimm (1878: 786) svojevremeno nazivao „*Partikelkomposita*“.

„*Die Verbpartikeln sind Elemente, die zu den nichtflektierten Wortarten gehören*“ (Naumann 2000: 59). Glagoli s partikulom su

proizvodi tvorbe riječi. Većina autora u svojim analizama glagole s partikulom svrstava u prefiksne glagole. (Fleischer/Barz 1995; Erben 2000; Kühnhold 1973).

S druge strane, postoje i autori koji u svojim radovima smatraju da su glagoli s partikulom morfološki moduli, ali da se mogu razgraničiti kao posebni jezični znaci, kao glagoli s partikulom. Radovi koji analiziraju glagole s partikulom, a koji smatraju da su oni proizvod tvorbe riječi, prepoznaju da je integracija glagola s partikulom u analizu prefiksanih glagola nezadovoljavajuća.

Drach (1963) smatra da su „*Partikelverben Verbgefüge mit „irreführender Rechtschreibung“, die aus einem einfachen oder zusammengesetzten Verb und einem gewohnheitsmäßig beigefügten Adverb bestehen*“. Dalje navodi da su oni predmet sintakse a ne tvorbe riječi, odnosno morfologije (Drach 1963: 58-69).

U starovisokonjemačkom i srednjevisokonjemačkom jeziku partikula i glagol pisali su se razdvojeno. Kako navodi Duden Deutsche Orthographie (2000: 281-283) ne treba se čvrsto držati za takvo navođenje jer su se tek u to doba stvarali temelji njemačkog pisanog jezika tako da grafička kodacija u to vrijeme nije bila stabilna. Tek u 17. stoljeću mogu se naći primjeri za sastavljeno pisanje glagola i partikule.

Duden (2000: 164-165) dalje navodi kako je u 18. stoljeću isti omjer pisanja sastavljenih i rastavljenih glagola s partikulom, a što je vidljivo i iz Goetheovih djela i to u vremenskom razdoblju između 1774. i 1787.god. Međutim, novi pravopis želi ograničiti trend sastavljenog pisanja ovih glagola (DUR 2000). Pravilo navodi da se još uvijek mnogi glagoli s partikulom pišu skupa. Neki autori (Donalies, Drach) smatraju da bi te glagole trebalo pisati odvojeno.

Glagoli s partikulom nose naglasak na partikuli:

- ,abkaufen, ,einstimmen, ,ausleihen
- particip se tvori pomoću **ge** između partikule i glagolske osnove *abgekauft* a ne *+geabgekauft*
- u većini slučajeva su deverbálni glagoli
- partikule su proizašle iz prijedloga/priloga
- veoma su produktivni.

Glagoli s partikulom razdvojivi su i u izjavnim i upitnim rečenicama pišu se odvojeno:

- a) Sie räumt die Küche auf.
- b) Räumt sie die Küche auf?

Razlika između prefiksálnih glagola i glagola s partikulom nalazi se u načinu spajanja (*Verbindungsart*). Partikula može biti morfološki sastavni element.

Mnogi autori navode slijedeće partikule:

- a) ab, an, auf, aus, bei, durch, ein, hinter, los, mit, nach, über, um, unter, vor, wider, wieder, zu
- b) beisammen, da/dar, dabei, dafür, dagegen, daher, dahin, dahinter, daneben, danieder, daran/dran, darauf/drauf, darein/drein, darin/drin, darüber, darum/drum, darunter/drunter, danieder/darnieder, davon, dawider, dazu, dazwischen, drauflos, draus, einher, empor, entgegen, entlang, entzwei, fort, gegen, gegenüber, her, herab, heran, herauf, heraus, herbei, herein, hernieder, herüber, herum, herunter, hervor, herzu, hin, hinab, hinan, hinauf, hinaus, hindurch, hinein, hintan, hintenüber, hinterher, hinüber, hinunter, hinweg, hinzu, inne, nebenher, nieder, ran, rauf, raus, rein, rüber, rum, runter, überein, umher, umhin, voran, vorauf, voraus, vorbei, vorher, vorüber, vorweg, weg, weiter, wieder, wider, zurecht, zurück, zusammen, zuvor, zuwider, zwischen.

Kombinacije s ovim partikulama su u dosadašnjim lingvističkim radovima intenzivno istražena.

Zaključak

Između prefiksálnih glagola i glagola s partikulom postoje sličnosti i to u mogućnosti denominalnih tvorbi, ali i funkcionalne sličnosti između prefiksa i partikula.

Osnova može biti imenička, odnosno pridjevska npr. *aufheitern, einärmeln, auftischen, entgräten*.

Nominalni korijen glagola ne može sam tvoriti glagol bez partikule.

Prefiksi i partikule raspolažu sličnim semantičkim efektima jer mogu da uzrokuju promjenu valentnosti i aspektualnu modifikaciju.

Literatura

1. Donalies, E. (1999): *Präfixverben, Halbpräfixverben, Partikelverben, Konstitutionsverben oder verbale Gefüge?* In: *Studia Germanica Universitatis Vesprimiensis* 3, S. 127-143.
2. Duden *Deutsche Orthographie* (2000) Hg. Von Dieter Nerius. 3., neu bearbeitete Auflage. Mannheim usw.
3. Duden. *Rechtschreibung der deutschen Sprache*. (2000) Hg. von der Dudenredaktion auf der Grundlage der amtlichen Rechtschreibregeln. 20., neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim usw. (= Der Duden; Bd. 1).
4. Drach, E. (1937(1963): *Grundgedanken der deutschen Satzlehre*. 4., unveränderte Auflage Fotomechanischer Nachdruck der 3. Auflage (1940). Darmstadt.
5. Eichinger, L. (2000): *Deutsche Wortbildung. Eine Einführung*. Tübingen (= narr studienbücher).
6. Engel, U. (1988): *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Groos.
7. Erben, J. (1973): *Zur Einführung*. In: *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache*. Erster Hauptteil: Das Verb. Düsseldorf (= Sprache der Gegenwart XXIX), S. 7–16.
8. Erben, J. (2000): *Einführung in die deutsche Wortbildungslehre*. 4., aktualisierte und ergänzte Auflage. Grundlagen der Germanistik 17. Berlin
9. Fleischer W./Barz I. (1995): *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. 2.durchgesehene und ergänzte Auflage. Tübingen.

10. Grimm, J. (1878): *Deutsche Grammatik Zweiter Theil*. Neuer vermehrter Abdruck. Berlin.
11. Henzen, W. (1965³): *Deutsche Wortbildung*. Tübingen.
12. Kühnhold, I. (1973): *Präfixverben*. In: *Deutsche Wortbildung. Typen und Tendenzen in der Gegenwartssprache. Erster Hauptteil: Das Verb*. Düsseldorf (Sprache der Gegenwart XXIX) S. 141-375.
13. Motsch, W. (1999): *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. Berlin/ New York (= Schriften des Instituts für deutsche Sprache 8).
14. Naumann, B. (2000): *Einführung in die Wortbildungslehre des Deutschen*. 3., neubearbeitete Auflage. Tübingen (= Germanistische Arbeitshefte 4).
15. Paul, H. (1920/1968²): *Deutsche Grammatik*. Band V, T.V: Wortbildungslehre. Max Niemeyer. Tübingen.
16. Paul, H. (1995): *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 10., unveränderte Auflage. Studienausgabe. Tübingen (= Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft 6)
17. Wellmann, H. (1995): *Wortbildung*. In: Günther Drosdowski et al (Hg.) *Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. 5., völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim usw. (Der Duden; Bd. 4) S. 399-539.

SATIRA U DJELIMA HEINRICHA MANNA

Sažetak

U ovom radu je izloženo istraživanje elemenata satire u dva odabrana romana Heinricha Manna: „Professor Unrat“ i „Der Untertan“. S tim ciljem na početku rada je definiran pojam satire kao sredstva za prikazivanje raznih negativnih pojava kako u ljudskom životu tako i u društvu, a zatim je na primjeru oba romana predstavljena upotreba satire u navedenim djelima. Na osnovu tako prikupljenih primjera dolazimo do zaključka da je funkcija satire kod Heinricha Manna prije svega kritiziranje ponašanja glavnih likova, a time i kritiziranje društvenog poretka koji podržava i podstiče na takav vid ponašanja. To se posebno odnosi na tiraniju, s jedne strane, i slijepu poslušnost i veličanje insitucija moći, s druge strane. Ove elemente nalazimo kod glavnih protagonista u oba odabrana romana, ali s različitim ishodom. Dok nastavnik tiranin (koji je na početku romana prikazan kao vjerni podanik) na kraju romana biva ponižen i gubi svoju moć, jer se usudio napustiti predodređene puteve društvenog poretka, glavni protagonist drugog romana i tipični primjer odanog podanika, Diedrich Heßling se na kraju nalazi na vrhuncu moći i prikazan je kao neuništivi đavo i predstavnik novih „vrijednosti“: tiranije, egoizma, slijepog podređivanja apsolutizmu, intrigiranja i oportunizma. Oba djela na sličan način satirično predstavljaju i indirektno kritiziraju ove pojave u društvu, ali pritom ne nudeći rješenje ili nadu u mogućnost promjene.

Summary

The aim of this paper was to present the research elements of satire in the two selected novels from Heinrich Mann: "Professor Unrat" and „Der Untertan“.

To this end, the term satire is defined at the beginning as a mean for displaying various negative effects both in human lives and in society and then the use of satire is presented in both selected novels.

Based on such collected examples we come to the conclusion that the function of satire by Heinrich Mann is primarily criticism of the behavior of the main characters, and thus criticizing the social order that supports and encourages this type of behavior.

This is especially true of tyranny, on the one hand, and blind obedience and praise of institutions of power, on the other side. These elements can be found by the main characters in both novels, but with a different outcome.

While the teacher a tyrant (who is portrayed at the beginning of the novel as a loyal subject) at the end of the novel is being humiliated and loses his power, because he dared to abandon the predetermined paths of social order, the main character of the second novel and a typical example of a loyal subject, Diedrich Heßling is at the end at his peak and is shown as an indestructible devil and a representative of new "values": tyranny, selfishness, blind submission to absolutism, intrigue and opportunism. Both works present in a similar satirical way and indirectly criticize these phenomena in the society, but without offering solution or hope for change.

DIE SATIRE IM WERK VON HEINRICH MANN

Die vorliegende Arbeit hat die Untersuchung der satirischen Elemente in zwei Werken von Heinrich Mann: „Professor Unrat“ (1905) und „Der Untertan“ (1919) zum Ziel. Die Werke sind thematisch sehr verschieden, aber zeigen auch einige Gemeinsamkeiten, die im weiteren Verlauf der Arbeit näher untersucht werden.

I. Die Satire im 20. Jahrhundert

Das Thema dieser Arbeit ist die Untersuchung der Satire anhand zweier bereits erwähnter Werke. Damit man überhaupt die Satire in diesen konkreten Werken untersuchen kann, wird erst auf die Definition der Satire und ihre Entwicklung besonders im 20. Jahrhundert hingewiesen.

In Gero von Wilpert's „Sachwörterbuch der Literatur“ wird

die Satire als literarische Verspottung von Missständen, Ereignissen, Personen, Institutionen usw. definiert, die die Darstellung und Entlarvung des Normwidrigen, Kleinlichen, Schlechten, Ungesunden im Menschenleben und Gesellschaft zum Ziel hat.¹

Es gibt einige widersprüchliche Meinungen darüber, wie der Begriff tatsächlich zu definieren ist, übereinstimmend wird aber die kritische Absicht der Satire durch übertriebene und verzerrte Darstellung betont.²

Die Satire kritisiert implizit, in dem sie vorausstellt, dass der Leser das übertrieben und verzerrt Dargestellte nicht wörtlich nimmt, sondern selbst daraus die verborgene Kritik liest. Dabei werden Ironie, Parodie, Komik, Groteske, Verfremdung und Ähnliches als satirische Mittel verwendet.

Ein besonderes Merkmal der Satire ist auch der Perspektivenwechsel. Durch die Verwendung und das ständige Abwechseln von Erzählerkommentaren, erlebter Rede und Handlung bekommt der Leser das Gefühl alles beobachten zu können aber auch die Aufgabe alles integrieren zu müssen.

Die Satire ist wegen der Verspottung von konkreten politischen oder gesellschaftlichen Phänomenen stärker an eine bestimmte Zeit und auch ein bestimmtes Land gebunden und bedarf deshalb oft der Erklärung historischer Hintergründe.³

1.1. Die Satire im Roman „Professor Unrat“ von Heinrich Mann

In diesem Kapitel werden konkrete Beispiele für die Verwendung der Satire im Roman „Professor Unrat“ von Heinrich Mann untersucht. Dabei wird versucht, auch auf die allgemeinen Funktionen des Gebrauchs der Satire einzugehen und diese mit der Wirkung im konkreten Werk zu verbinden.

„Professor Unrat“ ist die Geschichte des Gymnasiallehrers Raat, der seine Schüler tyrannisiert, aber auch Angst vor ihnen hat. Er ist nicht nur in der Schule unter dem Namen Unrat bekannt, sondern auch in der ganzen Stadt. Der strenge und übereifrige Lehrer wünscht, seine Schüler auch privat zu bestrafen und sogar

¹ Vgl. Gero von Wilpert: „Sachwörterbuch der Literatur“ Stuttgart: Kröner 2001, S. 718

² Vgl. Ludger Claßen: „Satirisches Erzählen im 20. Jahrhundert“ München: Fink 1985, S. 7

³ Vgl. Gero von Wilpert: „Sachwörterbuch der Literatur“, a.a.O., S. 719

zu ruinieren und verfolgt drei Schüler, die er als die größte Gefahr ansieht, zu einem Tanzlokal, dessen Hauptattraktion die Künstlerin Rosa Fröhlich ist. Anfängliche Abneigung gegen diese ihm unbekannte Welt verwandelt sich in immer größere Bewunderung der Person und auch der Lebensweise der Sängerin, die schließlich in totaler Abhängigkeit des Lehrers von seiner Geliebten und später auch Ehefrau endet. Unrat verliert seine Anstellung und organisiert mit seiner Frau Feste und Orgien, in die mit der Zeit fast die ganze Stadt verwickelt ist. Tief verschuldet und von seinem größten Feind, dem Schüler Lohmann, angezeigt, wird Unrat schließlich unter allgemeiner Zustimmung ins Gefängnis gebracht.

Das ganze Werk ist mit ironischem Unterton durchzogen und man findet genügend Beispiele satirischer Elemente. Schon die Eingangsszene, in der Raat in seiner natürlichen Umgebung -der Schule- gezeigt wird, zeigt den unbeliebten Lehrer als eine groteske Figur. Sein Aussehen, seine Sprache, seine übertriebene Abneigung den Schülern gegenüber, werden ins Lächerliche gezogen.

Der Lehrer sieht seine Schüler als die größten Feinde und kämpft mit ihnen Tag für Tag. Sie nennen ihn Unrat, um ihn zu provozieren und er sucht paranoid nach schlechten Absichten der Schüler und schickt ihnen „...schief aus seinen Brillengläsern einen grünen Blick, den die Schüler falsch nannten und der scheu und rachsüchtig war: der Blick eines Tyrannen mit schlechtem Gewissen, der in den Falten der Mäntel nach Dolchen späht.“⁴

Unrat hasst seine Schüler, aber er hat auch Angst vor ihnen. Deshalb ist diese übertrieben aussehende Darstellung eines Tyrannen, der jederzeit einen Dolch von seinen Schülern erwartet, eigentlich berechtigt, denn sie zeigt ironisch die Haltung beider Seiten. Aus der Perspektive der Schüler ist er ein giftspuckender Tyrann und aus seiner Perspektive sind sie krimineller Abschaum, der ein Attentat auf ihn plant.

Der Erzähler distanziert sich von beiden Seiten, indem er die satirischen Übertreibungen als Wiedergabe der Gedanken des Lehrers oder der Schüler darstellt. Trotzdem könnte man sagen, dass die Karikierung des Lehrers stärker und auch beabsichtigt ist.

Es fängt schon bei seinem Aussehen an. Seine physische Hässlichkeit wird immer betont, er wird sogar mit Tiergestalten verglichen, was im satirischen Sinne zur Veranschaulichung und

⁴ Heinrich Mann: „Professor Unrat“ Hamburg: Rowohlt 2005, S. 9

Deutung seines Charakters benutzt wird.⁵

Der Erzähler lässt uns eigentlich gar nicht die Möglichkeit, Sympathien für die Hauptfigur zu entwickeln oder ihn als einen Menschen zu sehen. Er geht vollständig in der Rolle des einsamen, tyrannischen Lehrers auf, der Angst vor wahren menschlichen Gefühlen hat und deshalb zu allen Menschen, nicht nur zu seinen untergeordneten Schülern, auf Distanz steht. Er fühlt sich als etwas Besseres und verachtet die bürgerlichen Untertanen um sich herum, wie z.B. Rindfleisch, der seiner Meinung nach, zum unterwürfigen Pöbel mit engem Geist gehört, im Gegensatz zu ihm selbst.

„...er gehörte, seinem Bewußtsein nach, zu den Herrschenden. Kein Bankier und kein Monarch war an der Macht stärker beteiligt, an der Erhaltung des Bestehenden mehr interessiert als Unrat.“⁶

Besonders ironisch ist dabei, dass sein freier Geist sich auf eine völlig sinnlose Arbeit über die Partikeln bei Homer beschränkt, (die er schon seit 20 Jahren schreibt) und seine Herrscherrolle nur in einem Klassenzimmer voller unsicherer Jungen zur Geltung kommt. Außerhalb seiner engen Welt ist er verloren und fürchtet die Menschen.

Als er auf der Suche nach der Künstlerin Fröhlich die sicheren Pfade seines Alltags verlässt, wittert er in jeder Ecke und in jedem Blick Gefahr:

„...und er litt unter der Besorgnis des Herrschers, der sein Gebiet verlassen hat: man möchte ihn verkennen, ihm aus Unwissenheit zu nahe treten, ihn nötigen, sich als Mensch zu fühlen.“⁷

Die groteske Darstellung der Hauptfigur dient auch der Kritik an der Schule und am Schulsystem überhaupt. Diese Institution ermöglicht die Entwicklung eines solchen Menschen und gibt ihm sogar die Freiheit, ungestört über Jugendliche zu herrschen.

„Das Gymnasium ist die Heimat des Despoten, seine Herkunft, die ihn zum Tyrannen konditioniert, Handeln, Habitus und Sprache des Schulmeisters prägt.“⁸

⁵ Vgl. Albert Klein: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“ Paderborn: Schöningh 1992, S. 60-61

⁶ Heinrich Mann: „Professor Unrat“, a.a.O., S. 45

⁷ Ebd., S. 27

⁸ Albert Klein: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“, a.a.O., S. 12

Nur in der Schule hat Unrat seine Macht und nur dort fühlt er sich sicher, deshalb fühlt er sich auch so bedroht von Lohmann, der offensichtlich auch außerhalb der Schule ein Leben hat und in der Schule den Tyrannen anzweifelt.

„Der Aufsatz von heute, die Kenntnisse, die dieser Schüler sich außerhalb der Schule holte: Unverschämheiten! Und als Unverschämtheit stellt sich nun mit Sicherheit heraus, daß Lohmann Unrat nicht bei seinem Namen nannte!“⁹

Unrat ist so in seine Rolle des Machthabers vertieft, dass er nicht einmal merkt, wie lächerlich es ist, Lohmanns Weigerung, ihn bei seinem beleidigenden Spitznamen zu nennen, als Beleidigung anzusehen. Später wird Unrat begreifen, dass die ihm so verhasste Schule, die Schüler und sein Spitzname eigentlich die einzigen Orte oder Elemente seiner Macht waren.

Bei der Künstlerin Fröhlich benimmt er sich wie ein unwissender, unterworfenen Schüler. Wie ein Diener folgt er Rosa, hilft ihr beim Anziehen und Schminken und ist auch noch stolz darauf:

„Unrat erfreute sich der Bedeutung, die er in der Garderobe erobert hatte. Lohmann durfte nicht mehr hoffen, ihn zu ersetzen.“¹⁰

So komisch sein kindischer Konkurrenzkampf mit Lohmann auch ist, er wird ihn nie loslassen. Mit jedem Schritt, den er in Richtung des Tanzlokals macht, verliert der Lehrer sein Ansehen und auch seine Autorität in der Schule. Aber das kümmert ihn wenig, denn er ersetzt seinen Machtanspruch in der Schule durch seine gewonnene Macht in der Garderobe.

„Er hatte Lohmann samt seinen zwei Genossen, er hatte den entlaufenen Schülern draußen im Saal, er hatte der Stadt von fünfzigtausend widerspenstigen Schülern die Künstlerin Fröhlich entzogen, und er war Alleinherrscher im Kabuff!“¹¹

⁹ Heinrich Mann: „Professor Unrat“ a.a.O., S. 27

¹⁰ Heinrich Mann: „Professor Unrat“ a.a.O., S. 111

¹¹ Ebd., S.136

Der schulische Tyrann ist ausgebrochen und hat seinen Machtanspruch erweitert, er wendet sich gegen die Schüler, gegen die Moral der Bürger und gegen die Gesellschaft, die ihn als Lehrer nicht geachtet hat, aber als einen Anarchisten fürchten wird.

Als er aus der Schule vertrieben wird, sucht er sich eine Zuflucht in dem Millieu, das er so lange verabscheut hat und wendet sich gegen die Strukturen des wilhelminischen Staates, die er bis dahin stärker als alle anderen vertreten hat: Kirche, Säbel, Unwissenheit und starre Sitte.¹²

Interessant ist, wie die Wandlung vom Schultyrannen zum Anarchisten, ohne eigentliche Veränderung des Charakters vor sich geht. Der tyrannische Unrat ändert sich eigentlich nicht, er ändert nur die Form der Herrschaft.

„Verunsichert, in seiner Allgewalt in Frage gestellt und in seiner Machtausübung unterlaufen, von allen Seiten verspottet, erscheint ihm der Untergang aller die einzige Alternative: deshalb reißt er die ganze Stadt in den Strudel der Vernichtung mit, stellt sie bloß, ruiniert sie.“¹³

Unrats neue Aufgabe ist nicht mehr, die Schüler zu tyranisieren, jetzt geht er weiter und möchte die ganze Stadt, die es gewagt hat, seine Macht anzuzweifeln, ruinieren. Allen, die seine Geliebte von oben herab beobachteten, zeigt er, wie schnell sie sich in eigene Laster verstricken können und bringt sie dazu, Opfer eben dieser Frau zu werden.

„Sie trieb Tag und Nacht das Rudel ihrer Verehrer in allen Richtungen umher, warf dem einen Stock zum Wiederholen dorthin und jenem nach der anderen Seite einen verheißungsvollen Knochen: alles unter listigem Geblinzel auf Unrat, der sich die Hände rieb.“¹⁴

Der Tyrann ist wieder da und er ist mächtiger denn je. Das, was er in der Schule durch übertriebene Sitte und Strenge nicht

¹² Vgl. Helmut Koopmann: „Antworten auf Buddenbrooks: Professor Unrat. Die Tyrannei der Oberlehrer und die Persiflage auf Kunst und Künstlertum“, in: „Thomas Mann – Heinrich Mann – Die ungleichen Brüder“ München: C.H.Beck 2005, S. 174

¹³ Karl Riha: „Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut. Zur Struktur des satirischen Romans bei Heinrich Mann“ in: Heinz Ludwig Arnold: „Text+Kritik Sonderband Heinrich Mann“ München: Edition text+kritik GmbH 1986, S. 48

¹⁴ Heinrich Mann: „Professor Unrat“ a.a.O., S. 199-200

erreichen konnte (Macht über die Schüler auch außerhalb der Schule), gelingt ihm jetzt durch Entsittlichung und Chaos.

So erweitert der Autor die Kritik des typischen Schulmeisters und des Schulsystems, das solche Schulmeister hervorbringt, auf die Kritik einer ganzen Zeit und Gesellschaft – auf die Epoche des Wilhelminismus. Es erscheint uns, als ob die ganze Stadt auf eine solche Gelegenheit nur gewartet hätte, um ihr wahres unter der Maske der Stellung und des Ansehens verborgenes Gesicht zu zeigen. Die Spielsucht, der Alkohol und die Verführungskünste der Frau Unrat werden all die zu Fall bringen, die seine Rede bei der Gerichtsverhandlung nicht treffen konnte.

„...er denunziert in der Person der drei verhaßten Schüler das in seinen Augen morbide System der wilhelminischen Gesellschaft: die Dekadenz, des Adels, die kapitalistische Gesinnung des Besitzbügertums und die Verkommenheit der Kleinbürger.“¹⁵

Gerade als der Leser beginnt für den Anarchisten Sympathien zu entwickeln, zeigt sich aber, dass Unrat kein idealistischer Revolutionär ist, der eine bessere Weltordnung anstrebt. Die grotske Darstellung seiner Freude an dem Untergehen einiger Ex-Schüler und angesehenen Bürger der Stadt zeigt, dass er nur seine persönliche Rachsucht verfolgt. Eine ganze Reihe guter Bürger verliert nicht nur ihr Vermögen sondern auch ihr Ansehen und die ganze Stadt scheint zu einem Bordell verkommen zu sein.

„Und diese Entsittlichung einer Stadt, von keinem zu unterbrechen, weil zu viele darin verwickelt waren: sie geschah durch Unrat und zu seinem Triumph. Er war stark, er mochte glücklich sein.“¹⁶

Die Zerstörung zieht auch die Selbstzerstörung Unrats nach sich, was die Schärfe in der satirischen Darstellung der Hauptperson etwas mildert. Aber im Bezug auf die Art und Weise, wie der Zerstörer sich selbst zerstört und vor allem weswegen, könnte man sagen, dass der Autor ihr gegenüber die gleiche kritische Stellung bezieht. Ist es denn nicht besonders ironisch, dass Unrat, der die mächtigsten Männer der Stadt in seinem Kabuff besiegen konnte,

¹⁵ Albert Klein: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“, a.a.O., S. 84

¹⁶ Heinrich Mann: „Professor Unrat“ a.a.O., S. 213

am Ende wieder an dem gleichen Schüler zerbricht, der ihm schon einmal seinen absoluten Machtanspruch streitig gemacht hat-Lohmann?!

Das groteske Bild des tyrannischen Lehrers bleibt bis zum Schluss erhalten, indem er am Ende in einem Eifersuchtsanfall wirklich wie das Monster handelt, als das ihn die Schüler am Anfang des Romans immer gesehen haben. Von blinder Wut getrieben würgt er die Künstlerin Fröhlich und beraubt Lohmann. Dieser bemerkt dabei:

„Wie dieses Wesen dort aussah! Etwas zwischen Spinne und Katze, mit wahnsinnigen Augen, über die farbige Schweißtropfen rannen, und mit Schaum auf dem klappenden Kiefer.“¹⁷

Mit der bürgerlichen Handlung des erwachsenen Lohmanns, auf Verbrechen mit der Polizei zu reagieren, wird wieder die alte Ordnung eingeführt. Der Verbrecher wird eingesperrt und alle jubeln und kehren zu ihrer vorgespielten Sittlichkeit zurück. Die Künstlerin Fröhlich und Unrat werden als der Schmutz der Stadt entfernt und in der Stadt „arrangiert sich eilig und munter eine kleinbürgerliche Idylle“¹⁸

Eine Frage bleibt jedoch: gab es diese Idylle überhaupt und ist das Entfernen der Raats ausreichend, um die Auflösung der bürgerlichen Verdorbenheit und des Chaos zu erreichen?

1.2. Die Satire im Roman „Der Untertan“ von Heinrich Mann

Das folgende Kapitel ist dem Roman „Der Untertan“ von Heinrich Mann gewidmet und untersucht die satirische Erzählweise und ihre Funktion darin.

Der Roman „Der Untertan“ erzählt die Lebensgeschichte von Diederich Heßling, der, obwohl nur ein mittelmäßiger Schüler, von seinem Vater nach Berlin zum Chemiestudium geschickt wird. Er fühlt sich in der Großstadt verloren und sucht die Gesellschaft von Agnes, der Tochter eines Freundes seines Vaters. Doch so bald Agnes ihm ihre Liebe auch körperlich unter Beweis stellt, verliert er sein Interesse an so einem entehrten Mädchen und verlässt sie. Er wird in eine Studentenbewegung aufgenommen und geht völlig

¹⁷ Ebd., S. 237

¹⁸ Albert Klein: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“, a.a.O., S. 93

auf in der Gemeinschaft, die sein Leben organisiert. Ein wichtiges Erlebnis in Berlin ist das Zusammentreffen mit dem Kaiser bei einer Demonstration, das Diederich nur darin bestärkt, den Kaiser als die höchste Macht noch mehr zu verehren. Nach dem Tod seines Vaters kehrt er nach Netzig zurück und übernimmt die Papierfabrik und auch die Rolle des Familienoberhaupts. Er widmet sich in Netzig seiner politischen Karriere und versucht durch verschiedene Intrigen, vor allem gegen seinen politischen Gegner Buck, sein Ansehen in der Stadt zu vergrößern. Das gelingt ihm besonders während eines Prozesses, bei dem er sich als der treueste Untertan des Kaisers aufspielt und auf Kosten anderer seine Position in der Stadt stärkt. Er heiratet die wohlhabende Guste Daimchen und trifft auf seiner Hochzeitsreise den Kaiser noch einmal. Seine Partei engagiert sich für den Bau eines Kaiserdenkmals in Netzig und als das Werk vollendet ist, steht Diederich auf dem Höhepunkt seiner Macht. Am gleichen Tag stirbt sein politischer Gegner Buck und damit auch jegliche Hoffnung auf Veränderung der Gesellschaftsumstände.

Schon auf den ersten Seiten des Romans wird der satirische Ton unmissverständlich gebraucht. Der unterwürfige Charakter des jungen Diederich wird von Anfang an ironisch kommentiert und betont.

„Denn Diederich war so beschaffen, daß die Zugehörigkeit zu einem unpersönlichen Ganzen, zu diesem unerbittlichen menschenverachtenden, maschinellen Organismus, der das Gymnasium war, ihn beglückte, daß die Macht, an der er selbst, wenn auch nur leidend, teilhatte, sein Stolz war.“¹⁹

Der Autor konstruiert hier einen Anti-Helden, dessen Unterwürfigkeit, Machverherrlichung und Anpassungsstreben beispielhaft für eine ganze Gesellschaft von Untertanen im Wilhelministischen Deutschland stehen. Es wird schon am Beispiel der Kinderstreiche klar, wie diese Untertanenmentalität schnell gefährlich werden kann und sogar fatal für jeden, der etwas aus der Reihe tanzt. Denn der unterwürfige Sohn und Schüler wird zum Tyrannen, so bald er einen Schwächeren vor sich hat. In Diederichs Fall ist das der einzige Jude in der Klasse, den er zwingt, vor einem Kreuz zu knien.

„Was Diederich stark machte, war der Beifall ringsum, die Menge, aus der heraus Arme ihm halfen, die überwältigende

¹⁹ Heinrich Mann: „Der Untertan“ Frankfurt am Main: Fischer 2004, S. 13

Mehrheit drinnen und draußen. Wie wohl man sich fühlte bei geteilter Verantwortlichkeit und einem Selbstbewußtsein, das kollektiv war! „²⁰

Solche grotesken Bilder der Macht des Kollektivs, werden besonders stark in den Kapiteln, die Diederichs Einleben in die Burschenschaft der Neuteutonen zeigen, gebraucht. Diederichs „Wunsch nach Unterwürfigkeit gegenüber allen mächtigen und Stärkeren sowie Kälte und Brutalität im Verhalten zu Schwächeren und Untergebenen“²¹ werden karikiert.

Gleichzeitig wird aber darauf hingewiesen, dass ein solches Benehmen in der bestehenden Gesellschaftsordnung wünschenswert ist und dass eben solche Menschen an die Macht gelangen.

Eine der wirkungsvollsten satirischen Darstellungen finden wir am Ende des fünften Kapitel, in dem es zu einem Zusammentreffen des Untertans mit seinem Kaiser kommt. Bei einer Straßendemonstration reitet der Kaiser auf seinem Pferd an Diederich vorbei und dieser beobachtet ihn mit höchstem Glücksgefühl:

„Auf dem Pferd dort, unter dem Tor der siegreichen Einmärsche und mit Zügen, steinern und blitzend, ritt die Macht! Die Macht, die über uns hingeht und deren Hufe wir küssen. Die über Hunger, Trotz und Hohn hingeht! Gegen die wir nichts können, weil wir alle sie lieben! Die wir im Blut haben, weil wir die Unterwerfung darin haben“²²

Besonders grotesk wirkt dabei die Tatsache, dass Diederich in einer Pfütze liegt und der Kaiser vom Pferd herab über seinen treuen Untertanen lacht. Aber für Diederich ist das keine Beleidigung, er fühlt sich dadurch sogar in seinem Glauben bestätigt, dass zwischen ihm und Seiner Majestät eine besondere Beziehung besteht. Er verinnerlicht die Instanz der Macht und versucht im kleinen, den Kaiser nachzumachen. Sehr gelungen sind dabei von Autor eingeführte Redeparteien des Kaisers, die Diederich in seinem Alltag benutzt.

Bei der Übernahme der Papierfabrik seines Vaters, wendet er sich an die Arbeiter mit folgenden Worten:

²⁰ Heinrich Mann: „Der Untertan“ a.a.O., S. 15

²¹ Jörg Schlewitt: „Königs Erläuterungen und Materialien. Erläuterungen zu Heinrich Mann“ Hollfeld: C.Bange Verlag 2004, S. 53

²² Heinrich Mann: „Der Untertan“ a.a.O., S. 63-64

„Jetzt habe ich das Steuer selbst in die Hand genommen. Mein Kurs ist der richtige, ich führe euch herrlichen Tagen entgegen. Diejenigen, welche mir dabei behilflich sein wollen, sind mir von Herzen willkommen; diejenigen jedoch, welche sich mir bei dieser Arbeit entgegenstellen, zerschmettere ich.“²³

Das ist die erste unter vielen Reden, die Diederich im weiteren Verlauf an die des Kaisers anpassen wird. Dabei verliert er immer mehr sein eigenes Ich und sein Denken und Handeln wird von dem Wunsch, dem Kaiser nahe zu sein, beherrscht.

„...das Reden bestimmt das Denken und nicht mehr umgekehrt. Die zunächst nur angeeigneten Phrasen werden zu Denkschablonen.“²⁴

So ist es nicht überraschend, wenn auch doch sehr grotesk, dass Diederich auch in privatesten Augenblicken, zuerst an den Kaiser denkt. In seiner Hochzeitsnacht erinnert er Guste daran, dass sie als gute Untertanen, sogar die zukünftigen Kinder dem Kaiser zu Ehren in die Welt setzen werden.

„...gedenken wir Seiner Majestät unseres allergnädigsten Kaisers. Denn die Sache hat höheren Zweck, daß wir Seiner Majestät Ehre machen und tüchtig Soldaten liefern.“²⁵

Der Erzähler verzichtet auf jegliches Kommentar und kennzeichnet Diederichs Reden nicht als Zitate des Kaisers. Trotzdem ist die kritische Funktion in Bezug darauf sehr deutlich. Durch die Karikatur des Untertans wird der Kaiser als die höchste Instanz der Macht auch karikiert und kritisiert.

Die satirische Darstellung hat vor allem die Aufgabe die Instanzen der Macht zu denunzieren und die unmündigen Bürger bloßzustellen. Nicht umsonst wird besondere Aufmerksamkeit der Darstellung des Gymnasiums, der Burschenschaft der Neuteutonen und des Militärs gewidmet.

Das sind die Instanzen, die Diederich in seinem Sozialisierungsprozess durchläuft und die aus ihm den treuesten Untertanen machen. Aber Diederich ist eigentlich nur einer von vielen, denn es wird uns klar gemacht, dass alle Bürger des wilhelministischen Staates diesen Prozess durchlaufen und dass es deshalb keine Hoffnung auf Veränderungen im autoritären Staat

²³ Ebd., S. 106

²⁴ Heinrich Mann: „Der Untertan“- Nachwort a.a.O., S. 491

²⁵ Ebd., S. 361

gibt.²⁶

Die liberalen Kräfte im Werk (Major Buck, Wilhelm Buck, Lauer) dienen als Gegenüberstellung und verdeutlichen die eigentliche Kritik an dem Untertan, aber sie sind zu schwach, um eine Veränderung zu bringen. Der einzige Versuch von Seiten des Anwalts Buck, die Machenschaften des Untertans Heßling bloßzustellen, scheitert. Sein Plädoyer im Gerichtssaal, das sich vor allem auf Diederich bezieht, ist eigentlich eine scharfe Kritik am autoritären Staat und seinem Anführer Wilhelm II.

„Ich werde also nicht vom Fürsten sprechen, sondern vom Untertan, den er sich formt; nicht von Wilhelm II., sondern vom Zeugen Heßling... Ein Durchschnittsmensch mit gewöhnlichem Verstand, abhängig von Umgebung und Gelegenheit, mutlos solange hier die Dinge schlecht für ihn standen, und von großem Selbstbewußtsein, sobald sie sich gewendet hatten.“²⁷

Es ist ein ironischer Angriff, sowohl auf den opportunistischen Untertan, als auch auf den Kaiser, der solche Untertanen schafft. Buck erkennt, wie verlogen die Ideale solcher Bürger sind und wie gefährlich es ist, dass eben solche Menschen in der Gesellschaft die Übermacht haben. Er spricht von einem neuen Typus, der sich über das Land verbreitet und „...der in Härte und Unterdrückung nicht den traurigen Durchgang zu menschlicheren Zuständen sieht, sondern den Sinn des Lebens selbst.“²⁸

Besonders deutlich wird das am Ende des Romans, als bei der Einweihung des Kaiserdenkmals Diederich eine Rede hält. Nicht nur, dass er in seiner Rede den Kaiser als Gott ebenbürtig bezeichnet, er gibt dem deutschen Volk auch die übergeordnete Rolle, die es rechtfertigt, dass man alle Feinde ausrottet.

„In staunender Weise ertüchtigt, voll hoher sittlicher Kraft zu positiver Betätigung, und in unserer furchtbaren Wehr das Schrecken aller Feinde, die uns neidisch umdrohen, so sind wir die

²⁶ Vgl. Jochen Vogt: Diederich Heßlings autoritärer Charakter- Sozialpsychologisches im Untertan“ in: Heinz Ludwig Arnold (Hrsg.): „Text + Kritik Sonderband Heinrich Mann“ a.a.O., S. 79

²⁷ Heinrich Mann: „Der Untertan“ a.a.O., S. 237

²⁸ Ebd., S. 239

Elite unter den Nationen und bezeichnen eine zum ersten Male erreichte Höhe germanischer Herrenkultur, die bestimmt niemals und von niemandem, er sei, wer er sei, wird überboten werden können.“²⁹

Diese Rede erinnert an spätere politische Reden, die den Nationalsozialismus begründen werden. Wenn man sie mit den karikierten Eigenschaften der Hauptfigur wie Unterwürfigkeit, Streben nach Kollektivität, tyrannisches Verhalten gegenüber anderen und schwächeren, Machtverherrlichung usw. verbindet, wird einem klar, welche später eingetretene Gefahr Heinrich Mann in diesem Werk andeutet. Nicht umsonst wird der Roman mit einem visionären Bild des sterbenden Bucks, der den stolzen Heßling sieht, beendet.

„Da erschrak er, als sei er einem Fremden begegnet, der Grauen mitbrachte... Diederich, ihm gegenüber, machte sich noch strammer, wölbte die schwarz-weiß-rote Schärpe, streckte die Orden vor, und für alle Fälle blitzte er. Der Alte ließ den Kopf fallen... Vom Entsetzen gedämpft, rief die Frau des Ältesten: `Er hat etwas gesehen! Er hat den Teufel gesehen.`“³⁰

II. Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Gebrauch der Satire in den Romanen „Professor Unrat“ und „Der Untertan“ von Heinrich Mann

Nachdem der Gebrauch der Satire in Heinrich Manns Romanen „Professor Unrat“ und „Der Untertan“ einzeln untersucht wurde, widmet sich das folgende Kapitel dem Vergleich beider Werke und untersucht die Gemeinsamkeiten und Unterschiede der darin enthaltenen Satire.

Evident ist, dass in beiden Werken satirische Mittel verwendet werden und auch dass ihre Funktion vor allem in der Bloßstellung und Kritisierung gewisser gesellschaftlicher und persönlicher Missstände liegt.

In „Professor Unrat“ wird vor allem die Hauptfigur, der Lehrer Raat kritisiert und bloßgestellt und in „Der Untertan“ steht

²⁹ Ebd., S. 467

³⁰ Ebd., S. 478

die Figur des Papierfabrikanten Heßling im Vordergrund. Beide Figuren kennzeichnen sich durch außergewöhnlich tyrannisches Benehmen gegenüber anderen, besonders gegenüber Schwächeren. Gleichzeitig aber sind sie beide Untertanen in einer Gesellschaft, in der Unterwürfigkeit als höchste Tugend gilt.

Man könnte sagen, dass sich im Roman „Professor Unrat“ die Satire auf eine Person und eine Institution bezieht, während in dem Roman „Der Untertan“ die Satire auf einen ganzen Staat und all seine Untertanen, die Diederich Heßling repräsentiert, bezogen ist.

Die Kritik an dem tyrannischen Lehrer ist auch eine Kritik des Schulsystems überhaupt, das solche Lehrer hervorbringt, und die Kritik an dem nach Macht strebenden Untertan ist auch Kritik einer Gesellschaft, die solche Bürger erzieht und ihr Fortkommen sichert.

Albert Klein setzt den Mikrokosmos der Schule mit dem größeren Kosmos des Staates gleich, denn in der Schule spiegelt sich im kleinen das wieder, was das wilhelminische Machsystem ausmacht.³¹

Damit wären die Gemeinsamkeiten der beiden Werke in der satirischen Darstellung der Machtinstanzen zu finden. In dem Roman „Professor Unrat“ beschränkt sich der Autor auf die Schule und auf die Person des Lehrers, während in dem Roman „Der Untertan“ alle gesellschaftlichen Machtinstanzen, von der Schule über die Studentenbewegungen und das Militär bis zum Kaiser selbst Objekte der Kritik sind.

Der Vergleich zwischen der Person des Lehrers und des Kaisers ist interessant im Bezug auf die Machtkritik. Der Lehrer in seinem Mikrokosmos der Schule ist genauso ein Repräsentant der Macht wie der Kaiser es in seinem Staat ist.

Doch sie sind nicht gleichzustellen, denn während der Lehrer seine Tyrannei nur begrenzt ausüben kann und vor allem auch aus Angst benutzt, hat der Kaiser wirkliche und unbegrenzte Machtfähigkeit.

In diesem Punkt besteht Ähnlichkeit zwischen den Figuren Diederich Heßling und Professor Raat, da beide ihre Machtansprüche

³¹ Vgl. Albert Klein: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“, a.a.O., S. 15

nur an Schwächeren verwirklichen können. In diesem Sinne ist die satirische Darstellung der beiden Figuren ähnlich, sie werden als Schwächlinge karikiert, die genau wissen, wann es besser ist den Kopf einzuziehen und wann man seine Macht ausspielen kann. Damit wird das Bild eines Untertanen-Staates und die Politik seiner Bürger deutlich:

„Nach unten treten und nach oben den Kopf einziehen, um nicht getreten zu werden.“³²

Eine weitere Gemeinsamkeit ist die Beziehung der beiden Figuren zu Frauen. Die Tyrannen verlieren ihre Machtansprüche in Verbindung mit Leidenschaft. Während sich Unrat in der Garderobe der Künstlerin Fröhlich zum Sklaven erniedrigen lässt und das auch noch wie ein Kind genießt, sind für Heßling die einzigen Momente des totalen Machtverlusts die intimen Stunden im Schlafzimmer, in denen er seiner Frau das Ruder und die Herrschaft überlässt.

Zu den Unterschieden der beiden Werke gehört das Ende. Während in dem Roman „Professor Unrat“ der Tyrann gestürzt wird, bzw. sich selbst durch illegale Glücksspiele und Orgien kompromittiert und zum Fall bringt, gewinnt der Untertan Heßling am Ende noch größeren Einfluss und erscheint wie der Teufel unzerstörbar.

Das könnte man mit der Tatsache verbinden, dass Unrat nicht der typische Untertan ist, denn in einem Moment bricht er aus seiner ihm von Machtinstanzen zugewiesenen Rolle aus und wird damit unerwünscht und deshalb auch bestraft. Diederich dagegen befolgt alle vorbestimmten Wege des Untertans in einem Untertanenstaat und wird dafür von der höchsten Machtinstanz belohnt, weil er das Weiterbestehen eben dieser Instanz sichert.

Man könnte also feststellen, dass in beiden Werken das tyrannische Benehmen der Hauptfiguren karikiert und kritisiert wird, aber dass der Autor diese satirische Darstellung zwar als Bloßstellung der Missstände aber nicht als Veränderungsmöglichkeit sieht.

Es ist auch wichtig zu betonen, dass in dem Roman „Professor Unrat“ zwar eine Person sinnbildlich für viele ähnliche Figuren der Zeit steht und damit indirekt auch diese kritisiert werden. Aber dadurch dass Unrat von seinem für alle kleinbürgerlichen Philister vorbestimmten Weg abkommt, bekommt die satirische Darstellung etwas persönlichere und individuellere Züge.

³² Heinrich Mann: „Der Untertan“- Nachwort a.a.O., S. 486

In dem Roman „Der Untertan“ wird Diederich als einer von vielen dargestellt und damit ist auch jede Kritik an seiner Person auch Kritik an der bestehenden Ordnung, die solche Menschen schafft. Man kann klar sehen, dass die satirische Darstellung des tyrannischen Untertans eine übertragene Kritik an dem Obertyrannen -dem Kaiser- ist.

Die Mittel der satirischen Darstellung sind ähnlich in beiden Werken. Der Erzähler benutzt in beiden Werken die erlebte Rede, die einfallsreich eingesetzt eigentlich wie Kritik aussieht. Das Überschätzen der eigenen Wichtigkeit und der tatsächlichen Macht beider Hauptfiguren spiegelt sich in Aussagen wieder, die auch ohne jegliches Erzählerkommentar lächerlich klingen, weil sie der Situation und der tatsächlichen Macht der Figuren nicht entsprechen.

In beiden Werken lässt der Erzähler die anderen Figuren gegen Raat und Heßling sprechen und stellt damit beide Perspektiven gegenüber, die subjektive Einschätzung der beiden Hauptakteure und die objektive Meinung ihrer Mitbürger.

In dem Roman „Professor Unrat“ sind es vor allem die Schüler, die ein anderes Bild von Unrat geben und im Roman „Der Untertan“ ist es Heßlings Gegenspieler Buck. Damit bleibt es dem Leser überlassen, die Satire und Kritik selbst zu suchen und zu deuten.

Schlussfolgerung

Das Ziel der vorliegenden Arbeit war, die Satire im Werk Heinrich Manns anhand der ausgewählten Werke „Professor Unrat“ und „Der Untertan“ zu untersuchen.

Aufgrund der gefundenen Beispiele des Gebrauchs der Satire in beiden Romanen konnte festgestellt werden, dass ihre Funktion vor allem in der Kritik der Hauptfiguren und ihres Benehmens, sowie auch der Kritik der Gesellschaftsordnung, die ein solches Benehmen fördert, liegt.

Besonders kritisiert wird das tyrannische Benehmen und das blinde Gehorchen und Verehren jeglicher Machtinstanzen. Diese zwei Elemente finden wir bei beiden Hauptfiguren, jedoch mit unterschiedlichem Ausgang. Während der tyrannische Lehrer (der Anfangs auch ein braver Untertan ist) am Ende gestürzt wird, weil er sein geordnetes Philisterdasein verlässt, wird der beispielhafte Untertan Heßling auf dem Höhepunkt seiner Macht als der unzerstörbare Teufel, der neue - den Machtinstanzen willkommene

- „Werte“ verkörpert, dargestellt.

Beide Werke sind sich jedoch in der satirischen Darstellung solcher Menschen und Umstände einig und kritisieren auf eine indirekte Art, ohne jedoch Hoffnung auf Veränderung zu geben.

Dadurch dass im Roman „Professor Unrat“ ein Tyrann gestürzt wird, wird nicht Hoffnung auf Besserung der Umstände gegeben, denn die Gesellschaft kehrt zu ihren alten Gewohnheiten zurück und zieht neue Tyrannen heran.

Genauso bezeichnet der Sieg des Untertans Heßling die Prophezeiung eines neuen Typus, der auf Intrigen, Tyrannei und Unterwürfigkeit seine Macht gründet und erhält.

Der Autor macht uns auf die Missstände aufmerksam, bringt uns zum Lachen und Nachdenken und überlässt es uns, daraus einen Schluss zu ziehen.

Literaturverzeichnis

1. Claßen, Ludger: „Satirisches Erzählen im 20.Jahrhundert“ München: Fink 1985
2. Klein, Albert: „Heinrich Mann: Professor Unrat oder Das Ende eines Tyrannen“ Paderborn: Schöningh 1992
3. Koopmann, Helmut: „Antworten auf Buddenbrooks: Professor Unrat. Die Tyrannei der Oberlehrer und die Persiflage auf Kunst und Künstlertum“, in: „Thomas Mann – Heinrich Mann – Die ungleichen Brüder“ München: C.H.Beck 2005
4. Mann, Heinrich: „Der Untertan“ Frankfurt am Main, Fischer 2004
5. Mann, Heinrich: „Professor Unrat“ Hamburg, Rowohlt 2005
6. Riha, Karl: „Dem Bürger fliegt vom spitzen Kopf der Hut. Zur Struktur des satirischen Romans bei Heinrich Mann“ in: Heinz Ludwig Arnold (Hrsg.): „Text+Kritik Sonderband 6. Heinrich Mann“ München: Edition text+kritik GmbH 1986
7. Schlewitt, Jörg: „Königs Erläuterungen und Materialien. Erläuterungen zu Heinrich Mann“ Hollfeld: C.Bange Verlag 2004
8. Vogt, Jochen: „Diederich Heßlings autoritärer Charakter-Sozialpsychologisches im Untertan“ in: Heinz Ludwig Arnold (Hrsg.): „Text+Kritik Sonderband Heinrich Mann“ München: Edition text+kritik GmbH 1986
9. Von Wilpert, Gero: „Sachwörterbuch der Literatur“ Stuttgart, Kröner 2001

Alisa Trbonja

BEDEUTUNGSVARIANTEN DES PRÄSENS IM DEUTSCHEN

Zusammenfassung

Die vorliegende Arbeit ist ein Versuch zur Vertiefung in die Thematik der Ausdrucksformen der deutschen Präsensformen. Das Ziel der Untersuchung ist es, Präsens und seine Bedeutungsvarianten detailliert zu analysieren und sie dann mit entsprechenden Beispielen aus dem Roman „Stimmen“ von Christa Wolff zu bekräftigen. Alle angeführten Beispiele, die aus dem Roman entnommen wurden, wurden schließlich mit entsprechenden Übersetzungen aus dem Buch „Medeja Glasovi“ von Vahidin Preljević verglichen, die dann mit Kommentaren versehen werden.

Schlüsselbegriffe: aktuelles oder gegenwartsbezogenes Präsens, zukunftsbezogenes Präsens, historisches oder vergangenheitsbezogenes Präsens, generelles oder atemporales Präsens

Einführung

Die Ausdrucksform *Präsens* stammt aus dem Lateinischen *praesens* - gegenwärtig und beschreibt die *Gegenwartsform* eines [Verbs](#). Laut Engel/Tertel (1993: 122) und Zifonun et al. (1997: 1697) lässt das Präsens eine spezielle zeitliche Festlegung grundsätzlich offen. Laut Duden (2006: 511) überschneidet sich das Anwendungsbereich des Präsens mit dem des Futurs und Präteritums. Bei Helbig/Buscha (2005: 73 ff.) taucht das Präsens in 4 Bedeutungsvarianten auf, die in dieser Arbeit übernommen wurden, und zwar:

1. aktuelles oder gegenwartsbezogenes Präsens
2. zukunftsbezogenes Präsens
3. historisches oder vergangenheitsbezogenes Präsens
4. generelles oder atemporales Präsens.

Srdić (2008: 75) erwähnt neben diesen 4 Bedeutungsvarianten noch die Fähigkeit des Präsens mit dem Imperativ zu konkurrieren und Aufforderungen auszudrücken. Nach Duden (2006: 511 ff.) wird

der Gegenwartsbezug, Zukunftsbezug und Vergangenheitsbezug des Präsens unterschieden und präzisiert. Ein Sonderfall des Gegenwartsbezugs ist die „unbegrenzte Gegenwart“, welche jedoch laut Srdić (2008: 74) und Helbig/Buscha (2005: 132) als generelles oder atemporales Präsens bezeichnet wird und als eine abgesonderte Bedeutungsvariante betrachtet. Im Gegensatz zu Srdić, Helbig/Buscha und Duden wird in der Wikipedia eine andere Betrachtungsweise des Präsens dargestellt. Dort unterscheidet man sieben differente Varianten des Präsens, u.z.: aktuelles Präsens, generelles Präsens, resultatives Präsens, historisches Präsens, episches Präsens, szenisches Präsens und noch eine unbenannte Bedeutungsvariante des Präsens, das von Helbig/Buscha (2005: 131) zukunftsbezogenes Präsens genannt wird. Eine weitere Differenzierung zu Helbig/Buscha, Srdić und Duden ist das resultative Präsens. Obwohl Helbig/Buscha (2005: 130) und Tanović (2004: 136) dieselbe Funktion dem aktuellen Präsens erteilen, bezeichnen sie ihn nicht als eine abgesonderte Bedeutungsvariante des Präsens.

Aktuelles Präsens

Das Präsens kann **Gegenwärtiges** bezeichnen, d.h. eine Handlung, die sich gerade zum Sprechzeitpunkt vollzieht und die als **aktuelles Präsens** bezeichnet wird. Laut Duden (2006: 511) wird es deutlich, dass falls es sich um ein atelisches Geschehen handelt, so bedeutet der Gegenwartsbezug, dass der Sprecher das Geschehen aus der *Binnenperspektive* betrachtet. Hinsichtlich dieser Perspektive kann sich das Geschehen nach beiden Seiten weit über sein *Jetzt* hinausdehnen.

1) *Wie mein Kopf mich **schmerzt** [...]* (S. 19)

*Kako me **boli** glava, [...]* (S. 18)

2) *Das Fieber **steigt** [...]* (S. 19)

*Groznica **raste**, [...]* (S. 18)

3) *Aber der Rand der Welt **ist** Kolchis.* (S. 30)

*Ali, Kolhida **je** kraj svijeta.*

Die Verben aus den Beispielen unter den Nummern 1, 2 und 3, die in der deutschen Sprache im Präsens stehen, wurden auch im Bosnischen im Präsens widergegeben.

Im Falle dass geeignete Temporaladverbien verwendet werden, fügen sie dazu bei, dass der Gegenwartsbezug unterstützt,

präzisiert oder durch einen zeitlichen Rahmen gesetzt wird. Diese Adverbien sind: **gerade**, **jetzt**, **momentan** (vgl. Tanović, 2004: 135):

4) Du **kannst** mich jetzt nicht im Stich **lassen**, Medea, von diesem Fest hängt viel ab. (S. 14)

Medeja **ne može** me sada **ostaviti** na cjedilu, od te proslave ovisi puno. (S. 14)

5) So **muss** ich es heute **sehen**. (S. 31)

Tako na to danas **moram gledati**. (S. 29)

Die in den letzt genannten Sätzen im Präsens vorkommenden Verben wurden mit dem bosnischen Präsens übersetzt. Bei der Übersetzung ins Bosnische taucht eine Besonderheit auf, der Wechsel von der 2. Person Singular in die 3. Person Singular.

6) So **spricht** der Mann jetzt mit mir, [...] (S. 26)

Tako taj muškarac **govori** sa mnom, [...] (S. 24)

Auch bei dem eben angeführten Beispiel wird das deutsche Präsens mit Präsens im B/K/S widergegeben, jedoch bei der Übersetzung fehlt das Äquivalent für das Temporaladverb **jetzt**.

Helbig/Buscha (2005: 130) und Tanović (2004: 136) fügen noch hinzu, dass der mit dem aktuellen Präsens bezeichnete Sachverhalt in der Vergangenheit bereits begonnen haben kann und im Sprechmoment noch nicht abgeschlossen zu sein braucht. Tanović betont, dass bei dieser Verwendung fast immer Temporaladverbien wie **seit**, **schon**, **schon seit** benutzt werden.

7) [...] und **kann** seitdem an nichts anderes **denken** [...] (S. 24)

[...] a od tada **ne mogu misliti** ni na šta drugo [...] (S. 22)

8) [...] Seitdem **gilt** sie als böse Frau, [...] (S. 49)

Od tada ona **slovi** kao zla žena, [...] (S. 44)

9) Seit dieser Hunger- und Pferdeggeschichte **sieht** er sie als eine Bedrohung für sich an. (S. 49)

Od one priče o gladi i konjima, on u njoj **vidi** prijetnju za sebe. (S. 45)

10) Dem **kann** ich es seit langem **nicht** mehr **recht** machen. (S. 53)

Njemu odavno već **ne mogu ugoditi**. (S. 48)

In den Beispielen unter den Nummern 7, 8, 9 und 10 werden die im Präsens vorkommenden Verben: *können*, *gelten* und *sehen* zusammen mit dem Temporaladverb *seitdem* und der Konjunktion *seit* verwendet, um zu betonen, dass die Handlungen bis zum jetzigen Moment dauern.

- 11) sie **wirft** es sich heute noch vor, [...] (S. 33)
 [...] još i danas sebe **optužuje** [...] (S. 30)
- 12) [...] das **weiß** ich noch. (S. 36)
 [...] **znam** to još [...] (S. 32)
- 13) Das Wort **brennt** noch immer [...] (S. 27)
 Ta riječ me još peče. (S. 25)
- 14) Aber bis heute **kann** ich den Schauer **spüren** [...] (S. 46)
 Ali i danas **moгу osjetiti** jezu [...] (S. 42)
- 15) Und neuerdings **versteh**t es auch Lyssa. (S. 30)
 A odnedavno umije to i Lisa. (S. 28)

In den Beispielen unter den Nummern 11, 12, 13, 14 und 15 werden die deutschen Verben im Präsens ins Bosnische ebenfalls mit Präsens übertragen und die Temporaladverbien werden mit den entsprechenden Äquivalenten in unserer Sprache wiedergegeben.

„Sollen Sätze mit aktuellem Präsens eine Vermutungsbedeutung erhalten, muss ein zusätzliches lexikalisches Element (meist ein Modalwort wie *wohl, vielleicht, sicher, wahrscheinlich*) stehen.“ (Helbig/Buscha, 2005: 131) Arsenijević (2006: 186) nennt für die Ausdrückung einer Vermutung die Kombination von Präsens und Modalwörter **sicher** und **doch**.

- 16) Aber man **kann** doch die Frauen der Korinther auch **verstehen**, [...] (S. 50)
 Ali, **može se imati** razumijevanja za žene Korinćana [...] (S. 45)
- 17) [...] wenn es mich doch immer wider zu ihr **treibt** [...] (S. 56)
 [...] **kad** me nešto neprestano **tjera** k njoj [...] (S. 50)
- 18) Und man **setzt** die Kolcher doch nicht herab, [...] (S. 59)
 A **ne umanjuje** se vrijednost Kolhiđana [...] (S. 53)
- 19) Bestimmte Dinge **vergisst** ein Mann doch nicht, [...] (S. 26)
 Neke stvari muškarci ne **zaboravljaju**, [...] (S. 24)
- 20) Vielleicht **stimmt** es ja. (S. 64)
Možda je to tačno. (S. 57)

In den Beispielen von 16 bis 20 wurden die Präsensformen der Verben *können, treiben, setzen* und *vergessen* zusammen mit dem Modalwort *doch* zusammengefügt, um eine Vermutung auszudrücken. Nur im Beispiel unter der Nummer 20 findet man das Modalwort *vielleicht*, das ebenfalls gemeinsam mit dem Verb

im Präsens eine Vermutung ausdrückt. Alle deutschen im Präsens vorkommenden Verben aus den eben angeführten Beispielen werden ins B/K/S mit dem Präsens übertragen. Einen geringen Unterschied bemerkt man bei der Übersetzung des Modalworts *doch*. Bei dem Beispiel 18 ist es evident, dass das deutsche Modalwort *doch* mit dem bosnischen Konjunktore *a* in unserer Sprache widergegeben ist. In dem Beispiel 16 wird das Modalwort *doch* in unsere Sprache nicht übersetzt, vermutlich deswegen, weil diese Sätze mit dem Konjunktore *aber* eingeleitet werden. Ebenfalls in den Beispielen 17 und 19 wird das Modalwort *doch* ausgelassen.

Nach Tanović (2004: 136) und Srdić (2008: 73) sind die Präsensformen typisch für Sportübertragungen, in denen der Reporter durch Verwendung des Präsens genau das markiert, was er zu sehen und hören bekommt. Tanović fügt noch hinzu, dass solch gebrauchte Präsensformen bei Sportübertragungen dazu beitragen, dass das Geschehen viel dynamischer, näher und unmittelbarer präsentiert wird. Da im gewählten literarischen Werk keine Beispiele für Sportübertragungen vorhanden waren, wurden sie aus der Grammatik von Srdić (2008: 73) übernommen:

Beide Mannschaften befinden sich schon auf dem Spielplatz.

Objekti se već nalaze na terenu.¹

Die Tribünen sind voll und das Wetter spielt mit. ...

Tribine su pune, a i vrijeme ide u njihovu korist...²

Vergangenheitsbezogenes Präsens

Das Präteritum kann von Präsens in seiner charakteristischen vergangenheitsbezogener Funktion ersetzt werden, das dann als **historisches** bezeichnet wird, weil es Vergangene Geschehen und Sachverhalte wiedergibt. Zifonun et al. (1997: 1697) stimmen mit anderen Autoren überein, dass die Verwendung des historischen Präsens in historischen Texten konventionalisiert ist und betonen, dass dabei die Betrachtzeiten durch Datumsangaben eine Interpretation erleichtern (vgl. Zifonun et al., 1997: 1697). Laut Helbig/Buscha (2005:131) muss die Vergangenheitsbedeutung des Präsens durch eine obligatorische Temporalangabe wie z.B.

¹ Die Übersetzung stammt von A.T.

² Die Übersetzung stammt von A.T.

gestern, neulich, 1914 u.a. oder durch einen entsprechenden Kontext deutlich werden. In dieser Bedeutung ersetzt das Präsens (aus rein stilistischen Gründen – das Vergangene zu vergegenwärtigen) oft das Präteritum (vgl. Srdić, 2008: 74).

20) *Jedenfalls **sind** es die höheren Dienstleute, [...]* (S. 15)

*To **su** ipak **bili** viši dvorjani, [...]* (S. 15)

21) *Das **ist** lange her.* (S. 58)

*Davno je to **bilo**.* (S. 52)

22) *Ich **bin** keine junge Frau mehr, [...]* (S. 18)

*[...] ja više **nisam** mlada žena, [...]* (S. 17)

23) *Aber die Zeiten **sind** vorbei.* (S. 77)

*Ali ta vremena **su** prošla.* (S. 68)

Bei dem Beispiel unter der Nummer 20 wird das deutsche Verb *sein* im Präsens mit dem bosnischen Perfekt übersetzt, das das Verstehen des Textes dem Leser vereinfacht. Die Vergangenheitsbedeutung des Präsens in den Beispielen 21, 22 und 23 wird mit den Temporaladverbien *her*, *vorbei* und *mehr* verstärkt. Das historische Präsens in den Beispielen 20, 21 und 23 wird in unserer Sprache durch die Verwendung des Perfekts widergegeben und damit betont. Im Beispiel 22 wird das deutsche Präsens mit dem Präsens im B/K/S widergegeben, aber die Verwendung des Temporaladverbs *mehr* lässt die vergangenheits-bezogene Bedeutung ahnen.

Helbig/Buscha (2005: 131) sind der Ansicht, dass das historische Präsens selten im Bericht oder in der Erörterung erscheint, seine Verwendung ist auf die Erzählung, auf die Beschreibung historischer Tatsachen und auf die Dichtersprache beschränkt, wo es dazu dient, Vergangenes besonders lebendig zu gestalten und zu „vergegenwärtigen“. Nach Duden (2006: 512) wird dieses historische Präsens weiterhin in zwei Kategorien gegliedert, u.z. in das *szenische* und *epische* Präsens. „Beim szenischen Präsens wird das vergangene Geschehen dadurch gleichsam in die Gegenwart transponiert“. (Duden, 2005: 512) Laut Duden (2006: 513) bildet das epische Präsens in fiktionalen erzählenden Texten heute ein so stark konventionalisiertes Stilmittel, dass der Vergegenwärtigungseffekt abgeschwächt erscheint. Das Präsens wird als das Grundtempus des Erzählens betrachtet wird.

Dreyer/Schmitt (2000: 324) behaupten, dass das Präsens generell in schriftlicher Form verwendet wird, für Inhaltsangaben

einer Erzählung, eines Romans, einer Oper, eines Films, eines Theaterstücks. Als weitere Verwendungsmöglichkeit des Präsens in schriftlicher Form werden auch Rezensionen, Kritiken im Radio, Fernsehen und in Zeitungen gesehen.

Zukunftsbezogenes Präsens

Das Präsens kann Zukünftiges bezeichnen, Sachverhalte, die nach dem Sprechzeitpunkt liegen. Helbig/Buscha (2005: 131) sind der Ansicht, dass die Zukunftsbedeutung durch eine zusätzliche lexikalische Angabe und auch eine fakultative Temporalbestimmung noch verstärkt werden kann, dennoch ist sie auch ohne diese vorhanden. In dieser Bedeutung decken sich das Präsens und das Futur I. Tanović (2004: 136) ist der Meinung, dass Temporaladverbien wie: *morgen, nächste Woche, in drei Tagen* usw. in der Kombination mit Präsens anwesend sein müssen, um Zukunftsbedeutung zu zeigen.

24) [...] gleich **stehe** ich auf [...] (S. 15)

Odmah **ću** **ustati**. (S. 14)

25) [...] dann **gehen** wir wieder gemeinsam durch die Gänge unseres Palastes, [...] (S. 15)

[...] onda **ćemo** zajedno **proći** kroz hodnike naše palače [...] (S. 15)

Bei den Beispielen unter den Nummern 24 und 25 werden die Präsensformen der Verben *stehen* und *gehen* zusammen mit Temporaladverbien *gleich* und *dann* kombiniert um Zukunftsbedeutung näher zu bringen. Die Verben werden mit den Futur I- Formen übersetzt, verstärkt mit den bosnischen Äquivalenten der genannten Temporaladverbien.

26) Irgendwann **muß** ein Mann sich entscheiden, [...] (S. 58)

Jednom **se** čovjek **mora odlučiti** [...] (S. 52)

27) Der Tag, an dem es **geschieht**, **wird** mein glücklichster Tag sein. (S.77)

Dan kada se to desi, [...] (S. 68)

Beispiele 26 und 27 werden in unsere Sprache mit den Präsensformen und den entsprechenden Temporaladverbien übertragen. Die zukünftige Bedeutung dieser zwei Sätze lässt sich mit Hilfe von *irgendwann* und einem Attributsatz zum Subjekt *der Tag, an dem es geschieht*, ... im Beispiel 27 ahnen.

28) Das **kommt** später. (S. 14)

O tome kasnije. (S. 14)

29) [...] und so **soll** es bleiben, [...] (S. 20)

[...] **tako će i ostati** [...] (S. 18)

30) [...] Hochmut **lässt** dein Inneres **erkalten**, mag ja sein, aber Schmerz, hinterläßt auch eine wüste Spur. (S. 14)

[...] **oholost će zalediti** tvoje unutrašnje biće, to je moguće, ali bol, majko, bol ostavlja pustu liniju. (S. 14)

Unter diesen Beispielen scheint das Beispiel unter der Nummer 29 ein Sonderfall zu sein, da das Verb aus dem deutschen Satz in unserer Sprache ausgelassen wurde und die Übersetzung und Zukunftsbedeutung aus dem Temporaladverb *später* erfolgt. Bei dem Beispielen unter den Nummern 29 und 30 steht das Modalverb *sollen* und das Verb *lassen* im Präsens, jedoch in unserer Sprache werden sie als Futur I widergegeben.

Atemporales (generelles) Präsens

Helbig/Buscha (2005: 132) bezeichnen das Präsens als generell oder atemporal, wenn es allgemein gültige Wahrheiten ausdrückt und an keine objektive Zeit gebunden ist. Im Duden (2006: 512) wird es angedeutet, dass diese Verwendung sich als ein Sonderfall des Gegenwartsbezugs betrachten lässt. Nach Srdić (2008: 74) gibt das Präsens Sachverhalte wieder, die überzeitliche Geltung haben (**atemporales Präsens**) und oft handelt es sich dabei um:

*Sprichwörter:

Genauso wie Srdić erwähnt Arsenijević (2006: 186) auch, dass das Präsens ziemlich oft in Sprichwörtern verwendet wird, wie z.B.:

*Morgenstund **hat** Gold im Mund.*

Ko rano rani dvije sreće grabi.

*Allgemeine Fähigkeiten:

Schwimmen sie?

Plivate li?

*Tatsachen:

*Deutschland **liegt** in Westeuropa.*

*Njemačka **se nalazi** u zapadnoj Evropi.*

Helbig/Buscha (2005: 132) sind der Meinung, dass diese

Bedeutungsvariante keine zusätzliche Temporalangaben zulässt, weil sie ja die Allgemeingültigkeit einschränken würde. Ebenfalls Arsenijević (2006: 186) behauptet, dass das Präsens zur Wiedergabe allgemeiner Behauptungen und Tatsachen verwendet wird.

31) *Manchmal **hängt** es an einem Faden, wie eine Sach weitergeht.* (S. 73)

*Ponekad razvoj situacije **visi** o samo jednom koncu.* (S. 65)

32) *Auch tote Götter **regieren**.* (S. 13)

*I mrtvi bogovi **vladaju**.* (S. 13)

33) [...] *Reden **steigert** das Heimweh ins nicht zu Ertragende.* (S. 30)

[...] *pričanje **pojačava** nostalgiju do neizdrživosti.* (S. 27)

34) *Immer **muss** die Frau dafür **zahlen**, wenn sie in Korinth einen Mann schwach **sieht**.* (S. 29)

*Uvijek žena **zaplati** kad na Korintu **vidi** slabog muškarca.* (S. 27)

Wie es in den Beispielen 31 bis 34 gezeigt wird, kommt das atemporale Präsens besonders häufig zur Bildung allgemeiner Tatsachen und Behauptungen vor. Genauso wie im Deutschen gibt es im B/K/S das atemporale Präsens, das in der Wiedergabe in unserer Sprache verwendet wird. In unserer Sprache benutzt man perfektive und imperfektive Verben in Äußerungen überzeitlichen Inhalts. Bei dem Beispiel unter der Nummer 34 „Immer **muss** die Frau dafür **zahlen**,“ wird das deutsche Verb *zahlen* mit dem perfektiven Verb im B/K/S „*Uvijek žena **zaplati**“* übersetzt.

Tanović (2004: 136) und Dreyer/Schmitt (2000: 324) stimmen überein, dass man das Präsens für naturwissenschaftliche Tatsachen und Erkenntnisse benutzt. Engel/Mrazović (1986: 70) heben die Verwendung des Präsens für Wiedergabe des Überzeitlichen hervor: *Zwei mal zwei ist vier*. Dreyer/Schmitt (2000: 324) weisen auf die Präsensformen in allen Regeln und Gesetzen hin, während Engel (2004: 214) und Tanović (2004: 136) die Meinung teilen, dass das Präsens auch Wiederholtes bezeichnen kann:

35) [...] *machmal **benutzen** wir ihn schamlos, [...]* (S. 9)

[...] *ponekad ga **koristimo** besramno, [...]* (S. 9)

36) [...] *immer **weißt** du alles besser, [...]* (S. 28)

[...] *uvijek ti sve **znaš**, [...]* (S. 26)

37) *Wie wütend ich oft auf sie **bin**.* (S. 32)

[...] *kako **sam** često **bijesna** na njih.* (S. 30)

38) [...] *heute **kommen** all die alten Dinge wieder hoch, [...]* (S.48)

[...] sada ponovno **nadolaze** sve te stare stvari [...] (S. 43)

39) [...] *daß sie es heimlich weiter tun*, [...] (S. 56)

[...] *da to tajno i dalje rade*, [...] (S. 50)

40) Sie **sitzen** abends an den Lagerfeuern und **singen** von Jason den Drachentöter, [...] (S. 57)

Oni navečer **sjede** za logorskom vatrom i **pjevaju** pjesmu o Jasonu zmajoubici, [...] (S. 51)

Bei den Beispielen 35 bis 40 bemerkt man, dass die deutschen Verben im Präsens mit Temporaladverbien wie *manchmal*, *immer*, *oft*, *wieder*, *weiter*, *abends* stehen. Wiederholtes wird durch die Verwendung von Präsensformen und entsprechenden Äquivalenten der benutzten Temporaladverbien im Bosnischen widerspiegelt.

Laut der Internetquelle (vgl. <http://deutsch.lingo4u.de/grammatik/zeiten/praesens>) wird das Präsens nicht nur für die Bezeichnung des Wiederholtes verwendet, sondern auch für Handlungen, die einmalig oder nie stattfinden. Folgende Beispiele können das bekräftigen:

41) *Ich wünschte mir, Lyssa würde mich fragen, wo ich gewesen sei, aber sie **fragt niemals***. (S. 29)

*Htjela sam da me Lisa pita gdje sam bila, ali ona **nikada ne pita***. (S. 27)

42) [...] *wir wissen es voneinander, **reden niemals** darüber* [...] (S. 30)

[...] *obje znamo kako nam je **ne govorimo nikada** o tome*, [...] (S. 27)

In den beiden angeführten Sätzen, wird das Temporaladverb *niemals* mit dem Präsens kombiniert und mit den entsprechenden Äquivalenten in unsere Sprache übertragen.

Präsens als Aufforderungsform

Das Präsens kann mit dem Imperativ konkurrieren und Aufforderungen ausdrücken (vgl. Srdić, 2008: 75). Engel/Mrazović (1986: 70) führen eine Nebenbedeutung des Präsens an, die sie „brüske Aufforderung“ bezeichnen. Engel (2004: 214) fügt hinzu, dass die Verwendung des Präsens in Aufforderungen dazu beiträgt, eine Tatsache formaliter hinzustellen und der Aufforderung einen besonderen Nachdruck verleiht. Außerdem verwendet man das

Präsens gelegentlich auch in Ausrufen, Vorwürfen u. ä. (vgl. Engel/Mrazović, 1986: 70):

43) *Eine Bedingung: Du **nimmst** mich mit!* (S.62)

*Uz jedan uvjet: **Povest ćeš** me sa sobom.* (S.55)

44) *Du **verrässt** mich **nicht**, meine Tochter.* (S.35)

***Nećeš** me **izdati**, kćerko moja.* (S.32)

In den Beispielen unter den Nummern 43 und 44 ist es evident, dass die Verben *nehmen* und *verraten* als Präsensformen benutzt werden, um brüske Aufforderung und Befehle ausdrücken. Im B/K/S können die Verben ebenfalls Aufforderungen und Befehle ausdrücken, werden jedoch aber in diesen zwei aus dem „Medea Stimmen“ Roman entnommenen Beispielen als Futur I widergegeben. So kommt man zur Erkenntnis, dass es im B/K/S möglich ist, brüske Aufforderung und Befehle im Präsens und Futur I auszudrücken.

Schlusswort

Am Ende kommt man zur Erkenntnis, dass das deutsche Präsens vier Bedeutungsvarianten, u. z. aktuelles oder gegenwartsbezogenes Präsens, zukunftsbezogenes Präsens, historisches oder bergangenheitsbezogenes Präsens, generelles oder atemporales Präsens, aufweist. Die von Srdić erwähnte Besonderheit des Präsens mit dem Imperativ zu konkurrieren wird übernommen und als solche neben den vier Bedeutungsvarianten gleichermaßen analysiert. Das **aktuelle oder gegenwartsbezogene** Präsens wird anhand der demonstrierten Beispiele meistens mit Temporaladverbien oder Modalwörtern verwendet und mit adäquaten Äquivalenten im B/K/S widergegeben. Das **zukunftsbezogene** Präsens wird mithilfe der präsentierten Beispiele im B/K/S mit Präsens oder Futur I übersetzt. Das **historische oder vergangenheitsbezogene** Präsens wird in allen Beispielen als Perfekt im B/K/S widerspiegelt. Das **generelle oder atemporale Präsens**, das es im B/K/S auch gibt, wird mit entsprechenden Beispielen bereichert und bearbeitet.

Das Forschungsfeld dieser Arbeit ist sehr umfangreich, vor allem wenn man es kontrastiv mit der b/k/s-en Sprache analysiert. Meiner Meinung nach müsste man mehr Achtung der kontrastiven Analyse der Tempusformen in der deutschen Sprache und im B/K/S schenken.

Zaključak

Prezent njemačkog jezika posjeduje 4 značenjske varijante i to: aktuelni prezent tj. prezent koji se odnosi na sadašnjost, budući prezent tj. prezent koji se odnosi na budućnost, historijski prezent tj. prezent koji se odnosi na prošlost, te najzad opći ili atemporalni prezent. Srđić ukazuje na sposobnost da prezent konkurira/parira sa imperativom, te se on pored 4 navedene varijante kao zasebni dio u ovom radu i obrađuje. Aktuelni prezent ili prezent koji se odnosi na sadašnjost, možemo na osnovu predstavljenih primjera uočiti da se koristi sa vremenskim prijedlozima ili modalnim riječima, koji se zatim sa adekvatnim ekvivalentima prevode na B/H/S. Pomoću navedenih primjera dolazimo do spoznaje da se budući prezent prevodi prezentom ili futurom I na naš jezik. Historijski prezent se odražava/ocrtava kao perfekt u predstavljenim primjera ovog rada. Opći ili atemporalni prezent se osim u njemačkom jeziku pojavljuje i u B/H/S-u, pa tako i među odgovarajućim primjerima ovog rada. Istraživačko polje/područje je veoma obimno, naročito kada se kontrastivno analizira sa B/H/S-om. Smatram da bi se puno više pažnje trebalo posvetiti upravo toj kontrastivnoj analizi svih vremena u oba jezika.

Quellen

1. Wolf, C. (1996): *Medea Stimmen*, Luchterhand Literaturverlag GmbH, München
2. Wolf, C. (2001): *Medeja Glasovi*, Svjetlost, Sarajevo

Literaturverzeichnis

1. Arsenijević, S. N. (2006): *Gramatika savremenog nemačkog jezika*, Partenon, Beograd
2. Duden (2006): *Die Grammatik*, Dudenverlag Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich
3. Dreyer, H./Schmitt, R. (2000): *Lehr- und Übungsbuch der deutschen Grammatik-Neubearbeitung* -, Max Hueber Verlag, Ismaning
4. Engel, U./Mrazović, P. (1986): *Kontrastive Grammatik Deutsch-Serbokroatisch*, Novi Sad
5. Engel, U. (2004): *Deutsche Grammatik (Neubearbeitung)*, IUDICIUM Verlag GmbH München

6. Engel, U. (1994): *Syntax der deutschen Gegenwartssprache* (3. Auflage), Erich Schmidt Verlag, Berlin
7. Helbig, G./Buscha, J. (2005): *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländer-unterricht*, Langenscheidt KG, Berlin und München
8. http://de.wikipedia.org/wiki/Deutsche_Tempusformen
9. <http://de.wikipedia.org/wiki/Präsens>
10. <http://deutsch.lingo4u.de/grammatik/zeiten/praesens>
11. <http://de.wikipedia.org/wiki/Pr%C3%A4teritum>
12. Jahić, Dž./Halilović, S./Palić, I. (2000): *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
13. Petrović, V. (2003): *Syntax des zusammengesetzten Satzes im Deutschen*, Osijek
14. Srdić, S. (2008): *Morphologie der deutschen Sprache*, Jaceh, Beograd
15. Tanović, M. (2004): *Morfologija njemačkog jezika*, Fakultet humanističkih nauka, Mostar
16. Zifonun, G./Hoffmann, L./Strecker, B. (1997): *Grammatik der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin, New York

Adnan Bujak
Mirza Krehić

COGNITIVE STRUCTURES WITH LOVE KOGNITIVNO STRUKTURIRANJE POJMA „LJUBAV“

Sažetak

Konceptualne metafore se razlikuju od tradicionalnih metafora koje se koriste u književnim djelima. U kognitivnoj lingvistici konceptualne metafore se odnose na razumijevanje jedne konceptualne domene u odnosu sa drugom, naprimjer razumijevanje pojma ljubavi u odnosu na pojam putovanja (npr. It has been a long and bumpy road.). Ovaj pojam kao i svi procesi uključeni uz njega najviše su proučavani od strane kognitivnih lingvista George Lakoff-a i Mark Johnsona-a u njihovom djelu Metaphors We Live By. Činjenica je da se konceptualne metafore koriste u svakodnevnom govoru, a da mi nismo ni svjesni toga. U svakodnevnom govoru neko može reći: ž'Vrijeme leti.'; i pod ovim se najčešće podrazumijeva da neko nema dovoljno vremena da uradi sve što je planirao. Ovo je veoma poznat izraz koji nam kazuje o prolaznosti vremena. Veoma rijetki su ljudi kojima je ovaj izraz nepoznat, ali rijetki su i oni koji će to posmatrati kao konceptualnu metaforu. Zašto vrijeme leti? Zašto ne trči? Jedan od glavnih argumenata je da je metafora povezana sa mišljenjem, a ne samo sa jezikom, te se stoga i koristimo pojmom konceptualno. U ovom radu ćemo detaljno objasniti šta se podrazumijeva pod pojmom konceptualne metafore, kao i drugi kognitivni proces pod nazivom metonimije, dajući pritom i primjere koji su vezani uz pojam ljubav.

***Ključne riječi:** konceptualna metafora, konceptualna metonimija, kognitivno strukturiranje, ljubav*

Summary

*Conceptual metaphor differs somewhat from the traditional metaphor, usually employed by writers of literary works. In cognitive linguistics, conceptual metaphor refers to the understanding of one conceptual domain in terms of another, for example understanding love in terms of a journey (e.g. It has been a long and bumpy road). This idea, as well as the underlying processes, was explored by cognitive linguists George Lakoff and Mark Johnson in their work *Metaphors We Live By*. The fact is that conceptual metaphors are used in everyday speech without even thinking about them. In normal, everyday conversation, one may say time flies, and by this mean that often there is not enough time to do everything one plans to do. This is of course a well known expression that describes the passing of time. Only a few people might not know the meaning of it, but even less will recognize that this is a conceptual metaphor. Why is it that time flies? Why does it not run? One of the main arguments for this theory is that metaphors are matter of thought and not merely of language – hence the term conceptual. This paper will explain more in detail what exactly is meant by the term conceptual metaphor, it will also discuss another cognitive process, namely that of metonymy, and it will provide several metaphors and metonymies referring to love and hate.*

Key words: *conceptual metaphors, conceptual metonymies, cognitive structuring, love*

ON METAPHOR

As already mentioned in the Introduction, the cognitive view of metaphor differs from the traditional. If we for example take the sentence *We find ourselves at a crossroads* uttered by lovers, it is clear to us that they are faced with certain problems in their relationship and that perhaps they have several choices to make in the near future. In this particular case of two lovers, sentences like *We are going through a rough stage*, *It has been a long and bumpy road* or *This relationship is a dead-end street* mean *Our relationship is currently experiencing a difficult period*, *Our relationship has been full of problems or difficulties* and *This relationship is almost over and nothing can save it* respectively. If we merely look at the literary meanings of the first three sentences, we will notice that the words and expressions used to describe the relationships are descriptions of journeys. However, if we possess even moderate knowledge of metaphors, we know that the expressions describe a love relationship between lovers. A clear conclusion is that when we speak of love or relationships in

English, we do it as if we were speaking of journeys. Why is this so? According to cognitive linguists, we do so because we wish to talk about an abstract concept (in this case: *love*) in a more concrete way, i.e. using a more concrete concept (in this case: *journeys*).

Conceptual Metaphor

As we saw in the examples in the preceding paragraph, when we use metaphors we use certain, more concrete terms or concepts to talk about certain other, more abstract concepts. Cognitive linguists explain this as understanding one conceptual domain in terms of another conceptual domain. In our case of the troubled lovers, metaphorically we speak about love in terms of a journey. Understanding metaphors in this way leads us to a formula-like statement: CONCEPTUAL DOMAIN (A) IS CONCEPTUAL DOMAIN (B). This is called a *conceptual metaphor*.

The two domains in a metaphor are called *source domain* and *target domain*. The source domain is the conceptual domain we use to describe the other domain. The target domain, on the other hand, is the domain we are trying to explain or describe with the help of the source domain. If we again take a look at the example dealing with love, we can notice that we are using journeys to describe love. In other words, we wish to describe love (the target domain) in terms of journeys (the source domain) from this, we get the conceptual metaphor LOVE IS A JOURNEY.

Mappings

Why is it that, when we wish to describe love, we talk about journeys? What exactly does it mean to understand A in terms of B? According to cognitive linguists, the answer is a set of relations or systematic correspondences between the source and the target. These correspondences are called *mappings*.

In the LOVE IS A JOURNEY metaphor *We are at a crossroads*, the expression *to be at a crossroads* indicates that someone has traveled to a place where he or she must decide where to go from that point on. The subject *we* obviously indicates the people traveling. From this sentence we get three constituent parts of a journey: the travelers, the journey and the decision where to go at a crossroads

(some kind of destination). Since we already know that this is the conceptual metaphor LOVE IS A JOURNEY, we know that the travelers are not travelers as such, but lovers, the journey is not a real journey but the love relationship and the decision about which way to go to reach the destination actually means which choices need to be made in the relationship. Viewing this information we can set up a set of correspondences or mappings between the elements of the source and the target.

According to other linguistic expressions used in the LOVE IS A JOURNEY metaphor (some of which have been mentioned in the paragraph On Metaphors), we get a systematic set of mappings that characterize this particular metaphor: (Kovecses 2002, 7)

Source: JOURNEY

the travelers

the vehicle

the journey

the distance covered

the obstacles encountered

the decision about which way to go

the destination of the journey

Target: LOVE

the lovers

the love relationship itself

events in the relationship

the progress made

the difficulties experienced

choices about what to do

the goal(s) of the relationship

As we can see the elements of one domain correspond to the elements of the other. When we now think of the target domain (love) it seems obvious to understand it in terms of the source domain (journey). However, it was the application of the journey domain to the love domain that provided the concept of love with this particular structure of elements (Kovecses 2002, 7).

ON METONYMY

Metonymy is another cognitive process that we use every day in our speech without even thinking about it. It is related to metaphor in several ways, but as we will see, it also differs from it in some points.

In order to easily understand metonymy, we will use it in a sentence: *Hitler invaded Russia*. When hearing or reading this sentence, it is quite clear what is meant by it. We think of WWII and the fact that Germany invaded Russia despite the Rippentrop-

Molotov agreement. We know for a fact that Hitler himself did not take part in the invasion. Of course what is meant by this is that Germany, or the German army invaded Russia. It is clear that the meaning of *Hitler* in the above mentioned sentence differs from the meaning in the following sentence: *While in prison, Hitler wrote his book Mein Kampf*. In this example, it is obvious that *Hitler* refers to the person Adolf Hitler.

Why is it then that in some (metonymic) cases, one thing refers to another, but in other (non-metonymic) cases, it refers to itself? This is the main characteristic of metonymy, namely that we use one entity (Hitler) to indicate another (Germany's army). In the words of Kovecses, "We try to direct attention to an entity through another entity related to it (Kovecses 2002, 144). In our example we can say that Hitler *stands for* another entity (Germany's army) and thus getting THE CONTROLLER FOR THE CONTROLLED metonymy. Some of the other more common metonymies are THE PLACE FOR THE EVENT, THE PLACE FOR THE INSTITUTION, THE PRODUCER FOR THE PRODUCT, PART FOR WHOLE, WHOLE FOR PART, etc.

The entity that directs attention to the other entity is, according to cognitive linguists called the *vehicle entity*, and the entity to which attention is provided, the *target entity*. In our example, *Hitler* would be the vehicle entity, and *Germany's army* the target entity. The elements in metonymy are conceptually close to each other. The cognitive linguists claim that "... a vehicle entity can provide mental access to a target entity when the two entities belong to the same domain" (Kovecses 2002, 145). The traditional view claimed that the two entities are contiguously related.

Metaphor vs. Metonymy

Perhaps the most obvious difference between metaphor and metonymy is the fact that metonymy, or the elements of metonymy, make up a single domain, while metaphor is made up of two distinct domains. In metaphor, as already mentioned, one domain is typically more abstract (target domain) while the other is more concrete (source domain). However, in metonymy, we have two elements that are conceptually close in a single domain.

Another significant distinction can be made in terms of function of the two cognitive processes. The main function of

metaphor is to understand one thing in terms of another (i.e. the target domain in terms of the source domain). We use metonymy, however, to direct attention or to provide mental access to the target entity through the vehicle entity within the same domain. There are of course several other distinctions between metaphor and metonymy, but one thing is common – they are both cognitive activities, commonly used in everyday speech and widely spread.

THE CONCEPT OF LOVE

Emotions have been greatly dealt with in cognitive expressions. Almost any emotion has been found in at least one type of conceptual metaphors. However, one of the most elaborate and discussed type of emotions is love. At the very beginning we have one ‘simple’ problem. An abstract term such as *love* is very hard to define. According to Oxford Advanced Learner’s Dictionary *love* is a strong feeling of deep affection for somebody or something, especially a member of your family or a friend. Next to this definition there is also a definition that says ‘a strong feeling of affection for somebody that you are sexually attracted to’. This clearly shows us that the question of love is at the same time very fertile soil for further discussion but also a very difficult ground to work on, due to its diversity. The question of love was also very popular throughout history. One of the most popular metaphors of love is a metaphor that love is a unity of two complementary parts. Justification for this metaphor can be found in ancient times when allegedly Zeus separated a human into two because of his hubris and ever since then, those two parts are looking for each other in order to become one again. The significance of love in human lives can clearly be seen in poetry which gives a freedom for expression of one’s emotions. One of the examples taken from the book called *Metaphor and Emotion* by Kovecses is the poem written by the American poet Anne Bradstreet and it is called:

‘To My Dear And Loving Husband’

If ever two were one, then surely we.
If man were loved by wife, then thee;
If ever wife was happy in a man,

Compare with me, ye women, if you can.
 I prize thy love more than whole mines of gold
 Or all the riches that East doth hold.
 My love is such that rivers cannot quench,
 Nor ought but love from thee give recompense.
 Thy love is such I can no way repay.
 The heavens reward thee manifold, I pray.
 Then while we live, in love let's so persevere
 That when we live no more, we may live ever

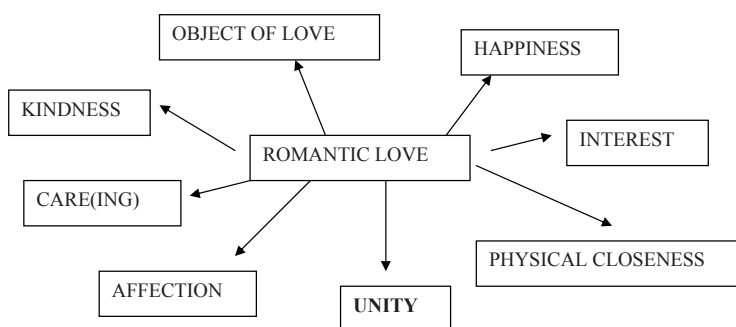
In this poem, the metaphor *love is a unity* can be found in the first line, *love is an economic exchange* in the ninth line and several other metaphors.

Similar to definitions from OALD, Zoltan Kovecses in his work *Metaphors of Anger, Pride and Love*, divides love into two concepts: romantic love and typical love. First, we will show some of the commonly used types of conceptual metaphors with love and then we will go back to the concepts of romantic and typical love.

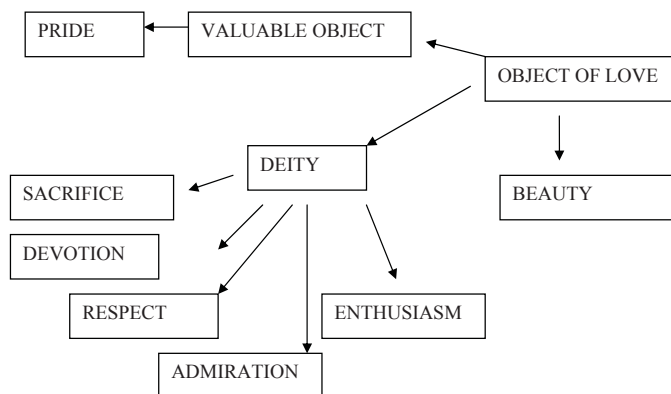
- Love is a nutrient – *I'm starved for love.*
- Love is a journey – *It's been a long and bumpy road.*
- Love is a unity of parts – *We're as one. They're breaking up. We fused together. We're inseparable.*
- Love is closeness – *They're very close.*
- Love is a bond – *There is a close link between them.*
- Love is a fluid in a container – *She was overflowing with love.*
- Love is fire – *I am burning with love.*
- Love is an economic exchange – *I'm putting more into this than you are.*
- Love is a natural force – *She swept me off my feet.*
- Love is a physical force – *I was magnetically drawn to her.*
- Love is an opponent – *She tried to fight her feelings of love.*
- Love is a captive animal – *She let go of her feelings.*
- Love is war – *She conquered him.*
- Love is a sport / a game – *He made a play for her.*
- Love is a disease/an illness – *I am heart sick.*
- Love is magic – *He was enchanted.*
- Love is insanity – *I am crazy about you.*
- Love is a social superior – *She is completely ruled by love.*

- Love is rapture/a high – *I have been high on love for weeks.*
- The object of love is appetizing food – *Hi, sweetie-pie.*
- The object of love is a small child – *Well, baby, what are we going to do?*
- The object of love is a deity – *Don't put her on a pedestal. He worships her.*
- The object of love is a valuable object – *You are my treasure!*
- The object of love is a possessed object – *You are mine and I am yours. I won't let anyone take you from me.*

The connection or thlink between these types of metaphors is very complex because very often out of one concept arises another and so on. Sometimes they can even be divided into several different levels. This can be presented using the examples of romantic love and all the concepts related to it.

However, even some of these concepts have complex structure of concepts related to them such as for example object of love in the following drawing:

As we can see from these drawings, romantic love is a very complex concept that relates to many every day concepts and therefore there have to be so many metaphors related to love. Romantic love is an ideal model of love that can hardly be found in the real world, however it greatly affects our world and the way we speak. When talking about romantic love for Kovecses *Love is a unity (of two complementary parts)* is a central metaphor. Such are the following:

- We were made for each other.
- We are one.
- She is my better half.
- Theirs is a perfect match.
- We function as a unit.
- They are inseparable.

This metaphor also includes bond, ties or attachments between two parts so that we can include the cases such as:

- She has an attachment to him.
- There are romantic ties between them.
- There is something between them.

Physical closeness is also very important aspect for understanding the Unity metaphor because ‘...the physical closeness of the metaphor is to be understood, metaphorically between the two physical objects in a unity.’ And this aspect provides us with the examples such as:

- I want to be with you all my life.
- We’re always together.
- He follows her everywhere.
- They walked along the Danube holding hands.
- I want to hold your hand.
- Please don’t ever let me go.
- I want to hold you in my arms forever.
- You are so far away, I wish you were here.

These examples, however, not explicitly but rather implicitly tell us that the people who utter these words are in love. They are based on our understanding of the world and our knowledge about the people who are in love. Therefore they are not metaphors

but they are called metonymies. This is the case of conceptual metonymies. However, we must bear in mind that ‘the physical closeness of the metonymy is to be understood literally between two people, whereas the physical closeness of the metaphors to be understood metaphorically between two physical objects in unity’ (Kovecses, p65, MAPL). Further consequences are the need we feel about love and therefore we have the expressions like *I can’t go on without her*.

The next very important concept related to love is the object of love and metaphors related to it. The metaphor we are going to start with is *The object of love is food* as in examples:

- Hi, sweetheart.
- She’s my sweet and sugar.
- Hi, sugar.
- Honey, you look great today!
- She’s the cream in my coffee.
- Hello, sweetie-pie.

However we don’t eat the food, just because we are hungry and we want to satisfy our basic instincts, but also because we like something and the next conceptual metaphor is *The object of love is beautiful* as in following:

- Let’s go, beautiful.
- Hi, cutie!
- Well, gorgeous?
- Shall we go angel face?

The immediate link between metaphors continues like a chain and out of the previous metaphor we can create a metaphor that says that *Beauty is a force and liking is a reaction to that force*. Here are the most obvious examples:

- She bowled me over.
- Who’s that attractive man over there?
- She’s a dazzling beauty.
- I was hypnotized by her beauty.
- What a bombshell.
- I was knocked off my feet.
- She’s enchanting.
- Look at all these glamour girls here!
- She’s dressed to kill.

In our everyday experience we must not forget that love and love relationship very often include sexual desire and another metaphor arises: *The object of sexual desire is food or sexual desire is hunger*. The examples are:

- She had him drooling.
- He's sex-starved.
- You have a remarkable sexual appetite.
- You look luscious. She's quite a dish.
- She had kisses sweeter than wine.
- Let's see some cheesecake.
- Look at those buns.
- What a piece of meat.
- I hunger for your touch.
- He's a real hunk.
- I thirst for your kisses.

Sexual relationship understands intimate sexual behavior and in this case we have a metonymy: *Intimate sexual behavior stands for love* as in:

- She showered him with kisses.
- It was a fond embrace.
- He caressed her gently.
- She held him to her bosom.
- He embraced her tenderly.

Deity is one of the concepts related to love and object of love, that itself is also very complex. The concepts enthusiasm, admiration, devotion, sacrifice and respect are related to deity as in following examples:

- I adore you.
- She loves the air he breathes.
- He worships the ground she walks on.
- He put her on a pedestal.
- She devoted herself to him entirely.
- He fell on his knees before her.
- She prayed him not to leave her.
- She idolizes him.
- He is forever singing her praises.
- She has sacrificed her whole life for the love of her husband.

All of these metaphors have their own significance, some of them are more frequent, some less. Nevertheless, we have to mention two metaphors that are very popular and common and closely related to love. Those two metaphors are *Love is fire* and *Love is fluid in a container*. These two metaphors have many examples and we can give several examples that most obviously point the meaning conveyed through these metaphors.

- My heart's on fire.
- He was burning with love.
- The old-time fire is gone.
- She set my heart on fire.
- She was filled with love.
- Warm feelings welled up inside him.
- She overflowed with love.
- He poured out his affections on her.
- He was full of love for her.
- She couldn't hold in her love for him any longer.

There are also different concepts that are related to love from several different points of view. It is hard to describe them all because it would take too much time. We have already stated that love is a complex concept that has so many definitions making it hard to expect anything different at the conceptual level. We have also said that love can be divided to romantic and typical love. The main difference can be briefly said as:

‘The ideal model is the model of individual desires, while the typical model involves what is expected by and offered as a model by society

CONCLUSION

As we have seen, conceptual metaphor is a widely used cognitive activity in everyday speech. It helps us express a more picturesque and emotional language. Many expressions have been deeply entrenched in our mind and conventionalized in our speech, that sometimes we are not even aware of the fact that we are using a conceptual metaphor.

If we for example speak of love, a rather abstract term, we will use expressions and concepts that help us grasp the meaning

of love. We will compare it to journeys, hot fluids, food, etc, all with the purposes of expressing the vividness of language.

To summarize, we can say that conceptual metaphor is saying one thing in terms of another, i.e. understanding a more abstract concept in terms of a more concrete one. We have seen in this seminar paper that love can be understood in many ways. Among them are LOVE IS A JOURNEY (*It has been a long and bumpy road*), LOVE IS A FLUID IN A CONTAINER (*She could not hold in her love for him any longer*), LOVE IS FIRE (*My heart is on fire*), LOVE IS A PHYSICAL FORCE (*I was drawn to her*) and many more. This is based on the strong emotion that love evokes and the desire to express that emotion.

As we have shown, love is a strong emotion that can be expressed in terms of many other concepts, we can consume it, it can make us go crazy, it can affect us as a force – its use in language is as vivid and playful as in real life.

Bibliography

1. Kovecses Z., 1986. *Metaphors of Anger, Pride and Love; A lexical approach to the structure of concepts*, Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
2. Kovecses Z., 2000. *Metaphor and Emotion; Language, Culture and Body in Human Feeling*, Cambridge: Cambridge University Press
3. Kovecses Z., 2002. *Metaphor – A Practical Introduction*, Oxford: Oxford University Press
4. Brdar M. 2007, *Metonymy in Grammar; Towards motivating extensions of grammatical categories and constructions*, Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku, Filozofski fakultet u Osijeku

Mirna Jasavić
Vildana Dubravac

KONVENCIONALNE I MODIFICIRANE FRAZEOLOŠKE JEDINICE U NASLOVIMA NOVINSKIH ČLANAKA

Sažetak

Frazeologija je mlađa znanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem frazeoloških jedinica (kao što su: idiomi, poslovice, izreke, ustaljeni izrazi, binomijali, trinomijali...). Budući da se radi o mlađoj znanstvenoj disciplini mnogo je još otvorenih pitanja kao što su: terminološki problemi, određivanje frazeoloških svojstava, identifikacija frazeoloških univerzalija, jednoznačni kriteriji za klasifikaciju frazeoloških jedinica, odnos konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica... Kada govorimo o definiciji frazeoloških jedinica uglavnom spominjemo njihove osobine ustaljenosti forme, idiomatičnog značenja, polileksičnosti. Međutim, bitno je naglasiti da su sve te osobine samo relativne, što dokazuju i brojne modifikacije frazeoloških jedinica. Analiza korpusa pokazuje da su frazeološke jedinice vrlo zastupljene u naslovima novinskih članaka, jer oni treba da budu kratki, da privuku pažnju čitatelja, kao i da izazovu efekte humora ili čak ironije. Ukupno je pronađeno devedesetosam frazeoloških jedinica od čega je sedamdeset konvencionalnih frazeoloških jedinica, a dvadesetosam modificiranih frazeoloških jedinica, što ukazuje na činjenicu da su frazeološke jedinice sastavni dio svakodnevne komunikacije. Modificirane frazeološke jedinice, iako manje zastupljene od konvencionalnih, također su sve prisutne u naslovima novinskih članaka. Frazeološke jedinice se modificiraju u registrima u kojima jezik mora biti kratak i učinkovit, da bi se postigli efekti jezične igre i stvorili učinci humora, ironije i iznenađenja, što je vidljivo iz korpusa koji smo proučavali.

Ključne riječi: frazeologija, konvencionalne frazeološke jedinice, modificirane frazeološke jedinice, teorija konceptualne integracije

Summary

Phraseology is a younger discipline which studies phraseological units (some of which are: idioms, proverbs, sayings, formulaic expressions, binomials, trinomials...). Concerning the fact it is a younger discipline there are still many open questions like: terminology problems, defining the characteristics of phraseological units and criteria for their classification, identification of phraseological universalities as well as the relation between conventional and modified phraseological units. When defining phraseological units many mention some of their basic characteristics like the stability of form, figurative meaning (noncompositionality) and the fact that they are combination of at least two words. However, it is important to point out that all these characteristics are relative since we can come across many modified phraseological units. Corpus analysis will show that phraseological units are very common in the newspaper headlines since they should be brief, should attract readers' attention but also provoke effects of humor or even irony. Ninety-eight phraseological units are found, seventy of them conventional and twenty-eight of them modified phraseological units, which indicates the fact that phraseological units are constituent part of everyday communication. Although less present, modified phraseological units are omnipresent part of the newspaper headlines. Phraseological units are modified in registers where language has to be brief and effective for the purpose of language play and to create effects of humor, irony and surprise, which is evident from the analysed corpus.

Key words: *phraseology, conventional phraseological units, modified phraseological units, conceptual intergration theory*

Uvod

Ovaj rad se detaljnije bavi upotrebom konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica u bosanskohercegovačkim novinama. Teoretska osnova daje uvid u frazeologiju, njen razvoj i predmet proučavanja. Posebno se obrađuje odnos konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica.

Analiza korpusa će pokazati da su frazeološke jedinice u velikoj mjeri zastupljene u naslovima bosanskohercegovačkih novina. Njihova učestalost upotrebe pokazuje da su frazeološke jedinice sastavni dio svakodnevne komunikacije i kao takve zaslužuju pažnju svih nas. Međutim, njihova učestalost upotrebe nije ista u svim bosanskohercegovačkim novinama, niti u svim žanrovima. Također, bit će govora o razlozima takvih razlika. Analizom će se pokazati odnos upotrebe konvencionalnog i modificiranog oblika,

a u zaključku će biti govora o razlozima modificiranja, načinima modificiranja, te postignutim efektima upotrebe modificiranog oblika.

Osnovna istraživačka pitanja su:

Kakav je odnos konvencionalnih i modificiranih oblika korištenih u bosanskohercegovačkim novinama?

Koliko su zastupljene frazeološke jedinice u naslovima bosanskohercegovačkih novina?

Zbog kojih se razloga koriste konvencionalni i modificirani oblici frazeoloških jedinica u naslovima bosanskohercegovačkih novina?

Kakvi se efekti postižu upotrebom konvencionalnih i modificiranih frazeoloških oblika?

Metodologija

Izbor frazeoloških jedinica

Frazeološke jedinice su prikupljane iz bosanskohercegovačkih novina. U analizu su uključene samo one frazeološke jedinice koje su upotrijebljene u naslovima bosanskohercegovačkih novina. Novine analizirane u ovom radu su: Dnevni avaz, Oslobođenje, Azra, Gracija, Express, Dani, Bosna, As, Nezavisne novine i Start. U obzir su uzimane sve frazeološke jedinice, a ne samo neka njihova podgrupa.

Analiza korpusa

Analiza korpusa se sastoji iz dva dijela (vidi dodatak). U prvom dijelu se nalaze frazeološke jedinice koje su upotrijebljene u konvencionalnom obliku. U tom dijelu možemo vidjeti oblik frazeološke jedinice pronađen u rječniku, i primjer upotrebe te frazeološke jedinice u naslovima bosanskohercegovačkih novina. U drugom dijelu se nalaze modificirane frazeološke jedinice. Uz svaku modificiranu frazeološku jedinicu ponuđen je i konvencionalni oblik te frazeološke jedinice tako da je vidljiva promjena do koje je došlo.

U zagradi iza svake frazeološke jedinice napisan je izvor iz kojeg je uzeta ta frazeološka jedinica. Napisan je samo naziv novina, broj novina i stranica na kojoj je nađena frazeološka jedinica, a u literaturi se mogu naći detaljniji podaci. Konvencionalni oblici

frazeoloških jedinica su uglavnom uzeti iz Hrvatskog frazeološkog rječnika (HFR). Budući da nijedan rječnik ne sadržava sve frazeološke jedinice, u analizu korpusa su uključene i neke vrlo poznate frazeološke jedinice, iako se one ne pojavljuju u Hrvatskom frazeološkom rječniku. Pored nekih frazeoloških jedinica značenje je napisano u zagradi.

Teoretska osnova

Frazeologija

Definicije i karakteristike frazeoloških jedinica

Frazeologija se ubraja u mlađe grane lingvistike. Ona se intenzivno razvija tek u posljednjih dvadesetak godina. To je nauka koja se bavi proučavanjem strukture, upotrebe i značenja frazeoloških jedinica. Interes za frazeološke jedinice je postojao i ranije, ali samo u vidu inventara frazeoloških jedinica, dok njihovo proučavanje sa metodičkog, pragmatičkog i stilističkog aspekta datira od prije nekih dvadesetak godina.

Predmet proučavanja frazeologije jesu frazeološke jedinice. Kada spomenemo frazeološke jedinice, treba napomenuti da je terminologija neusaglašena kako u slavističkoj tako i u anglističkoj tradiciji. Proučavanjem frazeologije naići ćemo na niz različitih termina koji označavaju njen predmet proučavanja: frazem, stalni izraz, frazeološki obrt, stalni leksički kompleks, idiomatski izraz, idiomatska fraza, ustaljeni izraz, ustaljena kolokacija, ustaljena fraza, okamenjeni izraz, okamenjeni sklop (Tanović 2000:22). U isto vrijeme u anglističkoj tradiciji koriste se sljedeći izrazi: set combinations (Zgusta 19719), phrasemes or set phrases (Mel'čuk 1995), word combinations (Cowie 1988, Howarth 1996), multi-word expressions or idioms (Fernando 1996), lexical patterns or fixed expressions (Biber et al. 1999), FEs: fixed expressions and idioms (Moon 1998a), multi- word lexical items, phraseological units (Moon1998), phrasal lexemes (Moon 1998b).

Kao što je terminologija neusaglašena, tako ne postoji ni općeprihvaćena definicija frazeološke jedinice. Već u navođenju terminologije vide se osnovne karakteristike frazeoloških jedinica koje se spominju i pri definisanju tih jedinica jezika. Zovu se stalni izrazi, ustaljene fraze, okamenjene fraze, jer je njihova forma relativno stabilna. Često korištene frazeološke jedinice su:

- (1a) *zakopati ratne sjekire*
- (1b) *ostati kratkih rukava*
- (1c) *dovesti do prosjačkog štapa*

Ovi izrazi se zovu i *multy- word expressions* (višečlani izrazi), jer se radi o spoju dvije ili više riječi:

- (2a) *kamen spoticanja*
- (2b) *biti hladne glave*
- (2c) *stati na noge*
- (2d) *dizati prašinu*

Nailazimo i na termine leksički kompleks i idiomatski izraz, jer je njihovo značenje vrlo često nekomponencijalno, tj. značenje čitavog izraza nije izvedeno iz značenja pojedinačnih riječi koje čine taj izraz. Tako izraz *vruć krompir* ne označava povrće nego problem koji otvara niz pitanja.

(3a) *Znaju da je to vruć krompir koji će otvoriti niz pitanja u gradu* (Dnevni avaz, broj 3988:12)

Isto tako, izraz *ostati kratkih rukava* znači biti zakinut, ostati bez nečeg važnog, a ne ostati bez rukava:

(3b) *Chelsea i Arsenal kratkih rukava.* (Dnevni avaz, broj 3990:35)

Ipak, postoje i frazeološki izrazi čije je značenje predvidivo iz značenja pojedinačnih riječi koje čine taj frazeološki izraz:

- (4a) *Uzeti pravdu u svoje ruke*
- (4b) *Bolje spriječiti nego liječiti*

Neke od tih osobina su uglavnom spomenute u raznim definicijama frazeoloških jedinica, kako pokazuju sljedeće definicije:

»Frazemi su ustaljene sveze riječi koje se upotrebljavaju u gotovu obliku, a ne stvaraju se u tijeku govornoga procesa, i kod kojih je bar jedna sastavnica promijenila značenje, tako da značenje frazema ne odgovara zbroju značenja njegovih sastavnica. Među važnim odrednicama frazema jesu i njihova ekspresivnost, slikovitost i konotativnost.« (Hrvatski frazeološki rječnik 2003:2)

Tanović u svom djelu navodi sljedeću Ožegovu definiciju:

»Frazeološke jedinice su ustaljeni leksički spojevi, koji se reproduciraju u govoru kao gotove cjeline. Ove cjeline mogu biti različite po sastavu i funkciji, ali njihova osnovna i zajednička karakteristika je ustaljenost.« (Tanović 2000:29)

Živorad Kovačević u svom frazeološkom rječniku koristi termin idiom podrazumijevajući pod njim sve frazeološke jedinice, i definiše ga na sljedeći način:

» Idiomi (od grčkog idios, sto znači osoben, svojstven) su posebni izrazi koji znače nešto drugo nego reči koje ga čine. Oni su neka vrsta kodiranog jezika unutar jezika koji kao da je smišljen da zbuni stranca i naglasi osećanje bliskosti među onima koji ga govore. Idiom je originalna kreacija, jer daje novo značenje grupi reči koje već imaju svoje značenje.« (Kovačević 2002:9)

Vrlo slične su definicije frazeoloških jedinica u anglističkoj tradiciji:

» Fixed expression is a very general but convenient term ... used to cover several kinds of phrasal lexeme, phraseological units or multi- word lexical items; that is, holistic units of two or more words.«¹ (Moon 1998:2)

»Idiomatic expressions are traditionally seen as being different from ordinary literal language, because they are noncompositional in that their conventional interpretations are not functions of the meanings of their individual part.«² (Gibbs 1995:98)

»Phraseological unit is a stable, cohesive combination of word with a fully or partially figurative meaning.«³ (Naciscione 2001:1)

Kako općeprihvaćene definicije nema, iz navedenih definicija i karakteristika frazeoloških jedinica možemo zaključiti da su one konvencionalne sveze dvije ili više riječi, a stabilnost forme, idiomatičnost značenja i učestalost upotrebe je samo relativna, jer u velikoj mjeri ovisi o kontekstu.

¹ Ustaljeni izraz je veoma općenit, ali prikladan izraz... obuhvaća različite vrste frazeoloških leksema, frazeoloških jedinica, ili višečlanih leksičkih jedinica, to su ustaljeni izrazi koji su spoj dvije ili više riječi. (Prevela V.D.)

² Idiomatični izrazi se razlikuju od običnog svakodnevnog jezika po tome što su oni nekomponencionalni, to jeste njihovo konvencionalno značenje nije izvedeno iz značenja pojedinačnih riječi koje ga čine. (Prevela V.D.)

³ Frazeološka jedinica je ustaljena sveza riječi koja ima djelimično ili potpuno idiomatsko značenje. (Prevela V.D.)

Forma ovih frazeoloških jedinica je relativno stabilna. Najčešće su upotrijebljene baš u ovom obliku, i bio bi potreban dodatni napor da ih, ako bi se neka od riječi promijenila. Međutim, zavisno od konteksta vrlo su česte modifikacije frazeoloških jedinica. Tako ćemo naići na izraz *kakva država, takav savez*, što je izvedeno od konvencionalnog izraza *kakav otac, takav sin*. Takvi primjeri nam pokazuju da je zaista ustaljenost forme samo relativna, i da vrlo često može doći do promjene nekih od riječi unutar izraza.

Funkcija modificiranih frazeoloških jedinica je da povećaju informativnu vrijednost teksta, povećaju semantičku slojevitost teksta, povećaju interes i pozornost čitatelja, te potiču čitatelja na aktivnu ulogu u interpretaciji teksta.

Razlika između modificiranih frazeoloških jedinica i kanonskog oblika frazeoloških jedinica je činjenica da modifikacije usporavaju proizvodnju i proces govora ili pisanja, te nemaju prečice u samom procesu. Modificirane frazeološke jedinice nisu formule koje su socijalno prepoznatljive niti nam pomažu pri lakšem pamćenju, kao što je slučaj sa kanonskim oblikom frazeoloških jedinica.

Registri u kojima se modificirane frazeološke jedinice najčešće javljaju su: naslovi, novinarstvo, pisanje vijesti, oglašavanje, reklamiranje, grafiti, vicevi, politički govori, te jezik interneta.

Podjela frazeoloških jedinica

Kao što ne postoji općeprihvaćena terminologija niti definicija frazeoloških jedinica, tako ne postoji ni općeprihvaćena podjela frazeoloških jedinica. Postoje različiti kriteriji podjela na koje nailazimo kod različitih autora. Tako je npr. jedan od kriterija porijeklo, prema kojem frazeološke jedinice dijelimo na izvorne i posuđenice. Moon (1998:85-94) predlaže podjelu prema leksičkoj i gramatičkoj formi. Prema Moonu postoje sljedeće vrste frazeoloških jedinica:

- predicate phraseological expressions (glagolske frazeološke jedinice): *dizati iz blata, ostaviti bez daha*
- nominal groups (imenske skupine): *kamen spoticanja, vrh ledenog brijega*
- predicative adjectival groups (predikativne adjektivne frazeološke jedinice): *kratkih rukava*

- modifiers (modifikatori): *gorući problem*
- adjuncts (adjunkti): *preko noći*
- sentence averbials (rečenični adverbijali): *drugim riječima*
- conventions, exclamations, and subordinate clauses (konvencionalni izrazi, uzvici i zavisne rečenice): *koliko para, toliko muzike; bolje spriječiti, nego liječiti*
- others-miscellaneous grammatical categories (ostale vrste-manje gramatičke jedinice)

Tanović (2000:105, 106) predlaže sličnu podjelu. On navodi sljedeće vrste frazeoloških jedinica:

- a) imenske frazeme: *skrivena karte*
- b) glagolske frazeme : *smiriti strasti, stati na noge*
- c) adjektivne frazeme: *hladne glave*
- d) adverbijalne frazeološke jedinice. *bez premca*
- e) interjekcijske frazeološke jedinice:

Kriterij koji koriste Dobrovol'skij i Piirainen (2005:38) zasniva se na idiomatičnosti značenja frazeoloških jedinica, pa tako sve frazeološke jedinice oni dijele u dvije grupe:

- a) figurative or partially figurative unions (figurativne ili djelimično figurativne jedinice): - idioms (idiomi)
 - similes (poredbeni frazemi)
 - restricted collocations (restriktivne kolokacije)
 - proverbs (poslovice)
- b) nonfigurative units (nefigurativne frazeološke jedinice):
 - routine formulae (konvencionalni ustaljeni izrazi)
 - grammatical phrasemes (gramatičke frazeološke jedinice)
 - phrasal verbs (frazalni glagoli)

Gibbs (1994:271) navodi sljedeće vrste frazeoloških jedinica:

- a) sayings (izreke)
- b) proverbs (poslovice)
- c) tournure idioms (ustaljeni idiomi)
- d) binomials (binomijali)
- e) frozen similes (ustaljeni poredbeni frazemi)
- f) phrasal compounds (frazalne složenice)
- g) incorporating verb idioms (glagolske frazeološke jedinice)

h) formulaic expressions (ustaljeni izrazi)

Danas pod frazeološkim leksikonom podrazumijevamo sljedeće vrste frazeoloških jedinica:

- a) poslovice: *bolje spriječiti, nego liječiti*
- b) izreke: *duga kosa, kratka pamet*
- c) citati: *kocka je bačena*
- d) reklamni slogani: *there is no business like show. Business- nijedan biznis nije kao šou biznis*
- e) poredbeni frazemi: *kao nebo i zemlja*
- f) frazemi: *kamen spoticanja*
- g) binomijali: *živ i zdrav, kratko i jasno*
- h) trinomijali: *signed, sealed and delivered*
- i) interakcijske formule za strukturiranje govornog i pisanog diskursa: *drugim riječima*

Modifikacije unutar frazeoloških jedinica

Iako je jedna od bitnih karakteristika frazeoloških jedinica nepromjenjivost ili leksička okamenjenost, veoma često možemo primijetiti promjene kanonskih oblika unutar frazeoloških jedinica. Veliki broj frazeoloških jedinica nema ustaljenu formu i ne možemo ih smatrati nepromjenjivim. Lingvisti, koji su se bavili proučavanjem frazeoloških jedinica u određenom korpusu, došli su do istih rezultata tj. da se forma nekih frazeoloških jedinica može promijeniti, dok kod drugih ne može. Tako da postoje frazeološke jedinice koje se javljaju uvijek u istom kanonskom obliku, dok se kod drugih mogu pojaviti modifikacije kanonskog oblika.

Marija Omazić na sljedeći način definira modificirane frazeološke jedinice:

“PU modifications are defined as deliberate, creative, innovative, ephemeral, and often idiosyncratic *ad hoc* changes of the canonical PU structure and/or meaning that produce different semantic, stylistic or pragmatic effects.”(Omazić 2003:49, 50)⁴

⁴ Modifikacije frazeoloških jedinica su namjerne, kreativne, inovativne, prolazne i često idiosinkratične *ad hoc* promjene kanonske strukture frazeološke jedinice i/ili značenja koje proizvode semantičke, stilističke i pragmatičke učinke. (Prevela M.J.)

Tipovi modifikacija frazeoloških jedinica

1. Modifikacije glagola unutar frazeološke jedinice

Modifikacije glagola su najčešći tip modifikacija frazeoloških jedinica. Ove modifikacije jasno upućuju na mogućnost promjene forme frazeološke jedinice. Bitno je napomenuti da modifikacija glagola unutar frazeološke jedinice uglavnom ne utječe na promjenu značenja kanonskog oblika frazeološke jedinice.

Primjer:

pokrenuti/ pomaknuti s mrtve tačke
zamesti / zatrti trag
držati se/ hvatati se za trbuh
prsnuti/ udariti u smijeh

2. Modifikacije imenice unutar frazeološke jedinice

Modifikacije imenica unutar frazeoloških jedinica su gotovo isto česte kao modifikacije glagola. Modifikacije imenica uglavnom ne utječu na promjenu značenja frazeološke jedinice.

Primjer:

bolno mjesto/ tačka
imati smolu/ peh
gori pod petama/ nogama
lizati pete/ tabane

3. Modifikacije pridjeva unutar frazeološke jedinice

Modifikacije pridjeva unutar frazeoloških jedinica su manje česte nego modifikacije glagola i imenica. Bitno je napomenuti da su modifikacije pridjeva i kanonski oblik frazeološke jedinice gotovo apsolutni sinonimi.

Primjer:

luda/ vraška sreća
mračno / tamno kao u grobu
ljut/ bijesan kao ris
otvorena/ živa rana

4. Modifikacije veznika unutar frazeološke jedinice

Modifikacije veznika unutar frazeoloških jedinica se ne dešavaju tako često, kao prethodno navedene modifikacije imenica, glagola i pridjeva. Modifikacije veznika se najčešće dešavaju u

binomijalnim izrazima.

Primjer:

živ i zdrav/ zdrav i živ

kratko i jasno /jasno i kratko

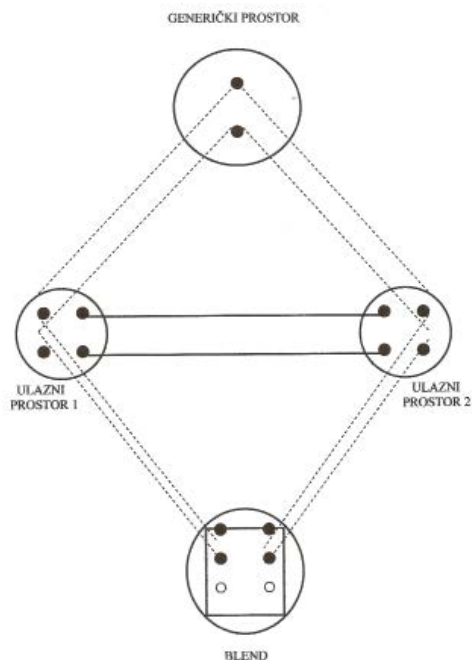
dušom i tijelom /tijelom i dušom

Modificirane frazeološke jedinice se mogu razjasniti pomoću *teorije konceptualne integracije* koju su 2002. godine predložili Fauconnier i Turner. Prema ovoj teoriji modificirane frazeološke jedinice se mogu objasniti na osnovu povezanosti dvije konvencionalne frazeološke jedinice i novog konteksta u kojem su upotrijebljene.

Prema tome, u teoriji konceptualne integracije interpretacija metaforičkih izraza dobiva status samo dijela jednoga općeg kognitivnog procesa, te u tom smislu gubi primat koji je od početka osamdesetih stekla u kognitivnoj lingvistici. Fauconnier i Turner postavljaju tzv. višeprostoreni model koji u prototipnim slučajevima uključuje dva ulazna mentalna prostora s pripadajućim elementima, generički prostor koji je šematičan u odnosu na ulazne prostore, koji sadrži njima zajedničke elemente i koji osigurava i omogućuje preslikavanje elemenata jednoga ulaznog prostora na elemente drugoga, ako se radi o metafori, ili koji, ako je riječ o nemetaforičkim izrazima, osigurava mogućnost njihova zajedničkog sudjelovanja u integriranom blendu. Blend je četvrti i u teoriji konceptualne integracije ključni mentalni prostor. To je središnji prostor u kojem se, zapravo, ogleda bit cijele teorije. U njemu je sadržana značenjska i konceptualna interpretacija iskaza kao čvrsta cjelina s vlastitom logikom, sastavljena od pojedinačnih elemenata iz svakoga ulaznog prostora, te nekih mogućih novih elemenata koji ne pripadaju niti jednom od ulaznih prostora. Struktura je blenda dinamična, što znači da je on otvoren prema različitim kontekstualno uvjetovanim interpretacijama, prema različitim nesvjesnim proširivanjima temeljne konceptualne strukture, ovisno o iskustvu i općem znanju pojedinca.

Osnovna uloga mentalnih prostora je da kombiniraju elemente koji pripadaju različitim konceptualnim domenama, povezujući ih i homogenizirajući u elastično stabilne konceptualne okvire, pri čemu se pod elastičnom stabilnošću razumijeva stabilna osnovna konceptualna struktura koja podliježe određenim elaboracijama,

s obzirom na različitost individualnih iskustava i znanja, te predodžbenih šema koje se maštovito aktiviraju u određenom trenutku konceptualizacije scene. Drugim riječima, u strukturi i oblikovanju mentalnih prostora vrlo važnu ulogu imaju i pozadinski okviri (frames), koji obuhvaćaju i aktiviraju najrazličitija, kako opća tako i pojedinačna, znanja i iskustva, što podupiru i upotpunjavaju strukturu koju tvore sami elementi mentalnih prostora.

Grafikon 1. Temeljni model konceptualne integracije (Fauconnier-Turner, 2002:46)

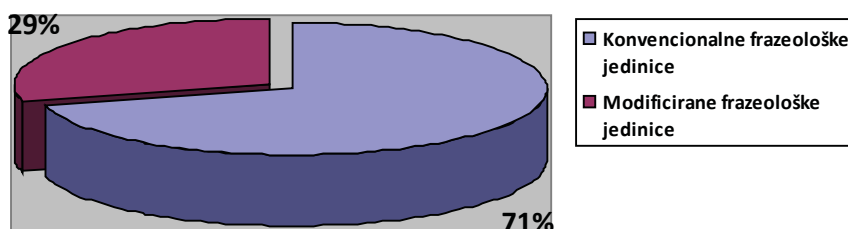
Analiza korpusa

U ovom radu detaljnije se proučavala upotreba konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica. Analiza korpusa pokazala je da su frazeološke jedinice i u konvencionalnom i u modificiranom obliku veoma zastupljene u naslovima bosanskohercegovačkih novina.

Korpus koji smo analizirali u ovom radu je: Dnevni avaz (29 novina), Azra (3 novine), Oslobođenje (9 novina), Gracija (1 novine), Dani (2 novine), Express (1 novine), Bosna (1 novine), As (3 novina) i

Nezavisne novine(1 novine), Start (1 novine). Ukupno je pronađeno 98 frazeoloških jedinica od čega je sedamdeset konvencionalnih frazeoloških jedinica, a dvadesetosam modificiranih frazeoloških jedinica, što ukazuje na činjenicu da su frazeološke jedinice sastavni dio svakodnevne komunikacije. Frazeološke jedinice su vrlo česte u naslovima novinskih članaka, jer oni treba da budu kratki, da privuku pažnju čitatelju, kao i da izazovu efekte humora ili čak ironije. Analiza pokazuje da su frazeološke jedinice vrlo česte u naslovima novinskih članaka koje se bave političkim temama (*Komšićevi potezi za spas obraza Predsjedništva BiH; entiteti bi mogli dovesti BiH do prosjačkog štapa; Država nema sluha za njegov trud; Ministar Čolak se u BiH vratio praznih ruku...*). Na frazeološke jedinice često nailazimo i u naslovima novinskih članaka koje se bave sportskim temama (*pobjeda uz dosta muke; Igman i Gradačac kolo vode; . Zatagić i Šabić odškrinuli Zeničanima vrata polufinala; Kolina ponovo u akciji; Trofejni trener Otmar Hicfeld na meti velikih klubova*). Međutim, to ne znači da na frazeološke jedinice ne nailazimo i u naslovima novinskih članaka vezanih za druge teme, kao što su show business (*Publika na nogama ispratila glumce sarajevskog pozorišta; Kako biti Paris Hilton u ova šugava vremena; Princ Vilijam «poljubio vrata» VIP salona*).

Kada bismo izrazili u procentima upotrebu konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica u našoj analizi korpusa, vidjeli bismo da je njihov odnos 71%:29 %. Jasno je da analiza korpusa pokazuje da su konvencionalni oblici češći od modificiranih, ali ni javljanje modificiranih frazeoloških jedinica nije zanemarivo.

Grafikon 2: Grafički prikaz upotrebe konvencionalnih i modificiranih frazeoloških jedinica

Modificirane frazeološke jedinice, iako manje zastupljene od konvencionalnih, također su sveprisutne u naslovima novinskih članaka. Frazeološke jedinice se modificiraju u registrima u kojima jezik mora biti kratak i učinkovit, da bi se postigli efekti jezične igre i stvorili učinci humora, ironije i iznenađenja, što je vidljivo iz korpusa koji smo proučavali. Lijep primjer za to je modificirana frazeološka jedinica *nek komšiji crkne pas*, izvedena od frazeološke jedinice *nek komšiji crkne krava*. Ovakav naslov privlači našu pažnju, a igrom riječi stvara se definitivno učinak humora i ironije. Slična je i situacija sa modificiranom frazeološkom jedinicom *što bolje, to gore*. Upotreba ove frazeološke jedinice zahtijeva od čitatelja veću koncentraciju da bi je razumio, jer čitatelj je naviknut na izraz *što više, to bolje*, gdje se uz riječ 'bolje' veže samo pozitivan kontekst. Igrom riječi se postiže efekat ironije.

Najčešći tip modifikacija frazeoloških jedinica jesu modifikacije glagola unutar frazeoloških jedinica (*odškrinuli / otvorili vrata; dovesti / pasti do prosjačkog štapa; kačiti/ objesiti mačku o rep; vući / potonuti na dno; dizati / izvlačiti iz blata; preuzeti / odigrati ulogu* itd.). Zatim slijede modifikacije imenica unutar frazeoloških jedinica (*nek komšiji crkne pas/ krava; zauzeti stolicu / fotelju; uploviti u bračne-u vode / luku; kakva država takav savez/ kakav otac takav sin* itd.). Modifikacije pridjeva i veznika su zastupljene u dosta manjem broju (*skriveno / otvoreno karte; šugava / olovna vremena* itd.).

Također se primjećuje da su vrlo česte modifikacije na osnovu antonimije:

- *Kako biti Paris Hilton u ova šugava vremena/ olovna vremena*
- *skriveno karte/ igrati otvorenih karata*
- *Amerikanci čuvaju adute za finiš/ izbiti/izbijati adut (sve adute) iz ruke*
- *što bolje, to gore/ što više, to bolje*
- *pobjeda uz dosta muke/ bez po muke*

Treba istaći da ipak ima i modifikacija koje su izvedene na osnovu sinonimije:

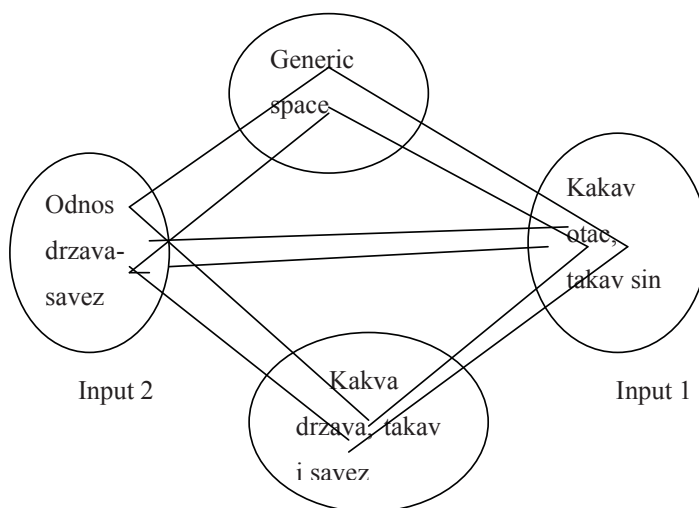
- *Zatagić i Šabić odškrinuli Zeničanima vrata polufinala/ otvoriti (širom) vrata*
- *Bošnjaci zauzeli 90 posto direktorskih fotelja javnih ustanova Sarajeva/ zauzeti stolicu*

A neke su frazeološke jedinice modificirane tako da je konvencionalna frazeološka jedinica parafrazirana, ili na neki način skraćena:

- šta se kači mačku o rep/ veži (objesi isl.) to mačku za (o) rep ili možeš to vezati (objesiti i sl.) mačku za (o) rep
- kako spriječiti i liječiti/ bolje spriječiti nego liječiti
- Igman i Gradačac kolo vode/ dok mačke nema miševi kolo vode

Neke od modifikacija možemo objasniti i pomoću konceptualne teorije integracije, koju su 2002. godine predložili Fauconnier i Turner. Prema ovoj teoriji modificirana frazeološka jedinica je rezultat 'miješanja' konvencionalne frazeološke jedinice i novog konteksta, ali na osnovu karakteristika koje su zajedničke za inpute.

Modificiranu frazeološku jedinicu *Kakva država, takav savez* možemo objasniti pomoću konvencionalne frazeološke jedinice *Kakav otac, takav sin*, koja je na osnovu sličnosti odnosa otac-sin i država-savez (nogometni) dovedena u novi kontekst (kontekst sporta).

Grafikon 3. Grafički prikaz modificirane frazeološke jedinice *Kakva država, takav savez*

Postoje mnoge sličnosti između odnosa otac-sin i odnosa država-savez. Otac je roditelj sinu kao što je država 'roditelj' savezu. Otac odgaja sina, posvećuje mu svoje vrijeme, na neki način ulaže u njega svoje vrijeme, znanje i novac, nastojeći mu pružiti dobro obrazovanje, te načiniti od njega dobrog čovjeka. Otac postavlja neka pravila koja sin treba da poštuje. Država postavlja također neka pravila koja savez treba da poštuje. I jedni i drugi mogu biti kažnjeni ako ne poštuju ta pravila. Isto tako država ulaže svoj novac u nogometni savez nastojeći od njega napraviti ponos svih sugrađana. Koliko pažnje i novaca država uloži u savez, takvi će biti i rezultati. Koliko pažnje otac uloži u odgoj i obrazovanje svoga sina, takvi će biti i rezultati. Na osnovu ovih sličnosti možemo reći da nam teorija konceptualne integracije može pomoći u objašnjavanju modificiranja ove frazeološke jedinice.

Možemo zaključiti da su frazeološke jedinice vrlo česte u naslovima novinskih članaka, i čine ih učinkovitijim i zanimljivijim. Učestalost upotrebe zavisi i od žanra, tako da su najčešće u naslovima novinskih članaka pisanih o političkim temama, pa zatim o sportskim, ali na njih ćemo naići i u drugim žanrovima. Češće nailazimo na konvencionalne oblike frazeoloških jedinica nego na njihove modifikacije. Postoje različiti tipovi modifikacija, no uvijek se radi o igri riječi koja u naslovu privlači čitateljevu pažnju.

Dodatak
Frazeološke jedinice upotrijebljene u konvencionalnom obliku

Konvencionalne frazeološke jedinice	Primjeri iz novina
1. zakopati ratnu sjekiru (HFR: 274)	1. Slađa i Đogani zakopali «ratne sjekire» (Express, br. 309, str. 25)
2. nije na odmet (HFR: 201)	2. Nije na odmet znati (Azra, br. 540, str. 39)
3. bolje spriječiti nego liječiti ⁵	3. Hitovi mister Džirila iz programa «Bolje spriječiti nego liječiti» (Azra, br. 540, str. 42, 43)
4. ljubav na prvi pogled (HFR:157)	4. Ljubav na prvi pogled (Azra, br. 533, str. 39)
5. preko noći (HFR:189)	5. Odluke o koaliranju u USK ne smiju se donositi preko noći (Dnevni avaz, br. 3992, str. 10)
6. baciti na koljena (HFR: 115)	6. Pape bacio na koljena slavni Galatasaray (Dnevni avaz, br. 3992, str. 42)
7. poljubiti vrata (HFR: 344)	7. Princ Vilijam «poljubio vrata» VIP salona (Dnevni avaz, br. 3993, str. 6)
8. gorući problem	8. Naći rješenje za goruće probleme (Dnevni avaz, br. 3993, str. 10)
9. stati na svoje noge (HFR:193)	9. Stati na noge (Dnevni avaz, br. 3993, str. 42)
10. bez premca (HFR: 234)	10. Enid je bez premca (Dnevni avaz, br. 4061, str. 52)
11. noge su se odsjekle (HFR: 192)	11. Noge su mi se odsjekle na prvom sastanku s Dinkom (Dnevni avaz, br. 4055, str. 34)
12. koliko para, toliko muzike	12. Jukić: Koliko para, toliko muzike (Dnevni avaz, br. 4055, str. 35)
13. biti na kormilu (HFR: 122)	13. Miroslav Đukić na kormilu partizana (Dnevni avaz, br. 4055, str. 42)
14. upornost uvijek pobjeđuje	14. Upornost uvijek pobjeđuje (Dnevni avaz, br. 3966, str. 13)

⁵ poznata izreka

15. kao nebo i zemlja (HFR: 185)	15. Tarik Filipović i ja smo kao nebo i zemlja (Dnevni avaz, br. 3966, str. 22)
16. vrh ledenog brijega (problem koji se najbolje uočava, ali je rezultat niza drugih problema)	16. Loše predstave su samo vrh ledenog brijega (Dnevni avaz, br. 3988, str. 14)
17. dizati prašinu (HFR: 232)	17. Ne treba dizati prašinu (Dnevni avaz, br. 3988, str. 36)
18. vruć krompir (problem koji izaziva niz pitanja)	18. Znaju da je to vruć krompir koji će otvoriti niz pitanja u gradu (Dnevni avaz, br. 4013, str. 12)
19. kamen spoticanja (HFR: 105)	19. Ustavne promjene kamen spoticanja (Oslobođenje, br. 21.458, str. 1)
20. staviti na led (HFR: 146)	20. EU ostavila Srbiju na ledu (Dnevni avaz, br. 3971, str. 22)
21. otvoriti vrata (HFR: 344)	21. Gasprom Moskva otvara vrata stranim ulagačima (Dnevni avaz, br. 3676, str. 16)
22. smiriti strasti	22. Diego Maradona smiruje strasti (Dnevni avaz, br. 3675, str. 36)
23. otvorena rana (HFR: 248)	23. Otvorene rane i dileme (Oslobođenje, br. 21.127, str. 13)
24. biti na vjetrometini (HFR: 335)	24. BiH na vjetrometini sukobljenih interesa vještačke politike (Oslobođenje, br. 21.127, str. 25)
25. raditi o glavi (HFR: 78)	25. Rade joj o glavi (Oslobođenje, br. 21.127, Pogledi, str. 5)
26. prvi koraci (HFR: 120)	26. Prvi korak (Oslobođenje, br. 21.126, str. 7)
27. uzeti u svoje ruke (HFR: 267)	27. Pekija, bukvalno, uzeo pravdu u svoje ruke (Oslobođenje, br. 21.126, str. 39)
28. biti po volji (HFR: 338)	28. Dejtonski ustav nikome po volji (Oslobođenje, br. 21.129, str. 3)
29. gledati u zube (HFR: 358)	29. Pobjedi se nikada ne gleda u zube (Oslobođenje, br. 21.129, Sport, str. 22)

30. biti na meti (HFR: 166)	30. Trofejni trener Otmar Hicfeld na meti velikih klubova (Oslobođenje, br. 21.129, Sport, str. 22)
31. ostati bez daha (HFR: 49)	31. Ostavlja bez daha (Oslobođenje, br. 21.130, str. 35)
32. imati u svojim rukama (HFR:263)	32. U njihovim rukama je budućnost naše zemlje (Azra, br. 540, str. 21)
33. biti apsolvent, biti brucoš	33. Košarkaši Bosne izgubili u Beogradu: Kući apsolventi, na strani brucoši (Dnevni avaz, br. 3675, str. 43)
34. vrijeme je pregazilo koga, šta (HFR: 121)	34. Vrijeme je pregazilo (Gracija, br. 43, str.52)
35. izmiče iz ruku (HFR: 144)	35. Situacija na Kosovu izmiče iz ruku. (Dnevni avaz, br. 4230, str. 22)
36. zvučno ime	36. Želimo dovesti zvučno ime. (Dnevni avaz, br. 4230, str. 48)
37. odmjeriti snage	37. U Zenici će snage odmjeriti deset boraca. (Dnevni avaz, br. 4230, str. 48)
38. preuzeti kormilo (HFR: 120)	38. Komšić preuzeo kormilo od Radmanovića. (Nezavisne novine, br. 3200, str. 1)
39. crna rupa	39. Glamoč je crna rupa. (Nezavisne novine, br. 3200, str. 9)
40. kovati zavjeru	40. Širak i Vilpen kovali zavjeru protiv Sarkozija. (Nezavisne novine, br. 3200, str. 21)
41. krov nad glavom (HFR: 183)	41. Mostarska borba za krov nad glavom. (Oslobođenje, br. 21722, str. 10)
42. persona non grata	42. Karla del Ponte persona non grata. (Oslobođenje, br. 21722, str. 21)
43. hladni rat	43. Votkom zalili hladni rat. (Oslobođenje, br. 21722, str. 3)
44. mrtvo slovo na papiru	44. Kazne za lažna svjedočenja mrtvo slovo na papiru. (Oslobođenje, br. 21722, str. 12)

45. za sva vremena	45. Pravimo stadion za sva vremena. (Oslobođenje, br. 21721, str. 43)
46. dijeliti sudbinu	46. Sa Sarajevom je dijelilo sudbinu do kraja života. (Dnevni avaz, br. 4233, str. 14)
47. biti na snazi	47. U italijanskoj naftnoj kompaniji na snazi jednostavniji stil odijevanja. (Dnevni avaz, br. 4233, str. 25)
48. bez rukavica (HFR: 172)	48. Humor je dobar samo bez rukavica. (Dnevni avaz, br. 4234, str. 4)
49. prokockana prilika	49. Milomir Odović žali za prokockanim prilikama. (Dnevni avaz, br. 4235, str. 33)
50. na crno (raditi, dobiti) (HFR: 10)	50. „U Životu ni marku nisam dobio na crno.“ (Dnevni avaz, br. 4217, str. 45)
51. oprati ruke (HFR: 150)	51. Vijeće ministara pokušava oprati ruke. (Dnevni avaz, br. 4332, str. 4)
52. napuniti džepove (HFR: 3)	52. Pokvario sam plan za punjenje nečijih džepova. (Dnevni avaz, br. 4229, str. 4)
53. lupiti šakom od sto	53. Šakom o sto. (Oslobođenje, br. 21728, str. 7)
54. igra mačke i miša (HFR: 5)	54. Dosta je bilo igre mačke i miša. (Oslobođenje, br. 21728, str. 23)
55. stati u kraj (HFR: 163)	55. Jamaković: „ Stati u kraj pohlepi investitora.“ (Oslobođenje, br. 21728, str. 25)
56. raditi šta u hodu (HFR: 9)	56. Premijeri u hodu mijenjaju ugovor. (Dnevni avaz, br. 4239, str. 8)
57. pokrenuti/krenuti s mrtve tačke (HFR: 30)	57. Privatizacija „Glasa“ krenula s mrtve tačke. (Dnevni avaz, br. 4239, str. 19)
58. ne poznavati granice (HFR: 95)	58. Humanost ne poznaje granice. (Dnevni avaz, br. 4270, str. 26)
59. ostaviti srce	59. Ostavit ćemo srce na Koševu. (Dnevni avaz, br. 4270, str. 31)
60. kruna svega (HFR: 208)	60. Koncert na Koševu kao kruna karijere. (Dnevni avaz, br. 4271, str. 35)

61. odbraniti naslov	61. Celje odbranilo naslov. (Dnevni avaz, br. 4271, str. 51)
62. ispirati mozak (HFR: 107)	62. Vašington ispira mozak. (Dnevni avaz, br. 4243, str. 20)
63. filmska groznica	63. Osam dana filmske groznice. (Dnevni avaz, br. 4276, str. 3)
64. braniti boje	64. Devet puta branio boje BiH na svjetskim prvenstvima. (Dnevni avaz, br. 4262, str. 10)
65. praznih ruku	65. Ministar Čolak se u BiH vratio praznih ruku. (Dnevni avaz, br. 4279, str. 12)
66. imati sluha (HFR: 57)	66. Država nema sluha za njegov trud. (Dani, br. 474, str. 56)
67. zaobići u širokom luku	67. Patetika zaobiđena u širokom luku. (Oslobođenje, br. 21739, str. 31)
68. začepiti usta (HFR: 54)	68. Lajčak Dodiku začepio usta. (As, br.176, str.10)
69. oči u oči (HFR: 34)	69. Musemić oči u oči s Upravom. (As, br. 187, str. 42)
70. stupiti u akciju (HFR: 10)	70. Kolina ponovo u akciji. (Nezavisne novine, br. 3200, str. 33)

Frazeološke jedinice upotrijebljene u modificiranom obliku

Modificirana frazeološka jedinica	Konvencionalna frazeološka jedinica
1. očevim stopama (Azra, br. 540, str. 16)	1. ići (krenuti i sl.) čijim stopama (HFR: 287)
2. put do sedmog neba (Azra, br. 533, str. 38)	2. biti u (na) devetom (sedmom) nebu (HFR: 185)
3. podijeljene fotelje (Dnevni avaz, br. 3992, str. 10)	3. drma se (klima se i sl.) stolica (fotelja) komu (HFR: 287)
4. skrivene karte (Dnevni avaz, br. 3992, str. 12)	4. igrati otvorenih karata (HFR:108)
5. hladne glave po nove bodove (Dnevni avaz, br. 3992, str. 43)	5. sačuvati hladnu glavu (HRF: 78)
6. Igman i Gradačac kolo vode (Dnevni avaz, br. 3992, str. 43)	6. dok mačke nema miševi kolo vode
7. Zatagić i Šabić odškrinuli Zeničanima vrata polufinala (Dnevni avaz, br. 3993, str. 40)	7. otvoriti (širom) vrata (HRF: 344)
8. entiteti bi mogli dovesti BiH do prosjačkog štapa (Dnevni avaz, br. 3966, str. 12)	8. pasti (doći) na prosjački štap (HFR: 305)
9. istina na vidjelo (Dnevni avaz, br. 3966, str. 43)	9. izići/izlaziti (izbiti/izbijati) na vidjelo (HFR:333)
10. kako spriječiti i liječiti (Dnevni avaz, br. 4013, str. 2)	10. bolje spriječiti nego liječiti
11. pao šećer u vodu (Oslobođenje, br. 21.458, str. 9)	11. palo je (pada) u vodu (HFR: 337)
12. šta se kači mačku o rep (Dnevni avaz, br. 3971, str. 3)	12. veži (objesi i sl.) to mačku za (o) rep ili možeš to vezati (objesiti i sl.) mačku za (o) rep (HFR:160)
13. kakva država takav i savez (Dnevni avaz, br. 3971, str. 42)	13. kakav otac, takav i sin
14. Amerikanci čuvaju adute za finiš (Oslobođenje, br. 21.127, str. 9)	14. izbiti/izbijati adut (sve adute) iz ruke (HFR:16)

15. što bolje, to gore (Oslobođenje, br. 21.127, Pogledi, br. 24)	15. što više, to bolje
16. Amerika ih vuče na dno (Oslobođenje, br. 21.126, str. 17)	16. potonuti na dno (HFR: 56)
17. skauti igrali s pola snage (Oslobođenje, br. 21.129, str. 37)	17. iz sve snage ili svom snagom (HFR: 280)
18. pobjeda uz dosta muke (Oslobođenje, br. 21.129, str. 39)	18. bez po muke (HFR: 180)
19. dizanje iz blata (Oslobođenje, br. 21.130, str. 9)	19. izvući/izvlačiti iz blata (HFR: 24)
20. Hrvati trebaju preuzeti ulogu (Oslobođenje, br. 21.130, str. 9)	20. odigrati/igrati veliku (važnu, ključnu i sl.) ulogu (HFR: 325)
21. od Kulin bana do današnjih dana (Oslobođenje, br. 21.130, str. 18)	21. Od Kulina bada i dobrih dana ⁶
22. Komšićevi potezi za spas obraza Predsjedništva BiH. (Oslobođenje, br. 21722, str. 17)	22. okaljati/ ocrniti obraz (HFR: 6)
23. Publika na nogama ispratila glumce Sarajevskog pozorišta. (Dnevni avaz, br. 4233, str.19)	23. dići/podignuti na noge (HFR: 51)
24. Nek komšiji crkne pas. (As, br.168, str. 21)	24. nek komšiji crkne krava
25. Kako biti Paris Hilton u ova šugava vremena	25. olovna vremena (HFR:137)
26. Novo horsko pjevanje. (Dnevni avaz, br. 4275, str. 3)	26. iz sveg glasa (HFR: 14)
27. Bošnjaci zauzeli 90 posto direktorskih fotelja javnih ustanova Sarajeva. (Bosna, br. 556, str. 25)	27. zauzeti stolicu
28. Savjetnici uplovili u bračne vode. (Dnevni avaz, br. 4262, str. 1)	28. uploviti u bračnu luku (HFR: 86)

⁶ Poznata izreka koja se odnosi na bosanskog bana Kulina.

Literatura

1. Dobrovol'ski, P. (2005). *Figurative Language: Cross-cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Amsterdam [etc.]: Elsevier
2. Fauconnier, G., Turner, M. (2002). *The Way We Think, Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*, Basic Books, paperback edition
3. Gibbs, R. W. Jr. (1994), *The Poetics of Mind*, California: Cambridge University Press.
4. Gibbs, R. W. Jr. (1993), *Idioms: Processing, Structure, and Interpretation*, Hillsdale, New Jersey, Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
5. Kovačević, Ž. (2002). *Srpsko-engleski frazeološki rječnik*. Beograd: Izdavačko preduzeće Filip Višnjić.
6. Manec, Fink-Arsovski, Venturin Radomir (2003), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb. Naklada Ljevak
7. Moon, R. (1998). *Fixed Expressions and Idioms in English*. New York: Oxford University Press.
8. Naciscione, A. (2001). *Phraseological Units in Discourse: Towards Applied Stylistics*. Riga: Latvian Academy of Culture..
9. Omazić, M. (2003). *Modification of Phraseological units in English*. Ph.D. thesis, Zagreb University, Faculty of Philosophy
10. Tanović, I. (2000). *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom Štampe.

Novine:

As, br. 168, 187, 176.

Azra, br. 540, 533, 553.

Bosna, br. 556.

Dani, br. 474, 526.

Dnevni avaz, br. 4243, 4271, 4275, 4332, 4217, 4229, 4230, 4233, 4234, 4235, 4239, 4244, 4262, 4270, 4276, 4279, 3970, 3992, 3993, 4061, 4055, 3966, 3988, 4013, 3971, 3990, 3676, 3675.

Express, br. 309.

Gracija, br. 55.

Nezavisne novine, br. 3200.

Oslobođenje, br. 21721, 21722, 21728, 21739, 21458, 21127, 21126, 21129, 21130.

Start, br. 223.

Amer Ćaro

VAŽNOST EMPATIJE U ODGOJNOM DJELOVANJU

Sažetak

Cilj rada je ukazati na važnost empatije u odgojnom djelovanju. Pojam empatija relativno je novijeg datuma, iako se o identičnim procesima govorilo i ranije, samo pod drugim nazivom. Empatija predstavlja složenu sposobnost koja je po svojoj prirodi intelektualna- emocionalna, koja se očituje u uživljavanju u drugu osobu, u projeciranju sebe u položaj druge osobe, u sagledavanju svijeta očima druge osobe. Biti u stanju sagledati svijet očima druge osobe posebno je važno u odgojnom djelovanju. Empatičan nastavnik prihvaćat će učenika u totalitetu njegove ličnosti i takvog kakav on zapravo jeste. Empatičan nastavnik prihvatit će učenika takvog kakav jeste i potrudit će se da adekvatnim odgojnim metodama i postupcima pomogne učeniku da se razvije u željenom pravcu. Razvijene empatijske sposobnosti pomoći će nastavniku da otkrije skrivene motive učenikova ponašanja da se adekvatno tome i postavi. Da bi nastavnik prilagodio komunikaciju svojim učenicima, on s njim mora empatijski komunicirati, što znači, suživljavajući se s njim, prilagoditi svoju komunikaciju njihovim sposobnostima i mogućnostima razumijevanja.

***Ključne riječi:** odgoj, empatija, komponente empatije, vrste empatijskih osjećanja*

Summary

The purpose of this work is to point out the importance of empathy in the educational activity. The concept of empathy is a relatively recent phenomenon, although on identical processes discussed earlier, just under another name. Empathy is a complex ability that is by its nature, intellectual and emotional, which is reflected in the empathy to another person, in projecting himself into the position of another person, perceiving the world in the eyes of another person. Being able to see the world the sight of other people is especially important in the educational activity. Empathic teacher of students admitted to the totality of his personality and such what he actually is. Empathic teacher will accept students such as you are, and will make appropriate educational methods and procedures to help the student to develop in the desired direction. Developed empathic abilities will help the teacher to discover the hidden motives of student behavior to appropriate it and put. To the teacher prilagoditi communicate to his disciples with him, he must communicate empathy, which means suživljavajući with him to adapt their communication abilities and possibilities of understanding.

Key words: education, empathy, empathy components, types of empathic feelings

Uvod

Svjedoci smo vremena u kome često dolazi do konflikata u svakodnevnom životu, a posebno u školama. Često ćemo čuti u medijima učenik izvršio masovno ubistvo na univerzitetu, slike nasilja nad učiteljima, nasilje među vršnjacima. Sve nas to upućuje da u našim obrazovnim sustavima nedostaje empatičnosti, tolerancije i razumijevanja. Nastavnici se sve više fokusiraju na obrazovni sadržaj, zanemarujući osjećanja učenika. Na učenike se gleda kao na predmete, brojke, a ne kao na ljudska bića. Ovim radom se pokušala objasniti empatija, njena uloga u odgojnom djelovanju, te kako razviti empatiju. Ono što čovjeka odvaja od ostalih živih bića pored razuma su emocije i humanost tj. sposobnost da se poistovjeti s drugom osobom. Empatija je osobina koju posjeduju svi ljudi, samo je u različitom stepenu razvijena kod ljudi. Istraživači su našli da mala djeca posjeduju empatiju. Naime, ako je majka uznemirena, plače, ima problema, dijete to osjeti, te počinje da tješi majku, dok na uzrastu od jedne godine, ako majka plače, dijete je tješi, ili počinje i ono da plače. Posebna važnost empatiji bi se trebala pridavati u odgojnom djelovanju. Odgojno djelovati

jedino možemo kada sagledamo ličnost u njenom totalitetu. Važnu ulogu ima empatičan učitelj, koji može biti idealan model za razvoj empatije kod učenika.

1. Određivanje pojma empatije

Pojam empatija relativno je novijeg datuma, iako se o identičnim procesima govorilo i ranije, samo pod drugim nazivom. Termin je prvi upotrijebio Titchner 1909. godine. Empatiju je smatrao kao kognitivnu sposobnost razumijevanja unutarnjeg stanja druge osobe i kao neku vrstu socijalno-kognitivnih veza. Titchner i neki drugi strani teoretičari smatrali su da se empatija odnosi na svjestan pokušaj razumijevanja i pozitivnih i negativnih iskustava drugih. (Bošnjak, 2007). Empatija je sposobnost koja se sve više povezuje sa međusobnim razumijevanjem i humanim međuljudskim odnosima. Empatija je povezana i sa socijalnom percepcijom i emocionalnim stavovima. Kod socijalne percepcije uspješnost međuljudskog odnosa je u pozitivnoj korelaciji sa stupnjem uživljavanja u položaj osobe koju percipiramo. Empatija će nam pomoći da u slučaju prevelike simpatije budemo objektivniji prema osobi prema kojoj gajimo taj osjećaj. Veoma opsežno objašnjenje empatije nalazimo u *Rječniku sociologije i socijalne psihologije*. U određenju empatije naglašava se veza koja se ostvaruje na kognitivnom planu koja nam pomaže da shvatimo emocionalno stanje drugoga, bez emocionalne identifikacije. Jednostavno možemo reći da je empatija spoznajno-emocionalna sposobnost uživljavanja u položaj druge osobe i sagledavanje svijeta njezinim očima. Prema tome, empatija je veoma složena sposobnost koja uključuje intelektualnu i afektivnu sferu naše ličnosti. Dok pojedini autori naglašavaju više emocionalne elemente, dotle drugi na prvo mjesto stavljaju kognitivne. Termin *empatija* nastala je od grčke riječi *empaso*, što znači: usipati, utkivati i *pathe*, što znači: doživljaj, iskustvo. (Bratanić, 1990) Nešto drugačije shvatanje pojma empatije daje Mujo Slatina, koji kaže: „empatija je razumijevajući susret jedne duše s drugom dušom. Ona je probna identifikacija kojom dobivamo korisne hipoteze o duševnom stanju drugog. Te hipoteze se mogu provjeravati“. (Slatina, 1998) Empatija predstavlja složenu sposobnost koja je po svojoj prirodi intelektualna, a ne emocionalna, koja se očituje u uživljavanju u drugu osobu, u projiciranju sebe u položaj druge osobe, u sagledavanju svijeta

očima druge osobe. Ona predstavlja osjetljivost, a ne osjećajnost nastavnika. (Osmić, 2002) Postoji više definicija empatije, jedni je navode kao kognitivnu, drugi kao afektivnu osobinu. Nesumnjivo je da je ona veoma bitna u interpesonalnoj komunikaciji. Danas je pojam empatije široko definiran, dok je u našoj odgojnoj praksi gotovo nepoznat.

2. Komponente empatije

Izdvojiti ćemo i pobliže razmotriti dva aspekta na koje se češće obraća pažnja: kognitivni i afektivni.

U kognitivne komponente empatije ulaze:

- promatranje druge osobe s njezine tačke gledišta;
- preuzimanje uloge druge osobe u određenoj socijalnoj situaciji.

Pri promatranju druge osobe s njezine tačke gledišta dešava se slikovito govoreći proces da prvo moramo izaći iz vlastite kože da bi smo se mogli uvući pod kožu drugog. Taj proces očituje se u tome da smo sposobni promatrati svijet očima druge osobe, postaviti se u njezin položaj, shvatiti njezin način mišljenja i gledanja, ali bez napuštanja vlastitog mišljenja i vlastitog stajališta. Dakle, to ne znači gubitak vlastitog identiteta, kao što to ne znači niti iskorištavanje te sposobnosti u svrhu manipuliranja drugima. Da bi spoznajne kognitivne komponente empatije imale pozitivan predznak, moraju biti usklađene s emocionalnim, odnosno afektivnim komponentama.

Afektivno-emocionalne komponente su:

- osjetljivost prema osjećajima druge osobe;
- sposobnost suosjećanja (sudjelovanje u osjećajima drugoga).

Te komponente u prvom redu uključuju senzibilitet prema drugima, a nikako sentimentalnost ili osjećajnu bolešljivost. Biti osjetljiv na osjećaje drugog ne znači i sam ih proživjeti, ne znači padati pod utjecaj toga što druga osoba osjeća. Da bismo bili otvoreni osjećajima drugoga, moramo u nama samima imati razvijen pozitivan emocionalni stav prema ljudima i životu, biti oslobođeni svih unutrašnjih konflikata, nemira, negativnih emocija, jer bi nam

moglo blokirati otvoren put prema drugoj osobi. (Bratanić, 1990)

3. Teorije empatije

U literaturi su nam poznate dvije teorije empatije. Jedna je usmjerena više psihološki, a druga sociološki. Psihološki usmjerena teorija polazi od toga da je za razvoj empatije bitna koncepcija vlastitog ja, koju svaka osoba ima o sebi. Koncepcija vlastitog ja uključuje sposobnost samopromatranja, zauzimanje distance u odnosu na sebe i svoje ponašanje i formiranje pojma o sebi. Svaka osoba najbolje poznaje sebe i na osnovu doživljava sebe promatra i drugu osobu. U unutarnji svijet druge osobe ne možemo direktno ući, već o njemu zaključujemo na osnovi onoga što neposredno možemo uočiti, odnosno na osnovi vanjskih simptoma ponašanja. Ako druga osoba na sličan ili čak isti način reagira kao mi, manifestira svoje unutarnje doživljaje istim ili sličnim simptomima tada ćemo je po zakonu sličnosti lakše razumjeti. Prema tome, ispravna slika o nama samima, objektivan stav prema sebi, sposobnost da razotkrivamo nesvjesne mehanizme naše psihe, uvjeti su da imamo otvoren stav prema drugima i osnova za razvoj našeg vlastitog senzibiliteta i osjećaje, te ponašanje drugih oko nas. Sociološki usmjerena teorija ne negira potrebu da je za razvoj empatije potrebna koncepcija o vlastitom ja, da je potreban osjećaj vlastitog identita, ali više ulazi u proces razvoja te sposobnosti. Tako, između ostalog, naglašava da se empatija razvija u komunikaciji s drugima, u preuzimanju različitih socijalnih uloga. Ove se teorije međusobno ne isključuju, nego se upotpunjavaju. (Bratanić, 1990)

4. Vrste empatijskih osjećanja

Empatija je višestruko determinirana i najčešće se pominje pet različitih načina izazivanja empatije (empatijske uznemirenosti). Tri su neverbalna i u svojoj prirodi imaju automatski, nevoljni način reagiranja motorna mimikrija, odgovarajući fdbek, i klasično uvjetovanje. Empatija koja nastaje na ova tri načina je nevoljno emotivno reagiranje koje uključuje gotovo neznatnu količinu kognitivnog proizvoda. Preostala dva oblika empatije su asocijacija i preuzimanje uloga. Ovi oblici empatije uključuju više kognitivni način reagiranja i mogu omogućavati osobama da empatišu sa

ljudima koji nisu u direktnoj vezi s njima.

4.1. Mimikrija

Kod mimikrije osoba opaža ekspresivnost druge osobe, imitira je i putem signala iz mozga stvara se istovjetan osjećaj i kod druge osobe. Kad jednogodišnje dijete vidi uplakanog vršnjaka, najčešće će i ono zaplakati. Neki autori poistovjećuju motornu mimikriju sa imitacijom. Oni su otkrili da ljudi imitiraju emotivnu ekspresiju drugih ljudi kada je u pitanju smijeh, stid, mucanje...

4.2. Fidbek

Čarl Darwin je prvi postavio tezu o fidbeku. Onaj koji dozvoljava sebi ljutitu gestikulaciju povećat će svoj gnjev, onaj ko ne kontrolira signale svoga straha doživjet će ga snažnije nego onaj ko ga kontrolira. Vilijam Džems pretpostavio je da je fidbek ključ za sva emocionalna iskustva.

4.3. Klasično uvjetovanje

Mala djeca mogu da dožive empatijsku uznemirenost kad promatraju nekog u problemu. Ovo se tzv. uvjetovanje može očitovati naročito između majke i bebe u procesu odgajanja. Npr. kad majka osjeća napetost, a u rukama drži bebu, ta napetost se može direktno prenijeti na bebu. To se može proizvesti i u situacijama kada majka ne osjeća napetost. Ovdje se radi o mehanizmu uvjetovanja.

4.4. Asocijacija

Direktna asocijacija je kada osoba, promatrač, posmatra drugu osobu, koja proživljava neprijatno iskustvo. Kod nje će se javiti sjećanje na sopstveno proživljeno identično iskustvo, što će biti popraćeno istovjetnim osjećanjima ili znacima. Posmatrao samo osobu koja je doživjela saobraćajnu nezgodu i u tom momentu sam proživio sopstvenu doživljenu nezgodu. Tada sam mahinalno potrčao da unesrećenom pomognem, baš kako su očevici moje nezgode to sa mnom učinili.

Posredovana asocijacija u ovom načinu izražavanja empatije

osjeća prisustvo jezika. Jezik sad ima posredničku ulogu, u kojoj žrtva govori o svojoj uznemirenosti. Od složenosti emotivne reakcije zavisi sadržaj poruke jezika osobe koja nam šalje. Jezik izaziva empatiju zahvaljujući karakteristikama riječi koje čine uvjetujuće draži.

4.5. Preuzimanje uloga

Ovaj oblik empatije je najrazvijeniji, jer zahtijeva veći stepen kognitivne obrade informacija stavljanjem sebe u tuđu poziciju i zamišljanjem kako se ta osoba osjeća. Ova vrsta empatije može da bude pojačana posjedovanjem informacija o žrtvi (životni uvjeti, problemi), i spoznajom kako se ta osoba osjeća u datoj situaciji. Ova empatija može biti pojačana prisustvom žrtve, kada se mogu sagledati njezini uznemiravajući znaci.

5. Učenje empatije

Jedan od najefikasnijih načina za djetetovo učenje empatije je empatično ponašanje njegovih roditelja. Iako je učenje empatije najbolje započeti još u djetetovom dojenačkom dobu, nikad nije prekasno za početak. Dojenčad i djeca koja su tek prohodala najviše uče iz načina na koje roditelji s njima postupaju kad su uznemireni, uplašeni ili „mrgudi“. Iako je ponekad teško biti strpljiv s malom djecom, važno je pokušati ostati smiren u situacijama u kojima se dijete ponaša na „nepoželjan“ način. Ukoliko dijete učini nešto što se roditelju ne sviđa, na dijete se ne smije vikati ili udariti ga, jer ih to uči da su vikanje i udaranje prihvaćeni načini za upravljanje emocijama i da takve stvari smiju činiti drugoj djeci (a kasnije i odraslima). Način na koji roditelji pokazuju svoju empatiju je daleko važniji od riječi koje govore. Poželjan način reagiranja bio bi: na miru djetetu objasniti zašto neko ponašanje može povrijediti druge ljude, te ga priupitati je li se on kad osjećao loše zbog toga što se prema njemu netko ružno ponašao. Do ulaska u predškolsko doba dijete već može početi razgovarati o tome i razumijevati kako se drugi osjećaju, a otprilike od svoje pete godine djeca o empatiji mogu učiti i kroz razgovor o hipotetskim problemima. Kako bi se ti osjećao kad bi ti neko uzeo tvoju omiljenu igračku? Kako bi se tvoj prijatelj osjećao kad bi mu neko uzeo njegovu igračku?

Osmogodišnjaci se već mogu početi „natezati“ sa složenijim moralnim odlukama vezanima uz to da osjećaji drugih ljudi mogu biti različiti od njihovih vlastitih. Roditeljske muke često izaziva nedostatak empatije kod djece starije školske dobi, te pogotovo kod djece koja ulaze u adolescenciju (12-13 godina). Razvojno gledano, dijete se mora odvojiti (separirati) od svoje obitelji kako bi uspješno ušlo u adolescenciju i izgradilo vlastiti identitet, odnosno kako bi izgradilo odnose s ljudima izvan vlastite obitelji. U tom procesu separacije djeca često postaju izrazito orijentirana na same sebe (često im se prigovara da su „sebična“). Čest primjer iskazivanja te (razvojno normalne) faze separacije je npr. nedostatak empatije starijeg djeteta prema mlađoj braći ili drugim članovima obitelji. Važno je znati da se fokus djeteta u adolescenciji „pomiče“ prema različitim ljudima i skupinama izvan obitelji, tako da će, nakon što formira svoj identitet izvan obitelji, nestati i potreba za „omalovažavanjem“ članova te obitelji. Bitno je zapamtiti da je riječ o normalnoj razvojnoj fazi mladog adolescenta, ali istovremeno i pomoći tom adolescentu da integrira empatiju u svoj normalni rast i razvoj. Ovo se može činiti dosta teško, ponekad i neizvedivo, ali je važno da razvoj empatije i suosjećanja djeteta prate njegovu adolescentnu potrebu za orijentacijom na samoga sebe. Ukoliko adolescent iskazuje nedostatak empatije prema bliskim osobama, treba mu se jasno dati do znanja da se prema njima nije dozvoljeno odnositi na način koji ih povređuje ili obezvređuje. Važno mu je probati objasniti kako bi se on osjećao da je na mjestu te osobe prema kojoj iskazuje manjak empatije. Kako bi se npr. vaša kćer osjećala kad bi se vi prema njenim interesima i važnim događajima odnosili na isti način, uz potpuni nedostatak interesa i topline, na koji se ona odnosi prema pokušajima privlačenja pažnje svojeg mlađeg brata? Njeni osjećaji bi u svakom slučaju bili povrijeđeni i svakako bi se osjećala bezvrijednom. Mladog adolescenta na to treba podsjećati svaki put kad iskaže ovakav neprihvatljiv način ponašanja. Rasprava se može proširiti i na odnose adolescenta s vršnjacima, pogotovo na situacije u kojima su prijatelji povrijedili njegove osjećaje. Ukratko, bitno je stalno djetetu pomagati u razmišljanju koje seže dalje od njega samoga i uključuje osjećaje i interese drugih ljudi. Kada dijete/adolescent „preraste“ tu fazu separacije, uloženi roditeljski trud u razvoj empatije će se svakako isplatiti. Pomoć djetetu u učenju empatije svakako predstavlja i

roditeljsko izražavanje interesa za njihove doživljaje, te izražavanje emocija (pozitivnih i negativnih), pažljivo i aktivno slušanje, te postavljanje pitanja koja će im pomoći da razjasne svoje osjećaje i misli. Što se dječja empatija, bazirana na roditeljskom modelu sve više razvija, to je dijete sposobnije na dubljem nivou povezati se s drugima. Uporedo raste i njihova sposobnost da se ponašaju u skladu sa svojim empatičnim osjećajima, tako da saslušaju drugoga, pomognu mu i iskažu svoju velikodušnost. (www.skole.hr)

6. Mogućnost razvijanja školske empatije

Polaskom u školu dijete ulazi u novi svijet saznavnih osjećajnih i uzajamnih iskustava. Većina djece uspijeva se prilagoditi već u prvoj godini školovanja. Manji broj ostaje i dalje ovisan o roditeljima. Kakvi će biti prvi odnosi učenika i učitelja umnogome zavisi od prethodnih iskustava sa roditeljima. Većina djece nastavlja pozitivan proces spajanja s učiteljima, dok su neka u ambivalentnom stanju. Većina djece ima potrebu da se empatično vežu za ličnost učitelja, da se s njima poistovjete da prenesu svoja osjećanja koja su gajila prema roditeljima. I učitelj teži da se empatično veže za učenike, da na njih prenose svoja osjećanja, želje i očekivanja koja potiču iz njihova djetinstva. Empatičan odnos i razumijevanje koje gaji učitelj je bolji preduvjet prilagođavanja učenika školskom okruženju i postizanju potrebnog početničkog uspjeha. Dobar učitelj pomaže djetetu da ublaži sukobe koje je ponijelo iz porodične sredine. Takav učitelj zna da kanališe dječija i svoja osjećanja, da prihvata djecu takva kakva jesu i da uspostavlja s njima ravnopravan odnos u okviru razumne hijerarhije.

„Došao sam do zastrašujućeg zaključka,
Da sam ja odlučujući element u učionici,
Moj lični pristup stvara klimu.
Moje dnevno raspoloženje stvara vrijeme.
Kao učitelj ja posjedujem ogromnu snagu
Da učinim dječiji život jednim ili radosnim.
Mogu biti alat za torturu ili instrument inspiracije,
Mogu poniziti ili oraspoložiti.
Povrijediti ili izliječiti.
U svim situacijama moj odgovor odlučuje

Da li će kriza eskalirati ili ne
Dijete humanizirati ili ne“.
Haim Ginot

Empatijsko osjećanje je dio naših svakodnevnih odnosa, u obitelji, s djecom, školi s učenicima, sa prijateljima i svim osobama s kojima komuniciramo. Nastavnici imaju bezbroj situacija gdje mogu da empatišu učenike. Značajno područje za to je ocjenjivanje. Mnogo je neopravdano dobijenih ocjena zbog subjektivnih i objektivnih razloga i to vrijeđa dostojanstvo učenika. Postoje nastavnici koji razumiju slabu stranu učenika, koji nastoje da se užive u njihovu situaciju i pri tom čine razne ustupke. Postoji i bezbroj situacija u školi gdje je empatisanje djelotvornije od svih drugih odgojnih mjera. Učenici lošijeg socio-ekonomskog statusa, učenici bez roditelja, oni učenici kojima znanje ne ide dobro, učenici sa adolescentnim i drugim kriznim situacijama su samo neki primjeri gdje je empatisanje djelotvornije od drugih, poznatijih primjera. (Bošnjak, 2007)

7. Empatija – preduvjet uspješnoj komunikaciji i interakciji

Empatija kao intelektualno-emocionalna sposobnost sadrži osjetljivost prema osjećanjima druge osobe i sposobnost suosjećanja. Empatijski komunicirajući s učenicima nastavnik će djelovati na njihov razvoj empatijski sposobnosti, te ih tako osposobiti za dijalog kao najhumaniji oblik ljudskog komuniciranja. Da bi se ostvario dijalog u međusobnom komuniciranju, neophodno je da sve osobe koje su uključene u taj proces međusobno empatijski komuniciraju. Međutim, moramo znati i uvjete pod kojima možemo ostvariti empatijsko komuniciranje, a oni se prije svega odnose na broj osoba sa kojima komuniciramo. Uspješnu empatijsku komunikaciju nije moguće ostvariti kada se komunicira sa većim brojem osoba. U tom pogledu teško je ostvariti empatijsku komunikaciju u frontalnom radu s učenicima i obratno. To je jednostavnije ostvariti u individualnom grupnom radu i radu u parovima. Empatijsko komuniciranje moguće je ostvariti u humanom međuljudskom odnosu, u razumijevanju između učenika i nastavnika. Empatija se vrlo uspješno može vježbati u grupi, pri čemu se ostvaruje aspekt mi-identiteta koji omogućuje da djeca pojačaju samoregulaciju.

Empatičan nastavnik ne samo što uspješno odgojno djeluje i komunicira sa svojim učenicima, već i stvara povoljne uvjete za razvoj empatijskih sposobnosti svojih učenika. Empatija nije važna za uspostavljanje povoljne klime nego i za ukupno postignuće učenika, kako u učenju tako i u cjelokupnom socijalnom ponašanju. (Osmić, 2002)

8. Važnost empatije u odgoju

Navest ćemo nekoliko momenata koji nam ukazuju na važnost empatije u odgojnom djelovanju. Prije svega, važno je osobi s kojom smo u odnosu ne pristupamo samo racionalno, da je ne prosuđujemo samo na osnovu onoga što vidimo, već da pokušamo suosjećati s njom, otkrivajući kako se osoba osjeća u datom trenutku i adekvatno tome uskladiti naše ponašanje. Taj zahtjev je posebno važan za nastavnika koji u svom ponašanju prema učeniku treba respektirati njegove osjećaje i svojim ponašanjem izazvati željeno ponašanje učenika. Empatičan nastavnik prihvaćat će učenika u totalitetu njegove ličnosti i takvog kakav on zapravo jeste. Nije usamljen slučaj da nastavnik ima idealiziranu sliku kakav bi učenik trebao biti. Ako se stvarni učenik ne podudara sa njegovom idealiziranom slikom, nastavnik ga ne prihvaća. Empatičan nastavnik prihvatit će učenika takvog kakav jeste i potrudit će se da adekvatnim odgojnim metodama i postupcima pomogne učeniku da se razvije u željenom pravcu. Razvijene empatijske sposobnosti pomoći će nastavniku da otkrije skrivene motive učenikova ponašanja, te da se adekvatno tome i postavi. Tek kad nastavnik otkrije prave motive učenikova ponašanja, možemo reći da ga je razumio. Ako nastavnik sudi o učeniku i njegovu ponašanju samo na osnovu vanjskih simptoma može se desiti da stvori pogrešnu sliku o učeniku, da neadekvatno protumači njegovo ponašanje, što će mu onemogućiti da izabere pravi put u odgojnom djelovanju. Jedan te isti motiv može se kod raznih učenika manifestirati na različite načine. Često su motivi ponašanja učenika ispod nivoa njegove svijesti, pa ni sam učenik ne zna zašto se tako ponaša.

Razvijena empatijska sposobnost posebno dolazi do izražaja u komunikaciji nastavnik-učenik. Da bi nastavnik prilagodio komunikaciju svojim učenicima, on s njim mora empatijski komunicirati, što znači suživljavajući se s njima prilagoditi

svoju komunikaciju njihovim sposobnostima i mogućnostima razumijevanja. Empatičan nastavnik prihvatit će učenike u totalitetu njihove ličnosti i takav kakav zapravo on jeste, i potrudit će se da adekvatnim odgojnim metodama i postupcima pomogne učeniku da se razvija u željenom pravcu.

Važnost empatije u odgoju ogleda se u sljedećem:

1. otkrivanje osjećanja koje prate ponašanje
2. prihvatanje osobe onakva kakva jeste
3. otkrivanje emocionalno-motivacijskih faktora
4. shvaćanje odgajnika u njegovom totalitetu
5. biranje adekvatnih odgojnih sredstava i postupaka
6. prilagođavanje komunikacije učenicima
7. uspješnost odgojnog djelovanja.

U ovih nekoliko momenata mogli smo uočiti važnost empatije za uspješnost odgojnog djelovanja. Zato u procesu osposobljavanja budućih odgajatelja dužnu pažnju treba da posvetimo i razvoju empatijskih sposobnosti. To nećemo postići samo pričajući studentima šta je empatija i u čemu je njena važnost u odgojnom djelovanju, već posebnim oblicima rada moramo djelovati na razvoj njihove empatijske sposobnosti, s tim da oni u odnosu sa svojim nastavnicima osjete i dožive što znači biti empatična osoba. (Bratanić, 1990)

9. Radionica – kako razviti empatiju

Cilj radionice: Putem grupne interakcije učenici razvijaju empatiju i altruizam. Učenike treba dovesti u situaciju da, empatišući ulogu nastavnika, shvate kvazikauzalnost kojoj sami često podliježu. Kvazikauzalnost se sastoji u okrivljavanju nastavnika za vlastiti neuspjeh u učenju, prenošenje odgovornosti na drugog, na autoritet. Nakon što shvate da je kauzalnost u njima, učenici će lakše preuzeti odgovornost za vlastita ostvarenja. Ovaj proces teče putem empatisanja, a ostvaruje se altruizmom u vidu interaktivne grupne podrške.

Potreban materijal: papir za grupni pano, flomasteri u boji.

Tok rada:

1. korak : Nastavnik objašnjava kvazikauzalnost tj. kako učenici često svoju odgovornost prenose na nastavnike, roditelje, uvjete ili na nešto slično. Uz ovo objašnjavanje nastavnik razgovor o preuzimanju odgovornosti za vlastita ostvarenja.

2. korak: Na listu papira svaki učenik opisuje jedan slučaj koji se na njemu desio, a odnosi se na:

- situaciju kada ga je nastavnik natjerao da se rasplače;
- situaciju kada ga je nastavnik natjerao da se razbjesni;
- situaciju kada ga je nastavnik natjerao da zamrzi nastavni predmet.

3. korak: Razred se dijeli u grupe od 4-5 članova. Svaka grupa daje sebi ime i ispisuje ga na zaglavlju grupnog panoa. Članovi grupe jedan po jedan iznose svoje primjere koje su zabilježili na papir, a ostali diskutuju o tome. Grupa se dogovara koji primjer će iznijeti za prezentaciju pred cijelim razredom. Ta prezentacija se ostvaruje uz korišćenje grupnog panoa.

4.korak: U prezentaciji vlastitog primjera učenici trebaju da pripreme grupni pano na kojem će opisati ili ilustrirati svoj primjer. U prezentaciji grupa treba da odgovori na sljedeća pitanja:

1. Da li taj nastavnik uvijek svojim ponašanjem natjera učenika da se tako osjeća?
2. Na koji način nastavnikovo ponašanje dovodi do takvih emocija učenika?
3. Ako se nastavnik tako ponaša, da li se učenik mora tako osjećati?
4. Kako učenik zna da nastavnik to namjerno baš njemu radi?

Učenik čiji primjer je uzet kao model za grupnu prezentaciju na ova pitanja odgovara iz ugla nastavnika o kome se radi, preuzima ulogu nastavnika. Članovi grupe mogu postavljati i druga pitanja iz ovog konteksta. Svoju prezentaciju grupa treba završiti porukom. Ako je kratka poruka, treba biti ispisana na grupnom panou. Nastavnik ovdje može priteći u pomoć svakoj grupi i blago

sugerirati da je učenik taj koji odlučuje da li će ga prevaladati ova ili ona emocija, da li će nastavnika osuditi ili ne, da li će prestati učiti ili ne.

5. korak: Uz korišćenje grupnog panoa svaka grupa vrši prezentaciju pred razredom. Cilj prezentacije je da ostale učenike upozna s datom situacijom, da ponudi odgovore grupi na 4 pitanja i na kraju izvede poruku. Ako se ostali učenici u razredu žele uključiti u raspravu tokom prezentacije, nastavnik to treba podržati i pomoći grupi koja ima prezentaciju, jer njih ova diskusija može zbuniti. Ostale grupe vrednuju prezentaciju ocjenama od 1 do 10.

6. korak: Na kraju se vodi kratka diskusija o tome.

- Kako smo sarađivali?
- Šta smo naučili?
- Kako smo se osjećali?
- Da li ubuduće želimo raditi na ovaj način i šta? (Suzić, 2005)

Zaključak

Nije dovoljno razvijati samo kogniciju, neophodno je u školama razvijati i emocionalnu stranu, empatičnost. Kako bi Brezinka rekao, odgajatelj bi trebao pokušati socijalnim radnjama empatiju poboljšati i zadržati, a ni u kom slučaju odstraniti. Empatičnost posjeduju svi ljudi, samo je kod nekog više kod nekog manje razvijena. Tek kad je razvijena empatičnost, možemo odgojno djelovati. Savremeni način života posmatra čovjeka kao robota, kao brojke, ljudske vrednote se ne uzimaju u obzir ili su zanemarene. Pojedini nastavnici važno je samo gradivo koje je učenik usvojio, a nikako ga ne interesiraju problemi sa kojima se odgajnik svakodnevno susreće. Opravdanja kod pojedinih nastavnika nema, i u najgorim životnim situacijama učenike ispitujemo, jer je bitno da ima što veći broj ocjena. Empatičnost u našim školama je nepoznat pojam. To je proces koji treba razvijati od ranog djetinstva. Prvo porodica treba da razvija empatičnost, pa predškolske i školske ustanove. Djeca empatiju najbolje uče po modelu. Nije dovoljno učenicima samo govoriti o empatiji nego je neophodno ponašati se empatično. Neophodno je da smo model svojim učenicima u svakom pogledu, pa i u razvoju empatije. Važno je da osobi s kojom smo

u odnosu ne pristupamo samo racionalno, da je ne prosuđujemo samo na osnovi onoga što vidimo, već da se pokušamo suživjeti otkrivajući kako se ona osjeća u datom trenutku, i adekvatno tome uskladiti naše ponašanje.

Literatura

1. Bratanić, M. (1990). *Mikropedagogija*. Zagreb: Školska knjiga.
2. Bošnjak, H. (2007). *Empatija*. Tešanj: Planjax.
3. Brajša, P. (1993). *Pedagoška komunikologija*. Zagreb: Školske novine.
4. Osmić, I. (2002). *Komunikacija i interakcija u nastavnom procesu, sukob ili suradnja*. Tuzla: Grin doo.
5. Reardon, K. (1998). *Interpersonalna komunikacija*. Zagreb: Alinea.
6. Schulz, F. (2001). *Kako međusobno razgovaramo*. Zagreb: Erudita.
7. Slatina, M. (1998). *Nastavni metod*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
8. Suzić, N. (2005). *Pedagogija za XXI vijek*. Banja Luka: TT-Centar.
9. Internet – Plazonić, Ana, *Empatija kod djece*, www.skole.hr

TOPONIMI MAGLAJA I OKOLINE

Onomastika ili onomatologija je lingvistička disciplina koja proučava značenje i tvorbu ličnih (osobnih) imena. Dio onomastike koji proučava porijeklo i značenje ljudskih imena zove se *antroponimija* a proučavanje značenja i tvorbe imena mjesta zove se *toponimija*. **Toponim** je svako ime mjesta, a i tu se može napraviti diferencijacija, pa se imena brda i planina zovu **oronimi**, a imena voda **hidronimi**.

Većina toponima u našoj zemlji porijeklom je iz našeg jezika i nije ih teško objasniti, ali imena mjesta ponekad „otkrivaju stare tragove jezika govorenih u našoj zemlji... i ona pružaju uporište za utvrđivanje (glasovnih) zakona dotle sumnjivih“ (Dauzat).

„Imena nekih naših mjesta potvrđuju da su na današnjem našem zemljištu ranije stanovali Iliri i Kelti, druga opet imena mjesta odaju svoje grčko ili latinsko porijeklo“ (S. Živković). Kod nas u Bosni i Herecegovini, naravno, i tursko.

Naseljena mjesta

Ovim radom pokušat ćemo da malo rasvijetlimo tvorbu i značenje toponima u Maglaju i okolini. Najviše naziva bit će iz Maglajske općine, ali će ih biti i iz općina Tešanj i Žepče, koje graniče s Maglajskom. Znaju se administrativne granice, ali to nisu i prirodne granice, jer je nekad jedna strana brda u jednoj a druga u drugoj općini. Potok može izvirati u jednoj, a teći kroz drugu općinu i sl. Želio sam da imam veći broj primjera kako bi zaključili do kojih se dođe bili što relevantniji.

Imena naseljenih mjesta u Maglajskoj općini i okruženju većinom su iz našeg jezika i nije teško odgonetnuti kako su nastala, a zašto se baš tako zovu, može biti teži zadatak. Jasno je da je ime Maglaj nastalo od apelativa magla dodavanjem sufiksa -j, ali zašto je

baš ovo mjesto dobilo takvo ime? U Maglaju nema ništa više magle nego u susjednim mjestima: Doboju, Tešnju, Žepču i Zavidovićima. Jedno selo zove se Ravna, a nema ravnice ni za jedno igralište za mali nogomet.

Općina je podijeljena na područja, mjesne zajednice (Bočinja, Jablanica, Kosova, Misurići, Novi Šeher), koje sačinjava veći broj manjih naselja (zaselaka), koja najčešće nose nazive po najbrojnijem rodu.

Mjesta na sufiks -ići

Pošto se većina prezimena završava na -ić, i većina naseljenih mjesta ima nazive sa završetkom na -ići.

To su naselja: Andrići, Antolovići, Alispahići, Babići, Bajkići, Beljići, Bešići, Blagojevići, Blaženovići, Božići, Bradarići, Bradići, Brankovići, Brkići, Burejići, Burići, Čaglići, Čajići, Čehajići, Delići, Devići, Đurići, Đurkovići, Gajići, Gračići, Gojkovići, Hasanbašići, Horvatinovići, Hotići, Husakovići, Husanovići, Husići, Ilići, Ivandići, Jakići, Jakovići, Jovanovići, Jovići, Jurišići, Kalabići, Kandići, Karačići, Kljajići, Kneževići, Kovačevići, Krbeševići, Lekići, Lovrići, Lučići, Lukići, Malinići, Mamići, Međići, Mesići, Mihaljevići, Misurići, Mitrovići, Mujčinovići, Mulići, Mustabašići, Mušići, Novakovići, Odoševići, Ostojići, Panići, Parići, Pavlovići, Perkovići, Petrovići, Plančići, Pravdići, Radojčići, Rahmanovići, Rakanovići, Ruvanovići, Savići, Sejmenovići, Selimovići, Simići, Smajići, Spahići, Stojanovići, Suljakovići, Šehići, Tabakovići, Todorovići Tomići, Tugovići, Vidovići, Zaimovići, Zarići, Zlatići, Zrnić.

Nazivi nisu uvijek po najbrojnijem prezimenu. U Misurićima nema prezimena Misurić niti se pamti da je kad postojalo. Isti je slučaj i sa Bradićima.

Mjesta na sufiks -ić

Naselja čiji se naziv završava na -ić su:

Bakotić, Bjelčević, Crnović i Ljubatović.

Mjesta na sufiks -ica

Druga po brojnosti su mjesta sa završetkom na -ica:

Brusnica, Gornja Bukovica, Domislica, Fojnica, Globalica, Grabovica, Jablanica, Liješnica, Mladoševica, Donja i Gornja Paklenica, Parnica, Gornja Rječica, Sječica i Tujnica.

Mjesta na sufiks -ice

U obliku množine je ime sela *Mačkovice*.

Mjesta na sufiks -ac

Pomoću sufiksa **-ac** nastala su imena mjesta:

Čakalovac, Galovac, Jandrošac, Jelovac, Jošavac, Kraljevac, Moševac, Puljkovac, Gornji i Donji Rakovac.

Mjesta na sufiks -ci

Pluralia tantum su nazivi naseljenih mjesta:

Bavrci, Brezici, Durenci, Hrgovci, Javrboci, Kamerovci i Koprivci.

Mjesta na sufikse -ari/ -ani

Isto su tako u množini nazivi mjesta na sufiks **-ari/-ani**, i više liče na naziv stanovnika nekog mjesta nego na naziv samog mjesta. Vjerovatno su stanovnici doselili iz drugog mjesta, čije se ime sačuvalo u imenu mjesta gdje su se smirili:

Brdari i Brđani (iz Brda), Kladari (iz Klada), Glavičari (iz Glavice) i Liješčani (iz Liješća).

Mjesta na sufikse -e/ -i

U ovom kraju ima prezimena koja se ne završavaju na **-ić**. Zaseoci u kojima žive stanovnici s takvim prezimenima dobili su nazive tako da su prezimenima dodani nastavci **-i** i **-e**. Na prezimena sa završetkom na suglasnik dodaje se prvi, a kod prezimena koja završavaju na **-a** završni se samoglasnik mijenja u **-e** i dobijemo oblike množine muškog roda:

Budimiri, Dunđeri, Kereši i ženskog: Brke, Čakrame, Čehaje, Ezgete, Kruške, Kuvelje, Relote i Sičanice.

Mjesta na sufiks -e

Kao imenice ženskog roda u množini osjećaju se nazivi:

Adže, Bare, Crvenike, Čobe, Karadaglije, Kopice, Oruče, Ošve, Roše i Rudine.

Etimologija nekih od ovih imena je jasna, a neke je malo teže protumačiti. Da je ime sela *Kopice* nastalo od deminutiva imenice *kopito* (*kopi(t)ce*), može se zaključiti samo po genitivu koji je sačuvan u govoru starijih mještana (iz *Kopitaca*). Mlađi kažu da su iz *Kopica*. Imenica *kopito* je ovdje dobila značenje glagola *zakopiti* (steći,

zasnovati, učvrstiti se).

Ošve su neki starinski vez na narodnoj nošnji („*Zagledao se u Marine ošve*“).

Mjesta na sufiks –na

Kao poimeničeni pridjevi osjećaju se nazivi: *Ravna*, *Ripna* i *Strupina*. Etimologija posljednja dva naziva je nejasna.

Nazivi ostalih mjesta

Dvočlane nazivi, koji bi mogli biti i nazivi brda ili polja, a u ovom slučaju su nazivi naseljenih mjesta, odnosno sela:

Borova Glava, *Brezove Dane*, *Bijela Ploča*, *Crni Vrh*, *Čusto Brdo*, *Ravni Lug* i *Smajlovića Gaj*.

Sjenokos je složenica od *sijeno* i *kos-iti* i znači livada, parcela gdje se kosi trava za sijeno.

I naziv *Kosova* izveden je od korijena *kos-*, ne može se znati da li je u pitanju ptica kos ili glagol kositi.

Pilipovo je vjerovatno nekad pripadalo nekom Pilipu, a *Radovančevina* Radovanu.

Poljice je deminutiv imenice polje.

Kažu da je *Smrdinj* dobio ime po tome što je konjska lešina dugo bila nezakopana pa je cijelo selo smrdjelo.

Ulište je košnica ili pčelinjak. Odatle je izveden naziv sela *Ulišnjak*.

Ćojluk je selo (tur.).

Naziv *Jandrošac* vjerovatno je nastao od turske riječi *jandarma* (žandarmerija). Nejasno je kako su nastala i šta znače imena: *Bočinja* (bok, strana brda?), *Straište* i *Žagar* (žaga, testera).

Oronimi

Pri davanju imena brdima, visovima, planinskim kosama i dolinama narodna je mašta bila puno bujnija nego pri davanju imena naseljenim mjestima. Isto tako nalazimo veće bogatstvo i raznolikost nastavaka pomoću kojih se od raznih osnova tvore ovakvi nazivi.

Ima nekoliko naziva gdje su jednosložne, korijenske riječi postale geografska imena. To su: *Blag*, *Dalj*, *Hum*, *Kik*, *Kuk*, *Ključ*, *Krč*, *Križ*, *Šib* i *Vis*.

Brdo *Blag* vjerovatno je dobilo ime zbog blagog nagiba. *Dalj* je daljina, udaljenost. *Hum* je brežuljak, što može biti i *Grič*. *Kik* je zaobljen planinski vrh s malo zašiljenim najvišim dijelom. *Ključ* je zavoj, krivina rijeke, okuka i zemljište obuhvaćeno tom okukom. *Šib* je tanka stabljika ili drvo čije su bočne grane podjednako snažno razvijene kao i stablo (dunja). *Vis* je vrh brda. *Krč* je vjerovatno morfem od glagola krčiti. *Križ* je simbol kršćanstva.

I druge zajedničke imenice (apelativi) mogu u svom izvornom obliku postati toponimi: *Brdo*, *Čerkez*, *Gavran*, *Jasen*, *Kamen* i *Porez*. Logično je da su *Gavran*, *Jasen* i *Kamen* dobili imena po pticama, drveću i mineralima kojih tu ima, ali zašto se brdo zove *Čerkez*, što je ime jednog naroda ili *Porez*, teško je odgonetnuti.

Maglaj se nalazi na zapadnoj strani planine *Ozren*. Nije to jedina planina u Bosni s ovakvim imenom. I kod Sarajeva postoji *Ozren*. Ima legenda koja kaže da je Alija Đerzelez jahao svog Dorata i da je konj nazreo (preplašio se od nečega), a Đerzelez je rekao: „Ozri, Dorate!“ Tako je onaj *Ozren* dobio ime. Zašto se ovaj tako zove, nema objašnjenja. Glagol ozreti znači isto što i sazreti, postati zreo.

Mnogi toponimi imaju dvočlane nazive. Prvi dio može biti opisni pridjev, dakle riječ kojom se iskazuje najvažnija osobina lokaliteta. Takvi su nazivi:

Bijeli klanci, *Cerova ravan*, *Duga kosa*, *Grabova kosa*, *Kamenita kosa*, *Mašita kosa*, *Ravna kosa*, *Široka kosa*, *Tanka kosa*, *Velika kosa*, *Gole njive*, *Velike njive*, *Malo polje*, *Debelo brdo*, *Lučevo brdo*, *Oštro brdo*, *Šiljato brdo*, *Ravna Fršća* (nejasna etimologija), *Borova glava*, *Lipova glavica*, *Oštra glavica*, *Sirova glavica*, *Žuto jezero*.

Druga je mogućnost da je atribut prisvojni pridjev i tu imamo dvije varijante. Toponim je dobio ime po naseljenom mjestu pored kojeg je ili po nekoj osobi.

Po mjestu pored kojeg se nalaze dobili su ime:

Daljska kosa, *Gostovička kosa*, *Rujnička kosa*, *Svilajska kosa*, *Lazanski borik*, *Moševački šiljak*, *Trebačko brdo*, *Rujnički brijeg*, *Blizansko polje*, *Jošavačka glavica*, *Rudinska glavica*, *Bakotički vis*, *Jablanički vis*.

Vidljivo je da je prvi član nastao dodavanjem sufiksa *-ski*.

Pomoću istog sufiksa nastali su i toponimi: *Mlinska kosa* i *Divanska kosa* (turska riječ *divan* može značiti i: sijelo momaka i djevojaka). U jednom primjeru naziv je samo poimeničeni pridjev – *Malinska*.

Ako su toponimi dobili nazive po ljudima, to može biti po jednoj osobi ili po plemenu, prezimenu. U prvom slučaju sufixi su *-ov*, *-ev*, *-in*, a u drugom *-a*.

Po jednoj osobi dobili su nazive:

Bajrino brdo, Čađin brijeg, Gavranovo guvno, Golino brdo, Gospin brijeg, Kadijina glava, Kraljevo brdo, Kušijin panj, Kamerovo brdo, Lazina kosa, Mandino brdo, Miloševa glavica, Osmin brijeg, Petkova kosa, Stanin brijeg, Vukanova ravan.

Istim sufixima formirani su atributi i u primjerima:

Starčeva kosa i *Bjeljina kosa*, čiji je naziv nastao od nadimka *Bjeljo* ili *Bjelja*, kakav je slučaj i u primjeru *Sebaževa kosa*, jer nema imena *Sebaž*, nego je to vjerovatno nadimak.

U toponima *Milova glavica* neobičan je sufix, jer bi u nas bilo običnije *Milina*.

Šibov vis dobio je ime po *šibu* (prutu). Da li je u osnovi imena *Rabov vis* stari oblik imenice *rob* (*rab*), možemo samo pretpostavljati.

Desetak kilometara niže Maglaja, na desnoj obali Bosne, uzdiže se vrletna stijena *Šahin kamen*. Gotovo svi Maglajci misle da je dobio ime po nekoj Šahi a njegov je korijen u turskom jeziku, gdje je *šahin* - soko(l). Nekad je *sokolarstvo* (lov pomoću sokola) bilo omiljeni sport u Maglaju, a sokoliće su hvatali na *Šahin kamenu* gdje su se gnijezdili.

Po prezimenima (rodovima) dobili su nazive:

Alagića brdo, Bešića brdo, Božanovića brijeg, Isića brdo, Jukića kosa, Kujrića brdo, Lekića brijeg, Mitrovića brijeg, Nikolića kamen, Novakovića brdo, Savića vis, Tomića kosa.

Ima toponima koji su nastali od imena životinja. To su, pored pomenutog *Šahin kamena* i:

Gujina kosa, Konjska glavica, Konjsko brdo, Pasja glava.

Suva Megara je prelijepa pećina, puna pećinskih ukrasa. Nejasna je etimologija imena, ako je iz grčkog, onda je to nešto veliko, silno, golemo.

Oronimi na sufixe –ac/ -ovac/ -evac

Dodavanjem nastavaka *–ac*, *–ovac/ –evac* nastali su uglavnom nazivi brda. Nastavci su dodavani i na zajedničke i na vlastite imenice. To su:

Beširevac, *Bukovac*, *Gradac*, *Gušterovac*, *Jezerac*, *Lasovac*, *Karaćinac*, *Kobilovac*, *Kupljenac*, *Smajlovac*, *Strahovac*, *Pjeskovac*, *Vijanac*.

Oronimi na sufikse -ica/ -ice

Dodavanjem sufiksa –**ica** nastala su imena:

Bjelavica, Boratnica, Brajkovica, Glavica, Gorica, Kilavica, Ključarica, Mrkalica, Pomrklica, Rudnica, Vitica.

Pluralia tantum su imena: *Bujadnice, Šljivice.*

Oronimi na sufikse -ište/ -išta

Nastavak **-ište** kazuje mjesto gdje se nešto radi ili gdje je nešto nekad bilo. Takvi su nazivi:

Bojište, Igralište, Plandište, Spasovište, Svinjčište i u množini: *Okolišta* i *Kućišta*.

Oronimi na sufikse -ić/ -ići

Nastavak **-ić** obično služi za tvorbu deminutiva. Ovdje imamo nazive:

Kruščić, Pazarić, Visić i u množini: *Bukvići* i *Hrastići*.

Oronimi na sufikse -ina/ -ine

Pomoću sufiksa **-ina** nastali su nazivi:

Bjeljina, Gradina, Krčevina, Kotlina, Paljevina, Rudina i u množini: *Orline, Papratine* i *Rovine*.

Oronimi na sufiks -ik

Sufikse **-ik** nalazimo u nazivima:

Borik, Brezik, Jasik, Kamenik, Panjik i u množini: *Brezici, Mravinjci* i *Orlovci*. Na isti je način nastao i naziv *Kumaci*, čija je etimologija nejasna.

Oronimi na sufiks -uša

Dodavanjem ovog sufiksa nastali su nazivi *Latkuša* i *Stavanuša*, čija je etimologija nejasna.

Oronimi na sufikse -ača/ -ače

Pomoću ovog sufiksa nastalo je ime *Kobiljnjača* i u množini: *Gustače, Hedrovače, Svilače*.

Apelativi u množini postali su toponimi u primjerima: *Breze, Diljke, Haluge, Jezera, Klupe, Strane*.

Diljka je starinska duga puška, a *haluga* velika, gusta šuma.

Oronimi na sufiks -ak

Pomoću ovog sufiksa nastali su nazivi: *Čimenjak* (*čimen* je ledina), *Rujničak*, *Šiljak*, *Trnjak*.

Oronimi na sufiks -ar

Nastavak **-ar** poslužio je za tvorbu oronima: *Čelar* (od imenice *čelo* ili *(p)čela*), *Pužar* i *Žagar*.

Oronimi na sufikse -vo/ -va

Ovo su sufiksi uobičajeni za tvorbu pridjeva, a nalazimo ih u nazivima *Rajčevo* i *Trnova*.

Oronimi na sufikse -ka, -ež

Od iste osnove pomoću ova dva sufiksa nastali su nazivi *Palež* i *Paljika*. Vjerovatno su tamo nekad bili šumski požari.

Oronimi na sufiks -je

Od imena drveta *smreka* nastao je oronim *Smrečje*.

Oronimi na sufikse -ulja/ -ulje

Ovim su sufiksima izvedeni nazivi *Bačkulja* (žena iz *Bačke*) i *Rosulje* (blaga kišica : *rosulja*).

Oronimi na sufikse -ilo/ -ila

Ovim sufiksima izvedeni su nazivi *Točilo* i *Vrtila*.

Ostali oronimi

Nazivi *Goropek* i *Čelopek* složene su riječi nastale od imenica *gora* i *čelo* i morfema *-pek*, te nagovještavaju nekakvu vrelinu, pečenje.

Pojedinačni slučajevi su gdje je apelativ postao oronim a nema općepoznato značenje:

Bandera je na talijanskom zastava ili stup o koji se vješa zastava.

Batva je sorta krušaka.

Bavka – nejasna etimologija.

Megara je vjerovatno riječ iz predslavenskog perioda, ilirska ili grčka. Postoji i pećina sa istim imenom, a može se dovesti u vezu sa grčkim pridjevom *mega* (velik) ili s imenom jedne od triju *Erinija* (*Megera*).

Meteriz je na turskom rov.

Kolovoz je u ovom slučaju prevoj preko koga se moglo ići i kolima. *Tromeđa* je uzvisina gdje graniče tri sela.

Neproduktivne sufikse nalazimo u primjerima: *Ometaljka* (od glagola ometati), *Glavetinj* (glava), *Gušća* (gust), *Sredelj* (sredina), *Ozeb* (ozepsti), *Stražba* (stražariti), *Kolo*, *Srgovi* (srg je motka preko koje se vješa odjeća ili posteljina).

Nejasno je značenje naziva: *Briđe* (brig?), *Košćun* (kost?), *Kovraža* (kao vrag?), *Nekolje* (ne klati?), *Plane* (plandište, mjesto za odmor?), *Žabor* (žaba?).

Hidronimi

Nazivi rijeka

Jedina rijeka koja protiče kroz Maglaj je *Bosna*. Teče otprilike središnom općine i sam grad dijeli na dva dijela. Stari Maglaj i Gradina su na desnoj obali, a novi dio grada i gotovo sva privreda na lijevoj. Ime je dobila najvjerovatnije po ilirskom (neki kažu tračkom) plemenu *Bosi* ili *Besi* po kojem je nazvana i cijela zemlja. I mnoge druge rijeke u Bosni imaju nazive iz tuđih jezika (*Sava*, *Drina*, *Una*, *Sana*, *Neretva*), dok manji vodotokovi obično imaju imena s korijenom iz našeg jezika.

Ima u Maglajskoj općini manjih vodotokova, većih potoka, koji se u narodu zovu **rijeka** (naglasak na prvom slogu). Svi su dobili nazive po mjestu gdje izvire. To su:

Brusnička rijeka (*Brusnica*), *Trebačka rijeka* (*Trepče*), *Tujnička rijeka* (*Tujnica*) i *Strupinska rijeka* (*Strupina*).

Nazivi potoka

Nazivi potoka su u najvećem broju slučajeva nastali na isti način sa prisvojnim pridjevom na **-ski** kao atributom:

Bjelopoljski potok, *Bukovički potok*, *Jelički potok*, *Ladički potok*, *Kladarski potok*, *Mladoševićki potok*, *Kereški potok*, *Malinski potok*, *Simićki potok*, *Stanovski potok*, *Smiljski potok*, *Radovančevski potok*, *Rajčevski potok*.

Prisvojni pridjev sa završetkom na **-in** (od imena) nalazimo u nazivima:

Borin potok i *Đurin potok*.

Opisni pridjev kao atribut imaju:

Borov potok, Duboki potok, Ljuti potok i Putni potok.

Gdje su nazivi potoka jednočlani, najčešće su formirani pomoću sufiksa **-ica**. To su rječice i potoci:

Bistrica, Fojnica, Jablanica, Liješnica, Lovnica, Omrklica, Paklenica, Rječica, Smrdišnica, Zabranica.

Najčešće su na njima i naselja s istim imenima.

Nejasna je etimologija naziva potoka: *Cicmanka, Gušte, Buban, Jagara, Seona i Vitanj.*

Hidronimi na sufikse -ov, ev, -in

Ovo je područje bogato vodom. Ima dosta jakih izvora zdrave vode, koji su najčešće uređeni i napravljene su česme, pa su izvori dobili ime po dobrotvorima koji su to uredili. Atributi su formirani sufiksima **-ov, -ev, -in**. To su:

Ankina voda, Asagina voda (u srpskom selu), Avdina voda, Hadžijina voda, Hadžina voda, Horina voda, Jahijina voda, Kavezovo korito, Maslova voda, Plančičeva voda, Radulova voda, Todina voda.

Hidronimi na sufiks -a

Jedan izvor je nazvan po selu (Adže) ili prezimenu (Adžić) – *Adžićka voda*, a jedan se zove *Stara voda*.

Hidronimi na sufiks -ac

Najviše izvora ima naziv formiran sufiksom **-ac**. To su:

Brzac, Bukovac, Dolac, Đekanovac, Jakitovac, Jelovac, Jošavac, Kraljevac, Milinkovac, Rakovac, Smailovac, Studenac, Trnovac, Zmajevac.

Hidronimi na sufiks -ić

Pomoću ovog sufiksa formirani su nazivi: *Javorić i Lipić.*

Hidronimi na sufiks -ik

Jedan izvor ima naziv formiran ovim sufiksom: *Krušik.*

Ostali nazivi izvora

Zajedničke imenice postale su imena izvora u primjerima:

Bukva, Mrak, Ponor i Vodica.

Ista imena kao i selo u kome se nalaze imaju izvori: *Bočinja*, *Ćojluk* i *Ulišnjak*.

Zaključak

Toponimi u Maglaju i njegovoj okolini najčešće su riječi iz našeg jezika i većinu njih mogu razumjeti svi koji govore našim jezikom. Ima nešto malo naziva iz turskog jezika. Neki su zajedničke imenice koje su postale vlastita imena bez promjene, a neki su izvedeni od imenskih osnova. Većinom su jednočlani nazivi, a ima i dvočlanih, gdje ispred imenice stoji atribut, što je najčešće prisvojni pridjev, koji povezuje toponim sa nekom osobom, selom ili rodом. Rjeđe je to opisni pridjev, koji kazuje neku osobinu mjesta ili pridjev, što kazuje položaj u odnosu na neko drugo mjesto.

Dževad Burgić

ANALIZA STRUKTURE INTEGRALNIH KRIVIH NELINEARNIH DIFERENCIJALNIH JEDNADŽBI

Sažetak

Skoro sve pojave u prirodi, odnosno u tehnici i fizici mogu biti opisane pomoću diferencijalnih jednačbi ili sistema diferencijalnih jednačbi. Matematički modeli tih pojava su u prošlosti bili idealizovani iz razloga da se dobije diferencijalna jednačba ili sistem diferencijalnih jednačbi rješiv u zatvorenom obliku. Danas razmatramo pojave koje se najčešće opisuju nelinearnim diferencijalnim jednačbama, tj. jednačbama koje najčešće nisu rješive u zatvorenom obliku. Zbog toga je od posebnog interesa da se okarakteriziraju svojstva rješenja nelinearnih diferencijalnih jednačbi i sistema diferencijalnih jednačbi, kao i numeričke metode koje omogućavaju aproksimaciju tih rješenja. U ovom radu je data analiza rješenja nelinearnih diferencijalnih jednačbi ili sistema jednačbi na osnovu strukture njenih integralnih krivih.

Ključne riječi: Trajektorija, fazna ravan, dinamički sistem, stabilnost, granični cikl.

THE ANALYSIS OF STRUCTURE OF AN INTEGRATE CURVES NONLINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS

Summary

Almost all phenomena in nature and in engineering and physics can be described by differential equations or systems of differential equations. Mathematical models of these phenomena have been idealized in the past due to get a differential equation or system of differential equations solvable in closed form. Today we consider the phenomena which are typically nonlinear differential equations, the equations which are usually not solvable in closed form. It is therefore of particular interest to characterize properties of solutions of nonlinear differential equations and systems of differential equations and numerical methods that allow an approximation of these solutions. In this paper was given an analysis of solutions of nonlinear differential equations or systems of equations based on the structure of its integral curves.

Key words: trajectory, phase plane, dynamical system, stability, boundary cycle.

UVOD

Skoro sve pojave u prirodi mogu se opisati diferencijalnim jednađbama ili sistemima diferencijalnih jednađbi. Matematički modeli u prošlosti su bili idealizovani u smislu da se dobije diferencijalna jednađba ili sistem diferencijalnih jednađbi koji je rješiv u zatvorenom obliku. Danas se razmatraju pojave koje se opisuju nelinearnim diferencijalnim jednađbama, tj. jednađbama koje nisu rješive u zatvorenom obliku. U tom slučaju je od posebnog značaja da se okarakteriziraju osobine rješenja nelinearnih diferencijalnih jednađbi kao i numeričke metode koje omogućavaju aproksimaciju tih rješenja.

Prije same primjene neke numeričke metode treba prethodno provjeriti da li je dati problem „pravilno formulisan”, tj. da li smo pomoću matematičkog modela pravilno i potpuno opisali posmatranu pojavu.

Za problem zadan običnim diferencijalnim jednađbama ili parcijalnim diferencijalnim jednađbama kažemo da je „korektno” postavljen, tj. formulisan, u klasi funkcija F , ako su zadovoljena sljedeća tri uslova:

- 1° Postoji rješenje u klasi F , tzv. problem „egzistencije” rješenja;
- 2° Rješenje je jedinstveno u klasi F , tzv. problem „jedinstvenosti” rješenja;
- 3° Rješenje neprekidno zavisi od datih uslova-podataka (od početnih uslova, rubnih uslova, itd.), tzv. problem „stabilnosti” rješenja.

Korektnost postavljenog problema je naročito važna za njegovu primjenu, jer postavljeni problem opisuje neku fizičku pojavu. Uslovom 3° se obezbjeđuje da rješenje problema ne zavisi bitno od grešaka koje se uvijek javljaju prilikom mjerenja (dopunski uslovi i parametri) posmatrane fizičke pojave. Ako rješenje problema nije neprekidna funkcija tih parametara, ne bismo mogli opisati proces (pojavu) pomoću matematičkog modela, jer bi mala promjena (greška) u mjerenju dovela do velikih promjena u rješenju.

Kod običnih diferencijalnih jednađbi, kao što je poznato, uslov za korektnost Cauchy-evog problema:

$$y' = f(x, y); \quad y(x_0) = y_0$$

obezbjeđuje se ako je f neprekidna funkcija i ako f zadovoljava Lipschitz-ov uslov s obzirom na promjenljivu y u nekoj oblasti koja sadrži tačku $(x_0; y_0)$.

Primjena numeričkih metoda uzrokuje i nekoliko teorijskih problema, kao što su:

- brzina konvergencije,
- nagomilavanje grešaka, i
- numerička stabilnost rješenja.

Primjenom numeričkih metoda na DJ (diferencijalne jednačbe) ili sistem DJ fizički sistem se može opisati sa dovoljnom tačnošću, odnosno mogu se pokazati najvažnije osobine rješenja. U tom slučaju, jednačbu:

$$\mathbf{x}'(t) = \mathbf{f}(\mathbf{x}, t) \quad (1)$$

posmatramo kao jednačbu koja opisuje taj fizički sistem. Shodno tome, za t kažemo da je vremenska promjenljiva a $\mathbf{x}$ fazna, odnosno prostorna promjenljiva. Broj koordinata $\mathbf{x}$ određuje broj stepena slobode sistema (1). Rješenja sistema DJ (1) karakterišu moguća kretanja sistema u faznom prostoru-vremenu. Budući da se vrijeme može izraziti kao parametar, moguće je rješenje (kretanje) opisati u faznom prostoru.

Sistem jednačbi oblika:

$$\mathbf{x}'(t) = \mathbf{f}(\mathbf{x}) \quad (2)$$

nazivamo *dinamičkim* ili *autonomnim* kada $\mathbf{f}$ ne zavisi od t . U tom slučaju kretanje, pa prema tome i rješenje sistema (1) ne zavisi od t .

OSOBINE AUTONOMNIH SISTEMA

U fizičkom smislu dinamički sistem (2) je matematički model kretanja materijalne tačke u n -dimenzionalnom prostoru

promjenljivih $(x_1, x_2, \dots, x_n)$. Ovo kretanje je opisano rješenjem

$$x_i = x_i(t), \quad t \in I, \quad i = 1, 2, \dots, n$$

dinamičkog sistema. Budući da je trajektorija kriva koja opisuje proces kretanja, onda slijedi da su $x_i = x_i(t)$ parametarske jednačbe trajektorije.

Integralna kriva rješenja $\mathbf{x} = \mathbf{x}(t)$, $t \in I$ daje potpunu informaciju o rješenju sistema (2). Međutim neke važne informacije se mogu dobiti na osnovu fazne trajektorije rješenja, tj. projekcije rješenja integralne krive na fazni prostor $\mathbf{R}^n$, paralelno t -osi. Zbog toga je fazna trajektorija potpuno određena integralnom krivom, dok obrnuto nije tačno, jer različite integralne krive mogu imati istu trajektoriju. Fazni prostor je prostor u kome je rješenje predstavljeno trajektorijama.

Pri opisivanju fazne trajektorije mora se imati u vidu pravac fazne trajektorije, tj. pravac kretanja materijalne tačke $\mathbf{x} = \mathbf{x}(t)$ po faznoj trajektoriji, u pravcu porasta vremenske promjenljive t . Grafik faznih trajektorija u faznoj ravni se naziva fazni portret.

Dalje, pretpostavljamo da u sistemu (2) funkcija $\mathbf{f}(\mathbf{x})$ zadovoljava Lipschitz-ov uslov s eksponentom 1 u odnosu na sve prostorne promjenljive. Tada slijedi da kroz svaku tačku (x_0, t_0) prolazi jedna i samo jedna integralna kriva. Zato nećemo predstavljati integralne krive, već njima odgovarajuće trajektorije.

Definicija 1. Tačka $\mathbf{x}_0 \in D$, za koju vrijedi da je $\mathbf{f}(\mathbf{x}_0) \neq 0$ naziva se *regularnom tačkom* dinamičkog sistema (2).

Kroz svaku regularnu tačku u faznom prostoru prolazi tačno jedna kriva. Ako je $\mathbf{f}(\mathbf{x}_0) = 0$, onda se tačka $\mathbf{x}_0 \in D$ naziva *singularnom tačkom* ili *kritičnom tačkom* dinamičkog sistema (2), jer

se različite fazne trajektorije približavaju toj tački po različitim pravcima.

Ako parametarski zadamo tačke na trajektoriji pomoću nezavisno promjenljive t , onda se dio trajektorije sa tačkama kojima odgovara veća vrijednost parametra od $\mathbf{x}_0$ naziva *pozitivnom polutrajektorijom*.

Ukoliko je sistem autonoman onda podjela trajektorije ne zavisi od izbora parametra.

Iz sistema (2) slijedi da ako je tačka $\mathbf{x}_0$ *ekvilibrijum* (položaj ravnoteže), tada sistem (2) ima rješenje $\mathbf{x} = \mathbf{x}_0$, a odgovarajuća fazna trajektorija je upravo tačka $\mathbf{x}_0$ u faznom prostoru $\mathbf{R}^n$.

Ako su f_i , $i = 1, 2, \dots, n$ neprekidno diferencijabilne funkcije, tada vrijede sljedeće izjave:

a) *Svaka fazna trajektorija dinamičkog sistema (2), različita od položaja ravnoteže, je glatka kriva.*

b) *Ako $\mathbf{x} = \varphi(t)$ rješenje dinamičkog sistema (2), tada je i funkcija $\mathbf{x} = \varphi^*(t)$, gdje je $\varphi^*(t) = \varphi(t + c)$, $c = \text{const.}$ rješenje sistema (2).*

c) *Neka su $\mathbf{x} = \varphi(t)$ i $\mathbf{x} = \psi(t)$ rješenja sistema (2) i neka postoje $t_1, t_2 \in \mathbf{R}$ za koje je $\varphi(t_1) = \psi(t_2)$, tada je i $\varphi(t) = \psi(t + t_2 - t_1)$, $t \in \mathbf{R}$.*

d) *Ako je $\mathbf{x} = \varphi(\mathbf{x}_0, t)$ rješenje dinamičkog sistema (2) koje zadovoljava početni uslov $\varphi(\mathbf{x}_0, t) = \mathbf{x}_0$, tada je*

$$\varphi(\mathbf{x}_0, t_1 + t_2) = \varphi(\varphi(\mathbf{x}_0, t_1), t_2) = \varphi(\varphi(\mathbf{x}_0, t_2), t_1).$$

Ako se posmatra kretanje tačke po faznoj trajektoriji rješenja $\mathbf{x} = \varphi(t)$, onda je osobinom b) izražena činjenica da i rješenju $\mathbf{x} = \varphi^*(t)$ odgovara ista trajektorija, samo se kretanje tačke odvija sa kašnjenjem c .

Iz c) slijedi važan zaključak: *Ili se fazne trajektorije rješenja dinamičkog sistema (2) ne sijeku ni u jednoj tački, ili se poklapaju.*

Na osnovu d) slijedi da tačka pri kretanju po faznoj trajektoriji rješenja $\mathbf{x} = \varphi(t)$, iz početnog položaja $\mathbf{x} = \varphi(\mathbf{x}_0, t)$ može doći za vrijeme $t_1 + t_2$ u položaj $\varphi(\mathbf{x}_0, t_1 + t_2)$ na dva načina:

- za vrijeme t_1 tačka pređe u položaj $\varphi(\mathbf{x}_0, t_1)$, a zatim za vrijeme t_2 iz tog položaja pređe u tačku $\varphi(\varphi(\mathbf{x}_0, t_1), t_2)$;
- za vrijeme t_2 tačka pređe u položaj $\varphi(\mathbf{x}_0, t_2)$, a zatim iz tog položaja za vrijeme t_1 pređe u tačku $\varphi(\varphi(\mathbf{x}_0, t_2), t_1)$.

Fazna trajektorija dinamičkog sistema (2) može biti:

- a) Tačka (ekvilibrijum),
- b) Glatka kriva bez samopresjeka, kojoj odgovara neperiodično rješenje,
- c) Zatvorena glatka kriva, kojoj odgovara periodično rješenje sa minimalnim (pozitivnim) periodom.

Dakle, fazna trajektorija, koja nije tačka, otvorena je ili zatvorena glatka kriva bez samopresjeka. Ako je fazna trajektorija zatvorena kriva, rješenje dinamičkog sistema je periodična funkcija sa minimalnim periodom. To znači da realni sistem, matematički modeliran dinamičkim sistemom (2), radi u stabilnom režimu.

Ukoliko je dinamički sistem (2) složen, treba ga adekvatnom smjenom promjenljivih transformisati na jednostavniji ekvivalentni sistem. U tom slučaju fazne trajektorije jednog sistema se jednoznačno preslikavaju u fazne trajektorije drugog sistema, pri čemu se zadržava njihova topološka struktura.

OSOBINE SINGULARNIH TAČAKA I GRANIČNOG CIKLA

U faznom prostoru postoje dva tipa trajektorija. Trajektorije koje sadrže ili samo singularne tačke ili samo regularne tačke. Označimo sa v singularnu tačku sistema (2). Tada vrijedi sljedeća teorema.

Teorema 1. *Trajektorija ili nema nijednu graničnu tačku ili je granična tačka polutrajektorije singularna tačka sistema (2).*

Tačku ekvilibrijuma $\mathbf{v}$ dinamičkog sistema (2) nazivamo asimptotski stabilnom singularnom tačkom pozitivne polutrajektorije, ako se može naći (odrediti) otvorena okolina U oko $\mathbf{v}$ ($\mathbf{v} \in U$) za koju relacija

$$\lim_{t \rightarrow \infty} \mathbf{x}(t, \mathbf{x}_0, t_0) = \mathbf{v}$$

uvijek vrijedi, kada je $\mathbf{x}_0 \in U$.

Ako bi sve negativne polutrajektorije izlazile iz odgovarajuće singularne tačke, a pozitivne polutrajektorije imale singularnu tačku ili beskonačnost kao graničnu tačku, onda bi proučavanjem singularnih tačaka bilo lahko odrediti strukturu trajektorija, a time i prirodu rješenja dinamičkog sistema (2). Međutim, često se dešava da polutrajektorije postoje i ostaju u ograničenoj oblasti ali nemaju graničnu tačku. Zbog toga se uvodi pojam graničnog cikla ili zatvorene orbite.

Definicija 2. *Granični cikl dinamičkog sistema (2) je zatvorena fazna trajektorija G tog sistema za koju postoji okolina sa faznim trajektorijama po kojima se fazne tačke neograničeno približavaju krivoj G kada $t \rightarrow \infty$ ili $t \rightarrow -\infty$.*

Razmotrimo jednu pozitivnu polutrajektoriju $K : \mathbf{x}(t, \mathbf{x}_0, t_0)$. Kažemo da tačka $P = P(z)$ pripada skupu tačaka cikla K , ako se za svako $\varepsilon > 0$ i $T > t_0$ može naći takvo $\tau > T$ da je

$$|z - \mathbf{x}(\tau, \mathbf{x}_0, t_0)| < \varepsilon.$$

Skup tačaka graničnog cikla K označićemo sa $G(K)$. Formulisaćemo neke osobine skupa tačaka graničnog cikla:

- Skup $G(K)$ je zatvoren,

- Tačke skupa $G(K)$ su povezane.

Teorema 2. Ako $P = P(z)$ nije singularna tačka sistema (2) i ako $P \in G(K)$, onda sve tačke pozitivne polutrajektorije koje prolaze tačkom P pripadaju skupu $G(K)$.

Dokaz. Ako polutrajektoriju koja prolazi tačkom P označimo sa T i ako pretpostavimo da je $Q = Q(q) \in T$, tj.

$$q = x(t_Q, z, t_0), \text{ za } t_Q > t_P.$$

Tada za svako $\varepsilon_0 > 0$ možemo naći $\delta = \delta(\varepsilon_0, t_Q - t_P)$ takvo da vrijedi

$$|x(t_0 + t_Q - t_P, w, t_0) - q| < \varepsilon \quad (3)$$

ako je $|w - z| < \varepsilon$. Neka sada $P \in G(K)$, onda za svako $T > t_P$ možemo naći takvo $\tau > T$, da vrijedi

$$|x(\tau, x_0, t_0) - z| < \varepsilon.$$

Ali tada na osnovu (3) imamo da je

$$|x(\tau + t_Q - t_P, x_0, t_0) - q| < \varepsilon_0$$

ako je $\tau + t_Q - t_P > T$, pa slijedi da i $Q \in G(K)$.

AUTONOMNI SISTEMI SA DVA STEPENA SLOBODE

Budući da se realna predstava o faznom prostoru može dobiti za $n = 2$ (ili eventualno za $n = 3$), to se najčešće razmatraju dinamički sistemi oblika

$$x' = f(x, y); \quad y' = g(x, y). \quad (4)$$

U tom slučaju fazni prostor se naziva fazna ravan. Tip i

pravac trajektorija dinamičkog sistema (4), uz neka ograničenja za funkcije f i g mogu se dobiti linearizacijom sistema (4). Zbog toga je važno prethodno razmotriti fazni portret linearnog sistema DJ sa konstantnim koeficijentima

$$\left. \begin{aligned} x' &= ax + by \\ y' &= cx + dy \end{aligned} \right\}, \quad (5)$$

gdje pretpostavljamo da je $ad - bc \neq 0$, što nam omogućava da sistem (5) ima jednu singularnu tačku $(0,0)$. Tačka $(0,0)$ je u ovom slučaju i ekvilibrijum, tj. izolovana singularna tačka. Pored ekvilibrijuma, u faznoj ravni R^2 dobijamo još šest različitih šema.

Prvo pretpostavimo da je $b = c = 0$. Tada je sigurno $a \neq 0$ i $d \neq 0$, zbog $ad - bc \neq 0$. Za proizvoljnu početnu tačku $x_0 \neq 0$, $y_0 \neq 0$ iz relacije

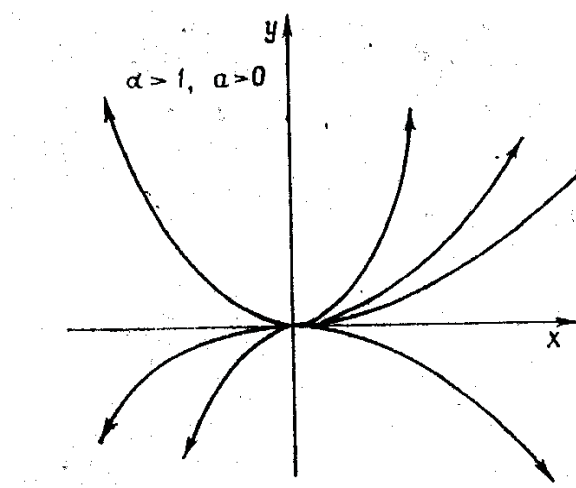
$$\frac{dy}{dx} = \frac{d}{a} \cdot \frac{y}{x} = \alpha \cdot \frac{y}{x}$$

dobijamo da su integralne krive oblika: $y = c \cdot |x|^\alpha$.

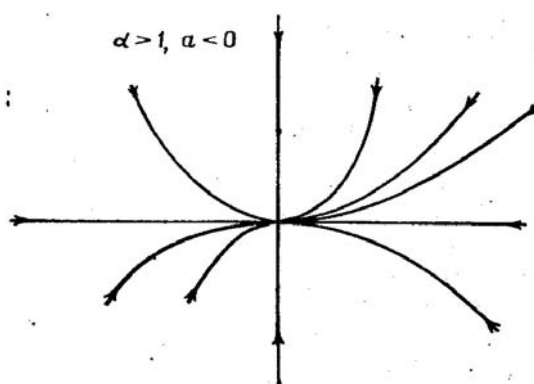
Za proizvoljnu početnu tačku $x_0 \neq 0$, $y_0 = 0$ ili $x_0 = 0$, $y_0 \neq 0$, rješenje je: $y_0 = 0$ ili $x_0 = 0$.

a) Ako je $0 < \alpha < 1$, dobijamo čvor. Ukoliko je $a < 0$ (tj. $d < 0$, jer je $\alpha > 0$), čvor je stabilan, a ako je $a > 0$ i $d > 0$ čvor je nestabilan (vidjeti slike 1, 2, 3 i 4).

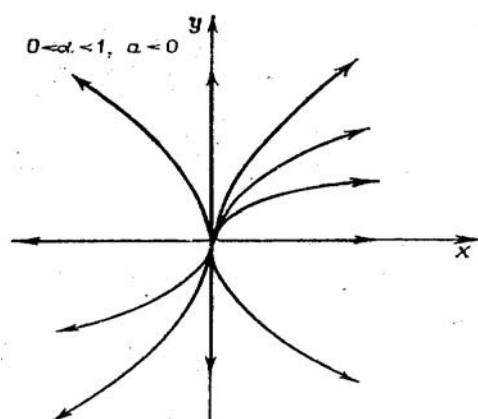
Strukturno čvor se karakteriše činjenicom da sve integralne krive, sa izuzetkom samo jedne, ulaze i izlaze iz čvora sa jednom te istom tangentom.

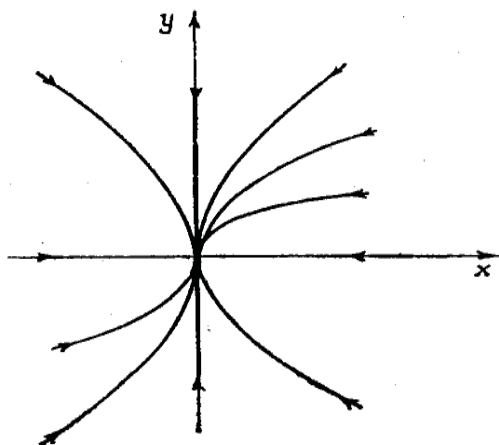
Slika 1.

Slika 2.

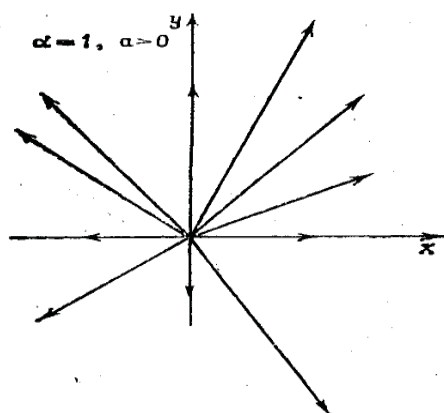

Slika 3.

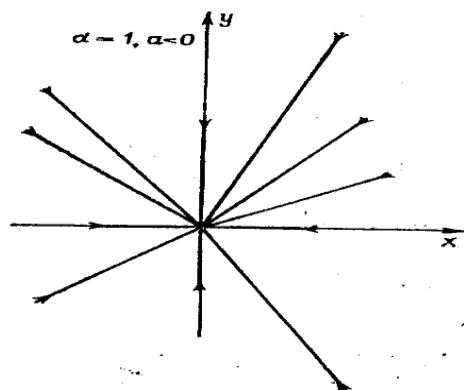

Slika 4.

b) Ako je $\alpha = 1$ dobijmo zvijezdu (Slike 5 i 6)

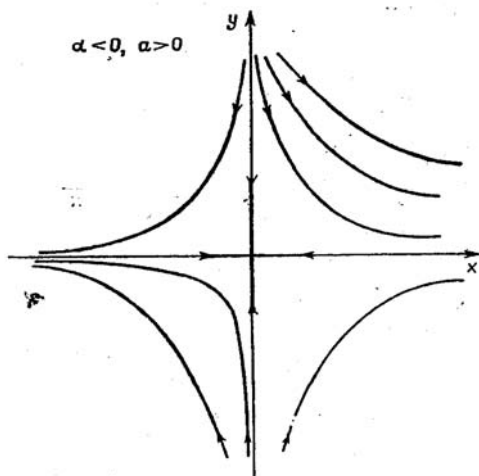

Slika 5.

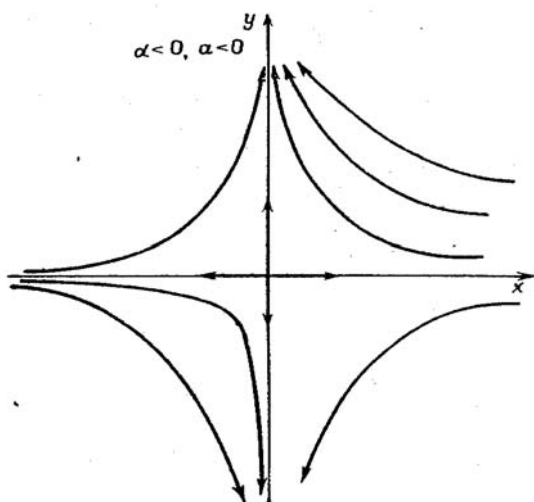

Slika 6.

c) Ako je $\alpha < 0$ dobijamo sedlo koje je uvijek nestabilno (Slike 7 i 8)

Slika 7.

Slika 8.

Razmotrimo sada slučaj $a = d = \alpha$, $b = 1$, $c = -1$. Ako uvedemo polarne koordinate, dobijamo

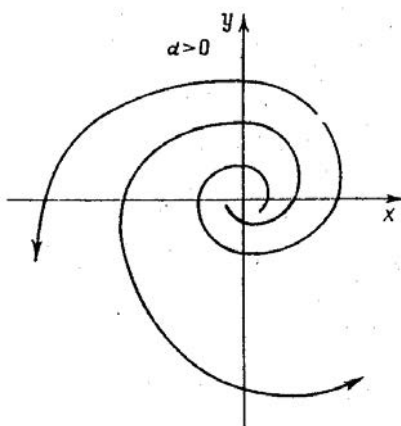
$$\rho' = \frac{1}{2\rho}(xx' + yy') = \frac{xx' + yy'}{2\sqrt{x^2 + y^2}} = \alpha\sqrt{x^2 + y^2} = \alpha\rho,$$

$$\varphi' = \frac{x^2}{x^2 + y^2} \left(\frac{y}{x} - \frac{x'y}{x^2} \right) = -1.$$

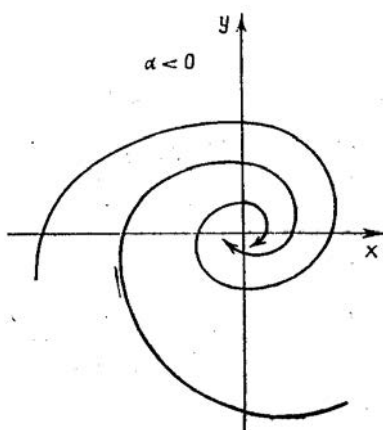
d) Ako je $\alpha \neq 0$ dobijamo fokus. Tada su integralne krive date sa

$$\rho = Ce^{\alpha t}; \quad \varphi = \varphi_0 - t.$$

Dakle, fokus je stabilan za $\alpha < 0$ i nestabilan ako je $\alpha > 0$ (Slike 9 i 10)

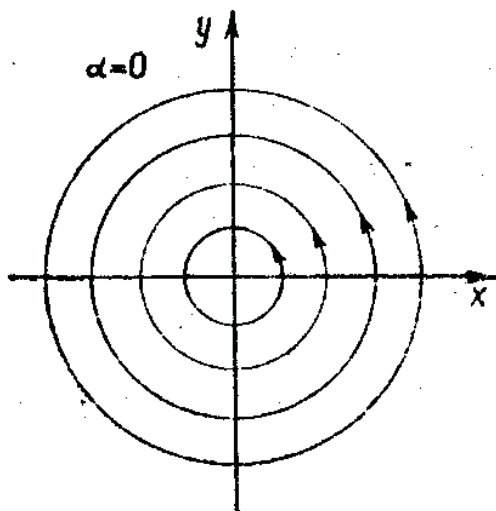

Slika 9.

Slika 10.

e) Ako je $\alpha = 0$ dobijamo centar (Slika 11).

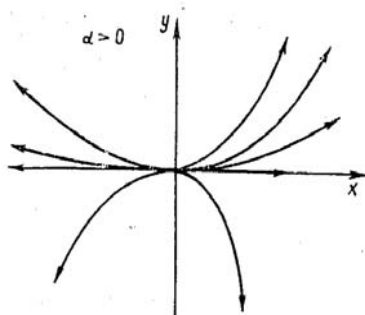

Slika 11.

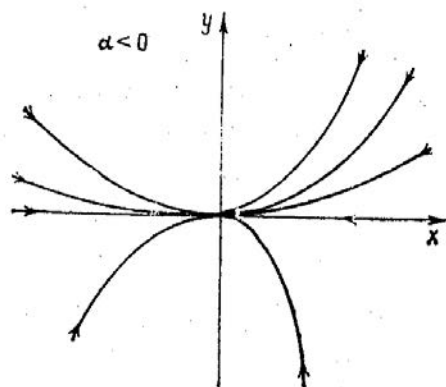
f) Konačno, razmotrimo slučaj kada je $a = d = \alpha \neq 0$, $b = 1$ i $c = 0$. Tada su rješenja oblika

$$y = Ce^{\alpha t}; \quad x = (C_1 + Ct)e^{\alpha t} = (C_1 + Ct)y.$$

Znači, ako je $\alpha < 0$ singularna tačka je stabilna, a ako je $\alpha > 0$ je nestabilna. U prvom slučaju integralne krive ulaze u singularnu tačku kada $t \rightarrow \infty$. Za singularnu tačku kažemo da je degenerisani čvor (Slike 12 i 13).

Slika 12.

Slika 13.

Dinamički sistem (4) se može svesti na jedan od šest gornjih slučajeva adekvatnom linearnom transformacijom. Odnosno, sistem (5) možemo napisati i u matričnom obliku

$$\mathbf{x}' = A\mathbf{x}; \mathbf{x} = \begin{bmatrix} x \\ y \end{bmatrix}; A = \begin{bmatrix} a & b \\ c & d \end{bmatrix} \quad (6)$$

tj. u obliku (6) linearnog sistema sa konstantnim koeficijentima. Tada fazni portret zavisi od svojstvenih vrijednosti matrice A ; tj. od korijena karakteristične jednačbe $\det(A - \lambda I) = 0$, pa su mogući sljedeći slučajevi:

1. Sopstvene vrijednosti su realne i različite.

- Ako je $\lambda_1 \cdot \lambda_2 \neq 0$ onda sopstvenim vrijednostima λ_1 i λ_2 matrice A odgovaraju dva linearno nezavisna vektora v_1 i v_2 , pa opšte rješenje sistema (6) ima oblik

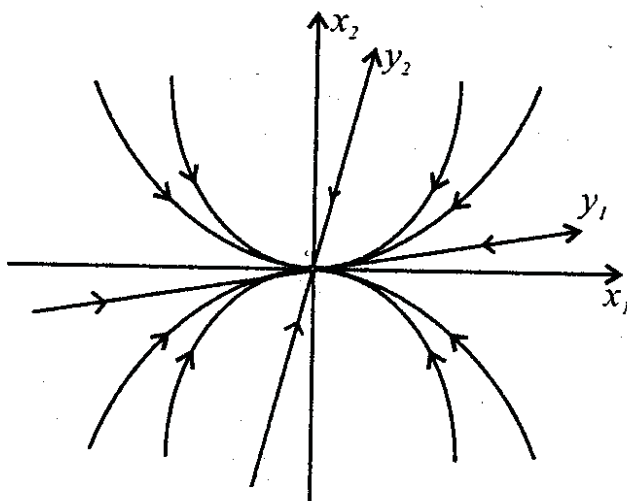
$$\mathbf{x} = C_1 v_1 e^{\lambda_1 t} + C_2 v_2 e^{\lambda_2 t}.$$

Ako sa (y_1, y_2) označimo koordinate vektora x u bazi koju formiraju vektori v_1 i v_2 (afinoj bazi koja u opštem slučaju nije ortogonalna), parametarske jednačbe faznih trajektorija su

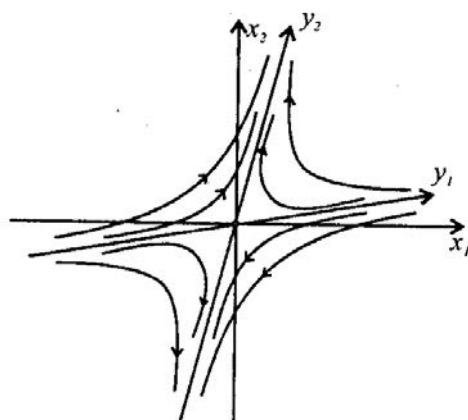
$$y_1 = C_1 e^{\lambda_1 t}, y_2 = C_2 e^{\lambda_2 t}. \quad (7)$$

Dovoljno je razmotrati samo ponašanje u prvom kvadrantu, za $C_1 \geq 0$ i $C_2 \geq 0$, jer se trajektorije simetrično preslikavaju na ostala tri kvadranta.

- Ako je $\lambda_2 < \lambda_1 < 0$ onda $y_1 \rightarrow 0$ i $y_2 \rightarrow 0$ kada $t \rightarrow \infty$, odnosno $y_1 \rightarrow \infty$ i $y_2 \rightarrow \infty$ ako $t \rightarrow -\infty$. Singularna tačka $(0,0)$ je u tom slučaju stabilan čvor (Slika 14).

- Ako je $\lambda_2 > \lambda_1 > 0$, tada se trajektorije udaljavaju od tačke $(0,0)$ kada $t \rightarrow \infty$, pa je ova tačka nestabilan čvor.
- Ako je $\lambda_1 \cdot \lambda_2 < 0$ trajektorije su hiperbole a za tačku $(0,0)$ kažemo da je sedlo (Slika 15).

Slika 15.

Dakle, možemo zaključiti da se linearnom transformacijom ne mijenja topološka struktura integralnih krivih. Odnosno, u ostalim slučajevima:

- Za $\lambda_{1,2} = \mu \pm \eta$ i $\mu \neq 0$ singularna tačka je fokus, a za $\mu = 0$ je centar.
- Za $\lambda_1 = \lambda_2 = 0$, singularne tačke su sve tačke fazne ravni R^2 .
- Ako je $\text{Re}(\lambda_1) < 0$ i $\text{Re}(\lambda_2) < 0$, singularna tačka je stabilna.

Prethodna diskusija se može u nekim slučajevima primjeniti i za ocjenu ponašanja trajektorija nelinearnog sistema DJ (4) u okolini ekvilibrijuma. Odnosno, uvijek možemo pretpostaviti da je $(0,0)$ ekvilibrijum sistema DJ (4), tj. da je prethodno izvršena obostrano jednoznačna transformacija koordinata kojom je ekvilibrijum sistema DJ (4) preslikan u tačku $(0,0)$.

GRANIČNI CIKL I SINGULARNE LINIJE

Za formiranje faznog portreta dinamičkog sistema (4), pored određivanja kritičnih tačaka i ispitivanja ponašanja trajektorija u okolini tih tačaka, potrebno je i klasifikovati trajektorije. Pri tome se uočavaju granični cikli koji dijele faznu ravan na disjunktne oblasti u kojima se nalaze trajektorije istog tipa.

Granični cikli sistema sa dva stepena slobode imaju mnogo specijalnih osobina koje nam omogućavaju da se odredi struktura trajektorija kroz ispitivanje singularnih tačaka i odgovarajućeg graničnog cikla. U dvodimenzionalnom slučaju struktura trajektorija je okarakterisana osobinom da se one ne mogu uzajamno sjeći.

Posmatrajući fazne trajektorije sistema DJ (4) u blizini graničnog cikla, uočavamo sljedeće tipove graničnog cikla:

- Granični cikl je stabilan, ako se fazne trajektorije približavaju graničnom ciklu kada $t \rightarrow \infty$ (sa unutrašnje i spoljašnje strane).
- Granični cikl je nestabilan, ako se fazne trajektorije približavaju graničnom ciklu kada $t \rightarrow -\infty$ (sa unutrašnje i spoljašnje strane).
- Granični cikl je polustabilan, ako se fazne trajektorije približavaju graničnom ciklu sa jedne strane kada $t \rightarrow \infty$ a sa druge strane kada $t \rightarrow -\infty$.

Možemo zapaziti da se u slučaju nestabilnog graničnog cikla sve trajektorije udaljavaju od njega kada $t \rightarrow \infty$. Akod polustabilnog graničnog cikla fazne trajektorije se približavaju graničnom ciklu iznutra (spolja) a udaljavaju se od njega spolja (iznutra).

Dakle, raspored zatvorenih integralnih krivih ima veliki značaj za određivanje strukture integralnih krivih (ili trajektorija).

Literatura

1. Ć. Dolićanin, *Matematika III (I-dio)*, Priština, 1994.
2. E. Hairer, s. P. Norset, G. Wanner, *Solving Ordinary Differential Equations I - Nonstiff Problems*, Springer-Verlag, London, 1987.
3. E. Pap, *Parcijalne diferencijalne jednačine*, Građevinska knjiga, Beograd, 1987.
4. H. Kraljević, S. Kurepa, *Matematička analiza 4/1*, tehnička knjiga, Zagreb, 1986.
5. I. Aganović, K. Veselić, *Linerne diferencijalne jednačine*, Zagreb, 1997.
6. I. Demirdžić, *Numerička matematika*, Univerzitetska knjiga Sarajevo, 1997.
7. I. Ivanušić, *Numerička matematika, Primijenjena matematika*, Element, Zagreb, 2002.
8. K. L. Cooke, I. Gyori, *Numerical approximation of the solution of the dealy differential equations on an infinite interval using piecewise constans arguments*, IMA 683, 1990.
9. M. W. Hirsch, *Stability and convergence in strongly monotone dynamical systems*, Math.,383, 1988.
10. S. Aljančić, *Uvod u realnu i funkcionalnu analizu*, Građevinska knjiga, Beograd, 1968.
11. S. Janković, J. Knežević-Mihajlović, *Diferencijalne jednačine II*, Matematički fakultet, Beograd, 2003.
12. S. Kim, *Numerical Methods for Differential Equations*, Lexington, Kentucky, USA, 2002.
13. T. Pejović, *Diferencijalne jednačine-egzistencija rješenja*, Beograd, 1965
14. T. V. Davies, E. M. James, *Nonlinear Differential Equations*, Addison-Wesley Pybishing Company, 1996.
15. V. Lakshmikantham, S. Leela, A. A. Martynyuk, *Stability Analysis of Nonlinear Systems*, New York 2001.

Fatih Destović
Ismet Kalčo

NEKE PRIMJENE ZAKONA VELIKIH BROJEVA U ANALIZI

Sažetak

U radu su date neke primjene zakona velikih brojeva u klasičnoj matematičkoj analizi. Naime, postoji mnogo generalizacija, kao i primjena tog zakona. Pomenuto je nekoliko klasičnih rezultata i dati dokazi nekih primjena u analizi. Prvo je dat dokaz Weirstrass-ovog teorema koristeći zakon velikih brojeva, a zatim i još neke primjene kod višestrukih integrala, kao i kratak osvrt na Monte- Carlo metod.

Ključne riječi: Zakon velikih brojeva, slučajna promjenljiva, skoro sigurna konvergencija u vjerovatnoći, aproksimacija, raspodjela.

Summary

The paper gives some applications of the law of large numbers in the classical mathematical analysis. There are many generalizations and application of the law. Several classical results and give some evidence of applications in analysis. First, gives evidence Weirstrass theorem using the law of large numbers and then some applications of multiple integrals as well as a brief overview of the Monte Carlo method.

Key words: Law of large numbers, random variable, almost sure convergence, in probability distribution approximation.

UVOD

Pretpostavimo da izvodimo eksperiment u kome može da se dogodi događaj A. Ako smo u mogućnosti da isti eksperiment ponavljamo neograničeno mnogo puta pod istim uslovima, tada možemo da definišemo vjerovatnoću događaja A kao

$$P(A) = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{S_n}{n} \quad (1)$$

gdje je S_n broj onih eksperimenata u kojima se dogodio događaj

A, od ukupnog broja od n izvedenih eksperimenata.

Iako navedena definicija nije pogodna za teorijsko zasnivanje vjerovatnoće, to je jedini način da se odredi nepoznata vjerovatnoća nekog događaja. Naime, izvodimo izvjestan broj eksperimenata (n),

izračunavamo $\frac{S_n}{n}$ i taj količnik nazivamo $P(A)$. Ovaj postupak nije bez osnove. Da nije tako, teorija vjerovatnoće bi ostala samo obična matematička konstrukcija. Empirijska činjenica je da limes u (1) uvijek postoji. Ova činjenica se naziva zakon velikih brojeva. "Ovaj zakon tvrdi da količnici brojeva, izvedeni iz posmatranja velikog broja sličnih događaja, ostaju praktično konstantni, pod uslovom da su ti događaji uslovljeni djelimično stalnim faktorima, a djelimično varijabilnim faktorima, čije su promjene nepravilne i ne prouzrokuju sistematsko odstupanje u određenom pravcu." (PARZEN, MISES).

PRIMJENE ZAKONA VELIKIH BROJEVA

U teoriji vjerovatnoće relacija (1) mora da bude izvedena i limes se uzima u nekom određenom smislu (S_n je slučajna varijabla). Ako je u (1) konvergencija u vjerovatnoći, tada se (1) naziva slabi zakon velikih brojeva.

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left(\left| \frac{S_n}{n} - P(A) \right| \geq \varepsilon \right) = 0 \quad (\text{za svako } \varepsilon > 0) \quad (2)$$

Ako je konvergencija odgovarajuće tvrđenje, naziva se jaki (ili strogi) zakon velikih brojeva.

$$P \left(\lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{S_n}{n} \right) \right) = P(A) = 1 \quad (3)$$

Postoji mnogo generalizacija i varijacija relacije (1) i sve su poznate pod imenom zakona velikih brojeva. Navest ćemo samo nekoliko klasičnih rezultata:

1. Neka je S_n broj pojavljivanja događaja A u n nezavisnih opita.

Ako je $p = P(A)$, tada za svako $\varepsilon > 0$, vrijedi

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P\left(\left|\frac{S_n}{n} - p\right| \geq \varepsilon\right) = 0 \quad (\text{Bernoulli-jev zakon velikih brojeva})$$

2. Neka su $X_1, \dots, X_n$ nezavisne slučajne promjenljive sa istom raspodjelom. Sljedeća dva iskaza su ekvivalentna:

- a) $\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n X_k \rightarrow c$ (s.s.) za $|c| < +\infty$ ($n \rightarrow +\infty$)
 b) $E|X_1| < +\infty$ i $c = E(X_1)$ (Zakon velikih brojeva Kolmogorova)

3. Neka su $X_1, \dots, X_n, \dots$ nezavisne slučajne varijable sa $E(X_i) = 0$ za svako i , i neka je $S_n = (X_1 + \dots + X_n)/n$. Tada za svako $\varepsilon > 0$, je:

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P(|S_n| \geq \varepsilon) = 0, \text{ ako i samo ako kad } n \rightarrow \infty \text{ vrijedi}$$

$$(i) \sum_{k=1}^n P(|X_k| \geq n) \rightarrow 0,$$

$$(ii) \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n E(X_k \cdot I_{\{|X_k| < n\}}) \rightarrow 0$$

$$(iii) \frac{1}{n^2} \sum_{k=1}^n \text{Var}(X_k \cdot I_{\{|X_k| < n\}}) \rightarrow 0$$

4. Neka su $X_1, \dots, X_n, \dots$ nezavisne slučajne varijable, $E(X_k) = 0$ za svako k . Ako za neko $\delta > 0$ imamo

$$\lim_{n \rightarrow \infty} n^{-(1+\delta)} \sum_{k=1}^n E|X_k|^{1+\delta} = 0,$$

Tada $\frac{1}{n} \sum_{k=1}^n X_k \rightarrow 0$ u vjerovatnoći (zakon velikih brojeva Markova).

Sada ćemo dokazati Weierstrass-ov teorem koristeći zakon velikih brojeva.

Teorem 1. Neka je $X_1, \dots, X_n$ niz nezavisnih slučajnih varijabli

sa istom raspodjelom, $E(X_1) = \mu$, $S_n = X_1 + \dots + X_n$. Ako $\frac{S_n}{\sqrt{n}} \rightarrow X$ u smislu strogog ili slabog zakona velikih brojeva tada za svaku ograničenu i neprekidnu realnu funkciju f vrijedi

$$Ef\left(\frac{S_n}{n}\right) \rightarrow f(x) \quad (1)$$

Dokaz: Dovoljno je da dokažemo (1) pod pretpostavkom da važi slabi zakon velikih brojeva. Pretpostavimo, da za svako $\varepsilon > 0$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} P \left(\left| \frac{S_n}{n} - X \right| \geq \varepsilon \right) = 0.$$

Neka je $An = \left\{ x \mid \left| \frac{S_n}{n} - x \right| \geq \varepsilon \right\}$ i neka je $|f(x)| \leq M$ za svako $x \in \mathbf{R}$.
Tada imamo

$$\begin{aligned} |E f\left(\frac{S_n}{n}\right)-f(x)| &=|E\left(f\left(\frac{S_n}{n}\right)-f(x)\right) I_{A_n}+E\left(f\left(\frac{S_n}{n}\right)-f(x)\right) I_{A_n^c}| \leq \\ &E\left|f\left(\frac{S_n}{n}\right)-f(x)\right| I_{A_n}+E\left|f\left(\frac{S_n}{n}\right)-f(x)\right| I_{A_n^c} \leq \\ &I_{A_n} C \leq \varepsilon+2 M \cdot P\left(A_n^c\right) \leq \varepsilon+2 M \cdot \operatorname{Var}\left(X_n\right) \mid n^2 \varepsilon^2 . \end{aligned}$$

Pri čemu smo u posljednjem koraku iskoristili Čebiševljevu nejednakost.

Primijetimo da, ako su X_i Bernoulli-jeve slučajne promjenljive, tj. $P(X_i=1)=x$ $P(X_i=0)=1-x$,

tada je $P(A_n^c) \leq x(1-x)/n\varepsilon^2 < 1/n\varepsilon^2$, tako da je konvergencija uniformna po x . U tom slučaju S_n je binomna slučajna promjenjiva i (1) implicira da, za svaku neprekidnu realnu funkciju na $[0, 1]$,

imamo:

$$E f\left(\frac{S_n}{n}\right) = \sum_{k=0}^n f\left(\frac{k}{n}\right) \binom{n}{k} x^k (1-x)^{n-k} \rightarrow f(x) \quad (n \rightarrow \infty) \quad (2)$$

uniformno po x . Srednji član u (2) je tzv. Bernstein-ov polinom. Prema tome, svaka neprekidna realna funkcija može da se na $[0,1]$ uniformno aproksimira polinomima. Dakle, skup polinoma je svuda gust u prostoru $C[0,1]$.

Teorem 2. Nekasu f , g i φ date realne i integrabilne funkcije na $(0,1)$ koje zadovoljavaju sljedeće uslove:

- i) $\int_0^1 \varphi(x) dx = 1$, $\varphi(x) > 0$;
 - ii) $0 < f < c \cdot g$, za neko $c < \infty$ i $\int_0^1 g(x) \varphi(x) dx < \infty$, ili
 - ii') $\int_0^1 |f(x)| \varphi(x) dx < \infty$, $\int_0^1 g(x) \varphi(x) dx < \infty$ i
- $$\int_0^1 \frac{|f(x)|^r}{g^r(x)} \varphi(x) dx < \infty.$$

Tada vrijedi:

$$\int_0^1 \dots \int_0^1 \frac{\sum_{i=1}^n f(X_i)}{\sum_{i=1}^n g(X_i)} \varphi(x_1) \dots \varphi(x_n) dx_1, dx_2, \dots, dx_n \rightarrow \frac{\int_0^1 f(x) \varphi(x) dx}{\int_0^1 g(x) \varphi(x) dx} \quad (n \rightarrow \infty). \quad (1)$$

Dokaz: Neka je $\Omega(0,1)$, neka je $\mathcal{B}$ Borelovo sigma polje podskupova Ω i neka je P vjerovatnoća na $(\Omega, \mathcal{B})$ definisana pomoću $P(A) = \int \varphi(x) dx$, za A iz $\mathcal{B}$. Uobičajena procedura za dobijanje niza nezavisnih slučajnih promjenljivih sa istom raspodjelom je da se konstruiše beskonačan proizvod $(\Omega^\infty, \mathcal{F}, P)$ identičnih kopija prostora $(\Omega, \mathcal{B}, P)$. Tada slučajne promjenljive $X_i(\omega) = X(x_1, x_2, \dots) = x_i$ imaju istu raspodjelu vjerovatnoće P i nezavisne su. Na osnovu zakona velikih brojeva Kolmogorova imamo:

$$\frac{\sum_{i=1}^n f(x_i)}{\sum_{g=1}^n g(x_i)} = \frac{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n f(x_i)}{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n g(x_i)} \rightarrow \frac{Ef(x_1)}{Eg(x_1)} = \frac{\int_0^1 f(x)\varphi(x)dx}{\int_0^1 g(x)\varphi(x)dx} \quad (2)$$

I u drugim oblastima matematike mogu se naći zanimljive primjene zakona velikih brojeva. Jedan od tih zanimljivih primjena je Monte-Carlo integracija:

Neka je f realna funkcija definisana i integrabilnana $(0,1)$. Neka je B Borel-ovo σ polje na $(0,1)$ i neka je P Lebesgue-ova mjera. Tada je f

slučajna promjenljiva na $((0,1), B, P)$ i, $E(f) = \int_0^1 f(x)dx$.

Neka je $(\Omega, F, P) = ((0,1), B, P)^\infty$. Za $\omega = (X_1, X_2, \dots) \in \Omega$ neka je $X_i(\omega) = f(x_i)$. Tada su X_i ($i=1,2,\dots$) nezavisne slučajne varijable sa istom raspodjelom f . Primijetimo da su $Y_i(\omega) = Y_i(x_1, x_2, \dots) = x_i$, nezavisne slučajne varijable sa uniformnom raspodjelom na $(0,1)$.

Prema zakonu velikih brojeva kada $(n \rightarrow \infty)$ vrijedi:

$$\frac{(X_1) + \dots + f(X_n)}{n} = \frac{X_1 + \dots + X_n}{n} \rightarrow Ef = \int_0^1 f(x)dx \quad (1)$$

Relacija (1) vrijedi za skoro sve $\omega (x_1, x_2, \dots)$ u odnosu na mjeru P .

Ovo nam daje ideju za Monte-Carlo integraciju. Izaberu se tačke $x_1, \dots, x_n$ na slučajan način u intervalu $(0,1)$. Na slučajan način znači, da su $x_1, x_2, \dots, x_n$ nezavisne slučajne promjenljive sa uniformnom raspodjelom na $(0,1)$. Tada, prema (1) aritmetička sredina brojeva

$f(x_1), \dots, f(x_n)$ konvergira ka integralu $\int_0^1 f(x) dx$ kada $n \rightarrow \infty$.

Literatura

1. L.C. MALLOWS, *An Ineqly involving multinomial probabilities*, bionetrika 55,2 PP. 422-424 (1986.)
2. R.PICK, *Expectation in metric spaces*, studia math. Hungarica 22 (1987) 347-350.
3. I. GALAMBOS, A. RENY: *On quaratic inequalities in the theory of probabilities*, studia SCI math. Hungarica, T. III (1968)
4. P. ERDOS, I. NEVEU , A. RENYI, *An elementary inequality beetwen the probabilities of events*, math. Scand 13 (1983.)
5. K. MULLEN: *A note on the ratio of two independerit random variables*, The American Statisticion, Vol. 21 No3 (1997.)
6. G. PISIER, J. ZINN: *Modern probability theory and its Applications* (1960.)

Enes Prasko

ANALIZA ODNOSA JAVNOST(I) ZENICE PREMA EKOLOGIJI

Sažetak

Javnosti u Zenici preferiraju problem socijalnog karaktera (zaposlenje, standard života), dok ekološka pitanja nemaju tako značajan karakter. Osim toga, veliki broj predstavnika javnosti iskazuje povjerenje prema vlasti u Zenici. Zato je izuzetno značajan visok stepen učešća građanstva u procesu donošenja odluka u procesima rješavanja javnih problema. To za krajnji ishod može da ima i promjenu statusa zaštićenog prirodnog dobra, te strateško i odgovorno rješavanje javnih problema. Lokalna zajednica, regija ili država koja postigne visok stepen učešća javnosti u procesu donošenja odluka i koja donosi odluke kroz konsultacije sa građanima, ponaša se racionalnije prilikom usvajanja rješenja koja su primjenljiva i javnosti prihvatljiva kako s aspekta ekonomske održivosti tako i s aspekta zdrave životne okoline.

Ključne riječi : *javnost, ekologija, odnosi s javnostima*

Summary

The public in Zenica give more attention to social issues (e.g. employment, standard of living), while environmental issues are not given such importance. In addition, many members of the public expressed their confidence in the authorities in Zenica. That is why the citizens' participation in decision-making processes concerning the solving of public problems is very high. This fact may in the final outcome affect the change of the status of the protected natural resources, and it may lead to strategic and responsible solving of public issues. A local community, a region or a state that manages to achieve a high degree of public participation in the decision-making process and that passes decisions based on consultation with its citizens, acts more rational when adopting solutions that are applicable and acceptable to the public in terms of economic sustainability and in terms of a healthy environment.

Key words: *the public, environment, public relations*

U radu je primijenjena analiza pojedinih koncepata i fenomena vezanih za odnose s javnostima. S obzirom na temu ovog rada, najveći broj istraživanja je utemeljen na empirijskim metodama prikupljanja podataka: posmatranju, ispitivanju (intervjui, ankete, upitnici). U okviru ovog istraživanja anketirano je ukupno stotinu osoba, od kojih su svi odrasle osobe u dobi od 18-65 godina, njih 27 je sa visokom stručnom spremom, a 73 sa nižim stepenom stručne obrazovanosti. Pored klasične statističke obrade podataka primijenjen je i koeficijent korelacije koji izražava mjeru povezanosti između dvije varijable u jedinicama neovisnima o konkretnim jedinicama mjere u kojima su iskazane vrijednosti varijabli. Postoji više koeficijenata korelacije koji se koriste različitim slučajevima. U praksi se prilikom rada s linearnim modelima najčešće koristi Pearsonov koeficijent korelacije (produkt moment koeficijent korelacije).

Učešće javnosti u procesu donošenja odluka u oblasti zaštite životne sredine u Bosni i Hercegovini je od ključnog značaja za očuvanje osnovnih načela održivog razvoja i sprečavanja neodgovornog ponašanja vlasti, pojedinaca i kompanija prema sredini u kojoj živimo. Obezbjedjivanje značajne uloge javnosti u odlučivanju, u oblasti životne sredine, od posebnog je značaja, s obzirom na specifičnosti Bosne i Hercegovine i njeno prirodno blago koje predstavlja značajan razvojni potencijal.

Ovo tim prije, što propisi i praksa u razvijenim zemljama, ali i u zemljama koje teže regionalnim ekonomskim i političkim integracijama, omogućavaju i ohrabruju građansku inicijativu kroz koncept »učešća javnosti u odlučivanju«.

U oblasti životne sredine od posebnog značaja je *Konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i dostupnosti pravosuđa u vezi sa pitanjima koja se tiču životne sredine* (Arhuška konvencija iz 1998. godine), a osnovna pravila ovog međunarodnog ugovora postala su i dio prava Evropske unije:

- Direktiva Savjeta 97/11/EC o procjeni utjecaja određenih javnih i privatnih projekata na životnu sredinu,
- Direktiva Evropskog parlamenta i Savjeta 2003/35/EC kojom se omogućuje učešće javnosti u izradi nacрта određenih planova i programa koji se odnose na životnu sredinu i kojom se direktive Savjeta 85/337/EEC i 96/61/EC mijenjaju i dopunjuju u pogledu

- učesća javnosti i prava na pravnu zaštitu,
- Direktiva Evropskog parlamenta i Savjeta 2003/4/EC o javnom pristupu informacijama o životnoj sredini i ukidanju Direktive Savjeta 90/313/EEC.

Analizirajući pravnu regulativu Bosne i Hercegovine, može se zaključiti da su zakonodavci u BiH prilikom pisanja raznih akata uglavnom predvidjeli posredne oblike učesća građana u odlučivanju (putem izabраниh predstavnika). Izuzetak je jedino novi zakon o lokalnoj samoupravi RS i statuti nekoliko naprednih općina u BiH. Iako postojeće pravne formulacije izričito ne zabranjuju građanima da ispolje direktnu inicijativu u vezi sa donošenjem svih odluka, pa i onih vezanih za životnu sredinu. Ovakvo stanje nije afirmativno za direktno učesće građana – naprotiv.

Može se istaći postojanje minimalnog broja zakonski garantovanih mogućnosti direktnog učesća građana (referendum, zbor građana), čija je važnost značajna, ali svrsishodnost u procesima stalnog donošenja odluka upitna. Referendum, zbor građana, te odlučivanje u mjesnoj zajednici ključni su mehanizmi direktnog učesća građana koje poznaje pravni okvir BiH. Formalno posmatrajući, pomenuti mehanizmi predstavljaju značajne „alate“ u rukama građana, ali u stvarnosti se suočavaju sa problemima nefunkcionalnosti i male efikasnosti, što prvenstveno zavisi od inertnosti, pa i nezainteresovanosti samih građana.

Referendum je izrazit demokratski „alat“, ali već godinama nije evidentirana praksa korištenja referenduma u općinskom odlučivanju i vjerovatno će proći još mnogo vremena dok se ukaže potreba za njim.

Zborovi građana podrazumijevaju značajno prisustvo građana lokalnih zajednica, što je u uvjetima tranzicije bosanskohercegovačkog društva i suočavanjem sa socijalnim problemima ogromnog broja građana problem, jer oni (građani) jednostavno nemaju vremena ni za egzistencijalne probleme, a samim tim ni za zaštitu životne sredine. Ta fizička prisutnost i potrebni kvorum jeste limitirajući faktor da zborovi građana zaista funkcionišu (naročito u urbanim sredinama).

Mjesna zajednica je najčešće prepoznati oblik učesća građana, ali koji uglavnom ne funkcionišu. Problemi sa politizacijom liderstva

u savjetima mjesnih zajednica, finansiranjem, te komunikacijom sa ostalim članovima zajednice gotovo zaustavljaju rad mjesnih zajednica ili ih svode na malu grupu ljudi sa upitnim legitimitetom u zajednicama.

Rješenje u svrhu zaštite životne sredine može se naći isključivo u entuzijazmu pojedinaca i pokretanju inicijativa na nivou mjesnih zajednica s ciljem zaštite zdravlja lokalnog stanovništva. Međutim, građani i dalje u značajnoj mjeri ne vjeruju u svoju stvarnu mogućnost da utječu na odluke vlasti, pojedinaca i kompanija čije ponašanje negativno utječe na kvalitet života.

Sumnja u postojanje korupcije u procesu donošenja odluka, neinformisanost, kao i slab uticaj ranijih napora građana značajno smanjuju spremnost na učešće. Statičan odnos većine lokalnih vlasti prema pitanju učešća građana stvara osjećaj isključenosti i uzaludnosti građanskog napora, što je negativan trend - loš za razvoj partnerskih odnosa na relaciji vlasti – građani - privrednici, kojima se teži u svim sferama, a posebno u sferi zaštite životne sredine.

Javnost rada organa vlasti Bosne i Hercegovine, ali i preduzeća (kao potencijalnih zagađivača) i njihovu obavezu da o ekološkim problemima informišu građane treba smatrati ustavnim pravom građana i ustavnom obavezom tih organa. Ova prava i obaveze dalje su regulisane u mnogim zakonima, uključujući i zakone o sredstvima javnog informisanja, a posebno u *Zakonu o slobodi pristupa informacijama*.

Međutim, ukoliko nema adekvatne primjene, onda to zapravo znači samo ponavljanje ustavne ili zakonske proklamacije. Tako, *Zakon o osnovama lokalne samouprave u FBiH* uopće ne sadrži takva rješenja, dok kantonalni zakoni o lokalnoj samoupravi sadrže više odredaba koje se direktno ili posredno odnose na prava građana na informisanost o donošenju odluka u organima vlasti u kantonu, mada su i tu prisutne značajnije razlike u zavisnosti od kantona.

Rezultati istraživanja:

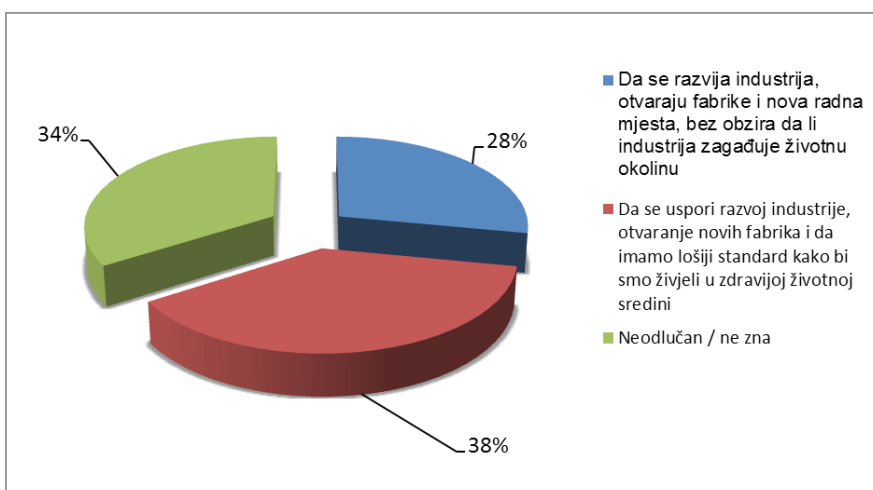
Stepen obrazovanosti ispitanika	
VSS	27
Ostali	73

Stepen obrazovanosti ispitanika

Ekonomija vs. ekologija ?

Da se razvija industrija, otvaraju fabrike i nova radna mjesta, bez obzira da li industrija zagađuje životnu okolinu	28
Da se uspori razvoj industrije, otvaranje novih fabrika i da imamo lošiji standard kako bismo živjeli u zdravijoj životnoj sredini	38
Neodlučan / ne zna	34

Anketa je sprovedena u Zenici na uzorku od 100 ispitanika.

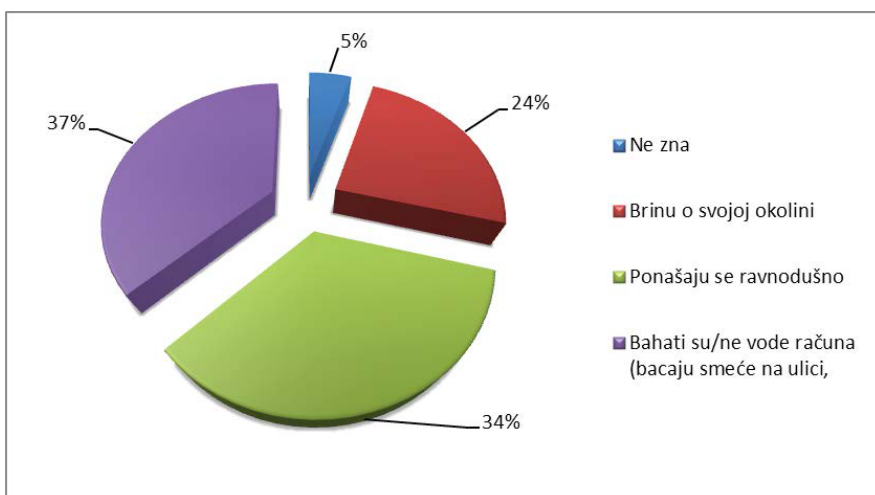
Grafikon

Svaki ispitanik je odgovorio na pitanje da li su važnija radna mjesta bez obzira na moguće zagađenje koja takva industrija nosi sa sobom ili da se uspori razvoj industrije, ekonomije i održi zdravija životna sredina. Najveći broj ispitanika, njih 38, odgovorilo je da su za očuvanje životne sredine sa nešto lošijim standardom, 28 ispitanika daje prioritet otvaranju novih radnih mjesta bez obzira na zagađenje, 34 je neodlučno. Ovakav rezultat nam govori da, bez obzira na nivo obrazovanja, ispitanici odlučuju u skladu sa individualnim specifičnostima kvalitete života.

Situacijska analiza daje potpunu i nepristrasnu sliku situacije, te sliku subjekata koji u njoj djeluju, kao i podatke o svima kojih se situacija tiče. Ona uključuje detaljne analize unutarnjih i vanjskih činilaca kako bi se došlo do informacija potrebnih za procjenu jakih i slabih tačaka Općine, te prepoznavanje mogućnosti i prijetnji u vanjskoj okolini. Empirijski dio istraživanja ukazuje na nekoliko zanimljivih stvari.

Da li građani vode računa o životnoj sredini?
Anketa je sprovedena u Zenici na uzorku od 100 ispitanika.

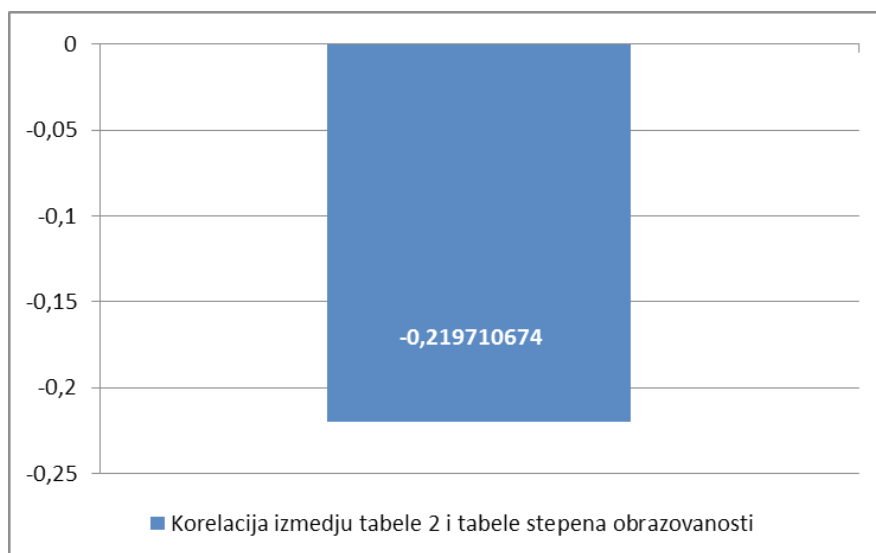
Ne zna	5
Brinu o svojoj okolini	24
Ponašaju se ravnodušno	34
Bahati su/ne vode računa (bacaju smeće na ulici)	37

Grafikon

Korelacija između tabele da li građani vode računa o životnoj sredini i tabele stepena obrazovanosti	-0, 219710674

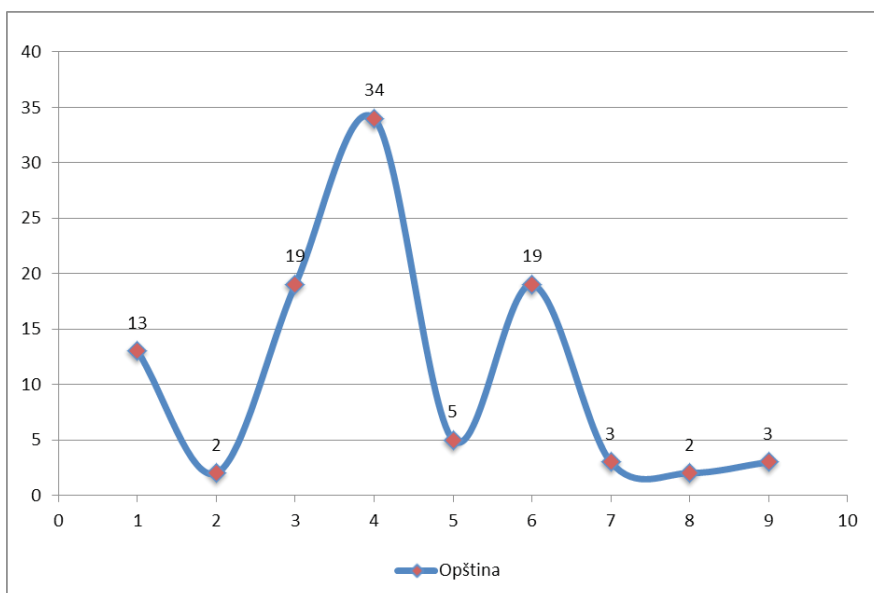
Korelacija između tabele stepena obrazovanosti i tabele da li građani vode računa o životnoj sredini

Grafikon

Koeficijenti korelacije izražavaju mjeru povezanosti između dvije varijable u jedinicama neovisnima o konkretnim jedinicama mjere u kojima su iskazane vrijednosti varijabli. Postoji više koeficijenata korelacije koji se koriste različitim slučajevima. U praksi se prilikom rada s linearnim modelima najčešće koristi Pearsonov koeficijent korelacije (produkt moment koeficijent korelacije).

U ovom slučaju Pearsonov koeficijent iznosi $r = -0,219$. Veza između ove dvije pojave je inverzna ili negativna (jedna pojava raste, druga opada i obratno). Koeficijent korelacije po svojoj apsolutnoj vrijednosti blizu je 0. Dakle, veza između brige građana o svojoj životnoj sredini i stepena obrazovanosti nalazi se u “veoma slaboj zavisnosti”. To nam govori da građani Zenice, bez obzira na svoj nivo obrazovanja, ne vode brigu o svojoj okolini i dosta su bahati prema njoj.

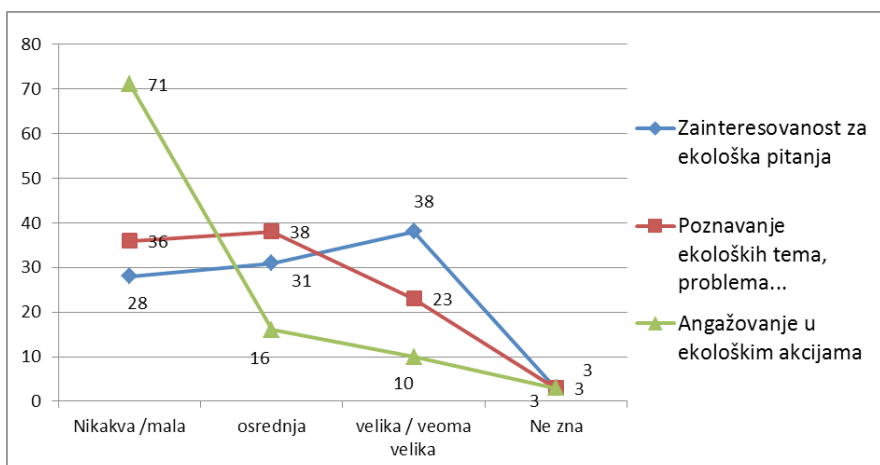

Grafikon

“Realnost” odnosa ekološke svijesti i aktivizma

	nikakva / mala	osrednja	velika / veoma velika	ne zna
Zainteresovanost za ekološka pitanja	28	31	38	3
Poznavanje ekoloških tema, problema...	36	38	23	3
Angažovanje u ekološkim akcijama (utjecaj na institucije, donošenje odluka, okolišnih dozvola)	71	16	10	3

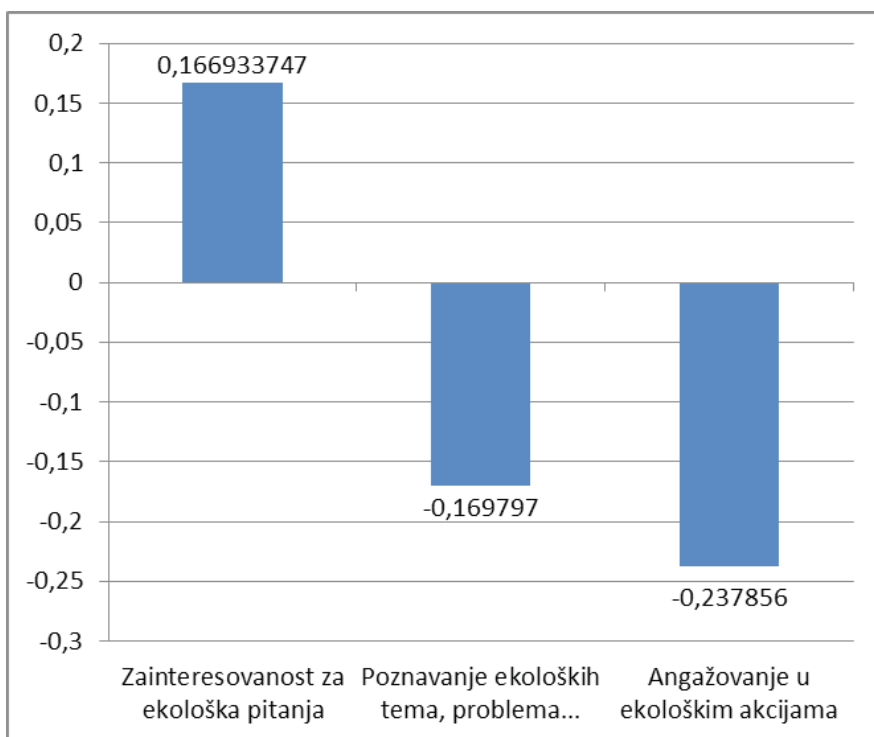
Anketa je sprovedena u Zenici na uzorku od 100 ispitanika.

Grafikon

"Realnost" odnosa ekološke svijesti i aktivizma	Korelacije VSS / Ostali
Zainteresovanost za ekološka pitanja	0, 166933
Poznavanje ekoloških tema, problema...	-0, 169797
Angažovanje u ekološkim akcijama (utjecaj na institucije, donošenje odluka, okolišnih dozvola)	-0, 237856

Tabela c. Korelacija sa tabelom stepena obrazovanosti

Grafikon

Koeficijent korelacije realnosti odnosa ekološke svijesti i aktivizma po redovima s tabelom stepena obrazovanosti:

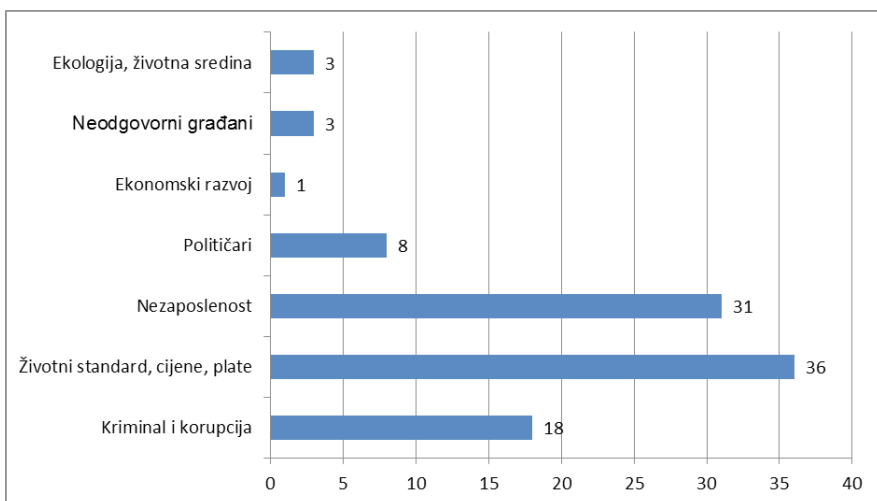
- Zainteresovanosti za ekološka pitanja sa stepenom obrazovanosti. Koeficijent korelacije je $r = 0,16$. Takva vrijednost je vrlo blizu 0 i bez obzira što ima pozitivnu vrijednost pokazuje nam da između ove dvije pojave “praktično nema korelacione zavisnosti”, odnosno stepen obrazovanja nije važan za zainteresiranost ispitanika u okviru ekologije.
- Poznavanje ekoloških tema sa stepenom obrazovanosti. Koeficijent korelacije je $r = -0,16$. Negativna vrijednost trebala bi pokazati da je veza među pojavama inverzna, međutim vrijednost je blizu 0 i kao takva nam govori da između poznavanja ekoloških tema i problema i stepena obrazovanja “praktično nema korelacione zavisnosti”. Poznavanju ekoloških tema ne pridonosi stepen obrazovanja ispitanika.
- Angažovanje u ekološkim akcijama sa stepenom obrazovanosti. Koeficijent korelacije je $r = -0,23$. Koeficijent uzima negativnu

vrijednost, veza među pojavama je inverzna (jedna pojava raste, druga opada obratno). Ove dvije pojave se nalaze u “slaboj zavisnosti”. Stepen obrazovanja, ipak, u manjoj mjeri utječe na odluku ispitanika da se aktivno uključe u ekološke akcije.

Prioriteti građana

Kriminal i korupcija	18
Životni standard, cijene, plate	36
Nezaposlenost	31
Političari	8
Ekonomski razvoj	1
Neodgovorni građani	3
Ekologija, životna sredina	3

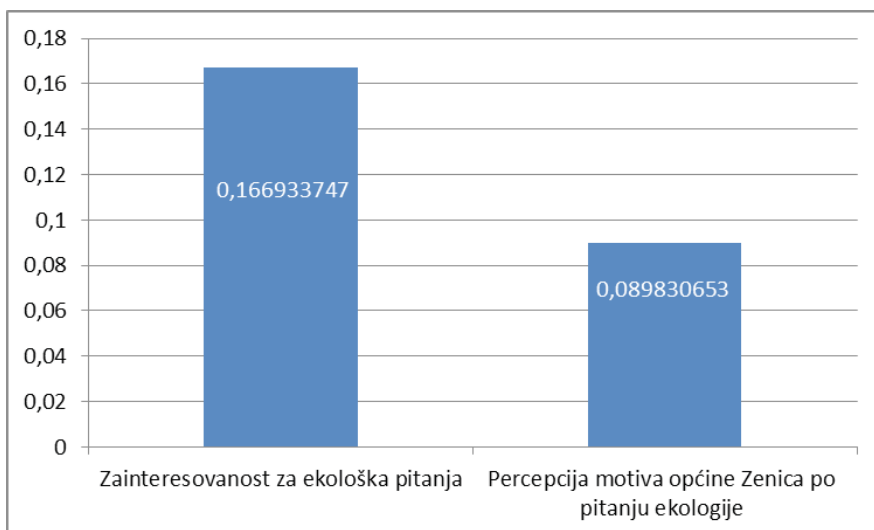
Anketa je sprovedena u Zenici na uzorku od 100 ispitanika.

Grafikon

Percepcija motiva općine Zenica o pitanju ekologije	0, 089831

Koeficijent korelacije između tabele stepen obrazovanosti i tabele koja govori o tome kako građani percipiraju motive općine Zenica o pitanju ekologije iznosi $r = 0,08$. Koeficijent korelacije je blizu 0 i kao takav nije statistički relevantan, jer praktično ne postoji korelaciona veza. Jednostavno građani vjeruju općinskim organima kada se radi o ekologiji, što ukazuje na odsustvo kritičkog mišljenja prema vlasti, ali i na svojevrsnu letargiju i pasivnost građaja, odnosno javnosti.

Grafikon korelacije

- Koeficijent korelacije između pitanja da li građani vode računa o životnoj sredini i tabele 6 (Prioriteti građana), iznosi $r = -0,03$. Praktično nema korelacione zavisnosti između ove dvije pojave. To nas navodi na zaključak da naši građani ravnodušno posmatraju svoju okolinu i nemaju želju da nešto promijene, a prioritet su im životni standard, zaposlenje, plate, bez obzira kakva je ekološka situacija u okruženju.
- Koeficijent korelacije između pitanja da li građani vode računa o životnoj sredini i tabele 5 po redovima (Realnost odnosa svijesti i ekološkog aktivizma)
 - a) Koeficijent korelacije između brige građana o životnoj sredini i poznavanja ekoloških tema i problema je $r = -0,73$. Koeficijent korelacije uzima negativnu vrijednost, veza među pojavama je

inverzna i postoji “veoma jaka zavisnost” među ovim pojavama. To nam govori da, u konkretnoj situaciji u Zenici, građani prepoznaju ekološke teme, ali da se prepuštaju sudbini, odnosno da ne vode brigu o rješavanju ekoloških problema.

- b) Koeficijent korelacije između brige građana o životnoj sredini i angažovanja u ekološkim akcijama je $r = -0,97$. Koeficijent korelacije uzima negativnu vrijednost, veza među pojavama je inverzna. Ovdje postoji funkcionalna veza (skoro savršena korelacija), odnosno praktično funkcionalna zavisnost, što znači da uz loš odnos građana prema životnoj okolini opada i njihov interes i stepen angažmana (javnog) u ekološkim akcijama. Ipak, pojedine akcije nevladinog sektora i studenata na području Zenice pokazuju da barem mladi iskazuju angažman u oblasti ekologije.
- Koeficijent korelacije između t (Realnost odnosa svijesti i ekološkog aktivizma) i tabele 6 (Prioriteti građana)
- a) Koeficijent korelacije između prioriteta građana i zainteresovanosti za ekološka pitanja je $r = 0,85$. Koeficijent korelacije uzima pozitivnu vrijednost, korelacija između ovih pojava je direktna. Postoji “veoma jaka zavisnost” između ove dvije pojave, što možemo objasniti činjenicom da glavni zagađivač Zenice otvara nova radna mjesta, a u isto vrijeme, svima je jasno, ugrožava zdravlje građanstva, što izaziva zainteresovanost.
 - b) Koeficijent korelacije između prioriteta građana i poznavanja ekoloških tema i problema je $r = 0,69$. Koeficijent korelacije uzima pozitivnu vrijednost. Veza između ovih pojava je direktna i postoji “srednja zavisnost”. Ako uzmemo u obzir činjenicu da poboljšanje životnog standardi donosi, eventualni, rizik po zdravlje, sasvim je prirodna potreba građanstva za boljim upoznavanjem ekološke situacije.
 - c) Koeficijent korelacije između prioriteta građana i angažovanja u ekološkim akcijama je $r = -0,11$. Koeficijent korelacije uzima negativnu vrijednost, vrijednost je blizu 0, dakle, praktično nema korelacione veze među ovim pojavama. Ovaj koeficijent pokazuje da prethodna dva nisu toliko indikativni za stanje i osjećaje javnosti u Zenici kada je u pitanju ekologija i zagađivanje okoline. Naime, bez obzira što postoji zainteresovanost javnosti

za ekološke teme, kao i što građani smatraju da poznaju navedene teme, prioriteti su drugačije određeni. Pronalazak radnog mjesta i osiguranje preživljavanja se traži bez obzira na posljedice štetne po životnu okolinu. Zeničani imaju velikih socijalnih problema i većina ih ne želi da ekološki aktivisti, nekim slučajem, otjeraju mogućeg poslodavca.

Završna razmatranja

Navedeni podaci ukazuju da javnost(i) u Zenici, bez obzira na svoju stručnu spremu i stepen obrazovanja (koristili smo najčešće upravo ovu varijablu), ne vode brigu o ekološkim problemima, kojima je Zenica, zaista, opterećena.

Iako jedan dio anketiranih, posebno onih s visokom stručnom spremom, poznaje ekološke teme i prepoznaje glavne zagađivače, te iskazuje zainteresovanost za rješavanje ekoloških problema, prioriteti su postavljeni drugačije, tako da javnost više zanimaju socijalni i ekonomski problemi (zapošljavanje, standard života).

Imajući u vidu tu činjenicu, pokazalo se da građani, ili veći dio njih, vjeruju u rad općinskih organa, kada je u pitanju rješavanje ekoloških problema, što za posljedicu ima stvaranje pasivne i inertne javnosti koja odustaje od javnog angažmana i traženja čiste i zdrave okoline.

Pasivnost javnosti se iskazuje i kroz podatke o tome da ne utječe na procese donošenja odluka iz domena ekologije niti na procese (ne)davanja okolišnih dozvola zagađivačima. To pokazuje da su postavljene razrađujuće hipoteze tačne, ali da je potrebno i jedno dublje multidisciplinarno istraživanje situacije u kojoj je dio javnosti svjestan ogromnog problema, ali se ponaša kao da ga taj problem uopće ne pogađa.

Literatura

1. Botan, H. Carl, Hazleton, V. (1989): *Public Relations Theory*, New Jersey, CEA.
2. Breton, Filip (2000): "Izmanipulisana reč", Beograd, Clio.
3. Cutlip, Center, Broom(2003) : *Odnosi s javnošću*; Mate, Zagreb
4. Dewey, John (1999): *Javnost in njeni problemi*, Ljubljana: Založba FDV.
5. Drucker, Peter (1994) : *The New Realities*, New York
6. Gregory, Anne (2007): *Odnosi s javnošću i menadžment*, Zagreb: HUOJ
7. Grunig, J.E., &Hunt, T. (1984): *Managing Public Relations*, New York: Routledge
8. Grunig, James and Hunt Todd (1994): *Public relations techniques*, Fort Worth, Texas,
9. Habermas, Jurgen (1969): *Javno mnenje*, Beograd: Kultura.
10. Hennessy, B.C.(1970): *Public Opinion*, Belmont: Wadsworth.

Aida Rizvanović

OPĆE KARAKTERISTIKE DOWN SINDROMA U KONTEKSTU BOLJEG SAGLEDAVANJA PROBLEMATIKE RAZVOJA I MOGUĆNOSTI OVE KATEGORIJE DJECE

Sažetak

Rad obuhvata opće naznake vezane za Down sindrom, podrazumijevajući njegovu istoriju, terminologiju, nastanak, učestalost, opće zdravstveno stanje djece s Down sindromom, njihov razvoj (tjelesni, mentalni, socijalno-emotivni, govorno-jezički, psihomotorni), te ranu ciljanu intervenciju. Rad se bavi i nekim segmentima učenja i poučavanja djece s Down sindromom, odnosno djece s posebnim potrebama.

Ključne riječi: Down sindrom, djeca s posebnim potrebama, specijalna pedagogija

GENERAL CHARACTERISTICS OF DOWN SYNDROME IN A CONTEXT OF BETTER CONSIDERATION OF THE DEVELOPMENT PROBLEMATICS AND POTENTIAL OF THIS CHILDREN CATEGORY

Abstract

Work includes general indications related to Down syndrome, which includes its history, terminology, origin, frequency, general health status of children with Down syndrome, their development (physical, mental, social-emotional, speech and language, psychomotor), and early target intervention. The paper deals with some aspects of teaching and instruction of children with Down syndrome and children with special needs.

Key words: Down syndrome, children with special needs, special pedagogy

1. Pojam i istorija Down sindroma

Ljudsko tijelo se sastoji od ogromnog broja stanica. Jezgra svake stanice sadrži 46 kromosoma¹, odnosno 23 para kromosoma, naslijeđena od oba roditelja. Stanice većine osoba s Down sindromom sadrže 47 kromosoma, za razliku od ostale populacije, gdje je broj kromosoma u stanici 46. Taj višak genetskog materijala uzrokuje brojne poremećaje u organizmu - kako mentalne, tako i fizičke.

Osoba s Down sindromom je bilo oduvijek. Postoji arheološki nalaz lobanje djeteta u starom saksonskom grobu iz VIII stoljeća, koja ima sve anatomske karakteristike osobe s Down sindromom. Portreti Madone slavnog slikara Andrea Mantegna-e (kraj srednjeg i početak novog vijeka) prikazuju djecu s jezikom izvan usne šupljine, što može upućivati na simptome DS-a. Međutim, ovo nije kasnije potvrđeno. Još jedan slikarski dokument je portret načinjen po nizozemskom slikaru Jacobu Jordaensu (1593-1678), na kojem majka starijih godina u naručju drži dijete tipičnog izgleda za DS. Liječnik Esquirol je 1838. godine načinio prvi pisani opis DS-a, dok kliničku sliku daje psiholog Sequin 1846. godine u djelima: „Pedagogija za slaboumne“ i „Idiotija i njeno liječenje fiziološkim metodama“².

Engleski ljekar John Langdon Down³ (1828-1896) naveo je 1866. godine kliničke znakove ove pojave, koja je po njemu i dobila ime. Napisao je djelo „Opažanja u etničkoj klasifikaciji idiota“ („Observations on the ethnic classification of idiots“) i prvi put odvojio ovaj oblik slaboumnosti od ostalih oblika, te smatrao da ova pojava zahtijeva posebna istraživanja. Francuski genetičar prof. Jerome Lejeune⁴ (1926-1994) otkrio je 1958. godine na 21. paru

¹ Geni su grupisani u duge, tanke zavojnice zvane kromosomi. Kromosomi nose našu genetičku informaciju. Postoji 46 kromosoma (23 para) kod svih ćelija tijela, izuzev ćelije sperme i jajne ćelije. Svaki par kromosoma sadrži različite gene. Kromosomski parovi su označeni brojevima od 1 do 22, prema veličini. Dvadeset treći par su seksualni kromosomi X i Y. Djevojčice imaju dva X kromosoma, a dječaci X i Y. Seksualni kromosomi su različiti od ostalih. (A. Kessling, M. Sawtel, *Genetika Down-ovog sindroma*, Down's Syndrome Association, London, prijevod: Suzana Linić, Beograd, 2001.)

² Lj. Zergollern-Čupak, *Umjesto predgovora (Povijesni osvrt)*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

³ Ibidem

⁴ D. Vuković, I. Tomić Vrbić, S. Pucko, A. Marcuiš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008.

kromosoma jedan kromosom viška, a u cijeloj stanici 47 umjesto uobičajenih 46 kromosoma. Tako je nastala genetska dijagnoza poznata kao **trisomija 21**. Otkrio je kromosomski poremećaj koji je razlog posebnosti ove djece i prvi put je bilo moguće povezati mentalnu onesposobljenost i kromosomski poremećaj.

2. Terminologija

U literaturi je moguće pronaći različite termine za Down sindrom: idiotia furfuracea (Seguin), kretenismus furfuraceus (Esquirol), mongoloidna distrofija, mongoloidna idiotija, mongoloizam, mongoloidizam (Down), mongoloidna akromikrija (Schiller), kongenitalna akromikrija (Benda), Kalmack idiotia (Fraser i Mitchell), unfinished child, fetalizam (Penrose), 21-trisomija (Miller) ili tri-21 (Lejeune). Esquirol ove osobe naziva „ljepljivim kretenima“, „furfuraceus kretenima“, zbog njihove nježne, bijele i suhe kože. Smatrao ih je „nedovršenim ljudskim jedinkama“. John Langdon Down ovu neobičnu biološku pojavu naziva „mongoloizam“, „mongoloidizam“ ili „mongoloidna idiotija“. Fraser i Mitchell su 1876. godine opisali 62 djeteta sa DS-om i nazvali ih „Kalmack idioti“.⁵

Nekadašnji nazivi „mongoloizam“, „mongoloidizam“ ili „mongoloidna idiotija“, koji su najduže ostali u upotrebi i moguće ih je još uvijek čuti, danas su potpuno neprihvatljivi, jer bi ukazivali na specifičan (rasni) odnos prema cijelom jednom narodu – Mongolima.

Svjetska zdravstvena organizacija je 1965. godine zabranila izraz MONGOLOID.

Pravilnije je reći Down sindrom, ili kako se često može otkriti u novijoj literaturi – sindrom Down. Pored Down sindrom vrlo često se koriste i medicinski izrazi „trisomija 21“ ili samo „tri-21“.

3. Kako nastaje Down sindrom

Glavni uzrok nastanka DS-a “je nerazdvajanje kromosoma, koje nastaje tijekom mejoze – nastanka spolnih stanica (regularna

⁵ Lj. Zergollern-Čupak, *Umjesto predgovora (Povijesni osvrt)*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

trisomija), tijekom mitoze – diobe stanica zametka (mozaicizam) ili u patološkom razdvajanju kromosoma u translokacijama koje uključuju 21. kromosom (translokacijski oblici). Rjeđe SD nastaje uslijed drugih strukturnih poremećaja kromosoma”.⁶

4. Zašto nastaje

Uzroci nastanka Down sindroma, odnosno nerazdvajanja kromosoma (patološkog razdvajanja) još uvijek se istražuju.

Trisomija 21 u pravilu *nije nasljedna*. “Vjerojatnost da će mladi bračni par ponovo dobiti dijete s trisomijom 21 je mala i procijenjena je na 2,5%. Rizik za ostale članove obitelji, uključujući braću i sestre, ne smatra se povećanim. Kako mozaični oblik trisomije 21 u većine osoba nastaje naknadnim popravkom iz trisomične zigote, rizik je jednak regularnom obliku trisomije 21. Ukoliko se utvrdi da je riječ o translokacijskom obliku SD, neophodno je napraviti kariotipove roditelja kako bi se ustvrdilo je li jedan od roditelja nositelj translokacije”.⁷

Starost roditelja

Poznato je da žene sa većom starosnom dobi imaju više izgleda da rode dijete sa Down sindromom. Razlozi tome do sada su nepoznati.

Povećana pojava kromosomskih anomalija pridonosi riziku od spontanog pobačaja u starijoj dobi. Jedna od najčešćih kromosomskih anomalija koja se pojavljuje zbog starije dobi majke je Down sindrom. Rizik kod žena od mlađih 25 godina da rode dijete s ovim sindromom iznosi 1:1000; za 37 godina staru ženu 1:100; a za 45 godina staru ženu 1:10.⁸ I ne zaboravimo većinu djece sa Down sindromom (70%) rodile su majke mlađe od 35 godina.⁹

⁶ I. Barišić, *Genetika i genetsko informiranje*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

⁷ Ibidem

⁸ Ibidem

⁹ D. Vuković, I. Tomić Vrbić, S. Pucko, A. Marcuš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008.

5. Učestalost

U literaturi je moguće naći različite podatke vezane za učestalost pojave Down sindroma, međutim, to nije moguće u potpunosti procijeniti. Statistički izvori odnose se uglavnom isključivo na živorođenu djecu s DS-om, iako veliki broj ovih trudnoća završava spontanim pobačajem, “uslijed viška genetskog materijala, što je nespojivo s životom”.¹⁰ Ako je kod ploda utvrđen DS, do prekida trudnoće dolazi i na zahtjev majke.

5.1. Pokazatelji odnosa živorođene djece s Down sindromom u odnosu na ostalu populaciju

Pokazatelji vezani za broj živorođene djece sa DS-om u odnosu na opću populaciju, uglavnom su slijedeći: 1:400, 1:650, 1:700, 1:750 i 1:1000.

Za Bosnu i Hercegovinu nemamo ovakvih podataka, ali je omjer učestalosti u Tuzlanskom kantonu 1 : 808¹¹.

U razdoblju od 2000-2005. godine u Hrvatskoj je rođeno ukupno 123 djeteta sa Down sindromom.¹²

5.2. Zastupljenost DS-a po tipovima

Regularni tip je najrasprostranjeniji i ima ga 94% ljudi sa Down sindromom, mozaični tip zastupljen je u 2% slučajeva, dok se translokacija nalazi u preostalih 4% populacije.¹³

¹⁰ M. Erceg, *Epidemiologija*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

¹¹ M. Hasanhodžić, S. Salkanović, *Pridružene kongenitalne anomalije, morbiditet i mortalitet u pacijenata s Down sindromom*, 3. kongres pedijatara Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem, Mostar, 2007.

¹² M. Erceg, *Epidemiologija*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković:Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

¹³ A. Kessling, M. Sawtel, *Genetika Down-ovog sindroma*, Down's Syndrome Association, London, prijevod: Suzana Linić, Vodič za roditelje i usvojitelje, Beograd, 2001.

6. Opće zdravstveno stanje

Navodimo samo neke od zdravstvenih problema koji su mogući kod djece s Down sindromom.

6.1. Problemi sa srcem

Srčane mane javit će se u 50% djece sa DS-om odmah po rođenju.¹⁴ Potrebno ih je liječiti u ranoj životnoj dobi. Kasnije u adolescenciji javit će se srčane komplikacije u velikoj mjeri kod ove populacije.

6.2. Osjetila

Veliki postotak djece sa DS-om (oko 60-70%) imat će oštećenje sluha. Komplikacije sa sluhom mogu nastati i kasnije kao posljedica upale uha i druge bolesti.¹⁵

Problemi s vidom će se pogoršavati sa starosnom dobi. Oko 38% djece mlađe od 12 mjeseci i 80% djece u dobi od 5-12 godina imat će teškoće sa vidom, koje zahtijevaju stalno praćenje i intervenciju.¹⁶

6.3. Kožne promjene

Kožne promjene ima 87% djece sa Down sindromom, u adolescenciji promjene već uzrokuju probleme. Česte su i gljivične infekcije kože i noktiju. Vitiligo se javlja češće nego u općoj populaciji.¹⁷

¹⁴ www.sy-down-21-split.hr

¹⁵ I. Barišić, *Downov sindrom*, Časopis Medicina, 2005.

¹⁶ F.M. John, N.R. Bromham, J.M. Woodhouse, T.R. Candy, *Spatial vision deficits in infants and children with Down syndrome*, Invest Ophthalmol Vis SCI 2004; prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

¹⁷ B. Barankin, L. Guenther, *Dermatological manifestations of Down's syndrome*, J Cutan Med Surg. 2001; prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

6.4. Endokrini i hematologijski poremećaji

Ako posmatramo djecu sa DS-om, 1:150 novorođenčadi imat će probleme sa štitnom žlijezdom, obično hipotireozu. Problemi sa hipotireozom povećavat će se sa starošću, čak 15% odraslih imat će znakove smanjene funkcije štitne žlijezde.¹⁸

Kod približno 1% adolescenata razvit će dijabetes mellitus.

Pojava leukemije u ovoj populaciji je 20 puta veća nego kod opće populacije.

6.5. Centralni nervni sistem

Prije prve godina života u 40% djece javit će se konvulzije, a 40% u odrasloj dobi.

Psihomotorni razvoj djece sa Down sindromom u dojenačkom periodu je u širem normalnom rasponu, ali razvojni koeficijent tokom prvih deset godina života trajno pada. Intelektualni razvoj u adolescenciji doseže nivo koji se zadržava i u odrasloj dobi. Teškoće se manifestiraju u procesu učenja, razumijevanju pisanih sadržaja, a zaostajanje je posebno evidentno u izražajnom govoru.^{19 20 21}

Odrasle osobe i djeca obično imaju smetnje ponašanja, a vrlo često i psihičke probleme. Najčešći su: ADHD –sindrom (6,1%), agresija (6,5%), depresija, opsesivno-kompulzivni poremećaj (35-30%). Oko 70% osoba sa DS-om starijih od 70 godina ima gubitak prije stečenih sposobnosti, promjene ličnosti, gubitak pamćenja, apatiju.²²

¹⁸ B. Tuysuz, D.B. Beker, *Thyroid dysfunction in children with Down's syndrome*, Acta Paediatr., 2001. prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

¹⁹ M. Morgan, K.B. Moni, A. Jobling, *What's it all about? Investigating reading comprehension strategies in young adults with Down syndrome*, Downs Syndr Res Pract 2004. prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

²⁰ S. Turner, A. Alborz, *Academic attainments of children with Down's syndrome: a longitudinal study*, Br J Educ Psychol 2003 prema: I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

²¹ P.J. Yoder, S.F. Warren, *Early predictors of language in children with and without Down syndrome*. Am J Ment Retard, 2004. prema: I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.

²² I. Barišić, *Downov sindrom*, časopis Medicina, 2005.

Razvoj djece s Down sindromom

7.1. Tjelesni razvoj djece s Down sindromom²³

Prosječno trajanje trudnoće kod žena, koje nose dijete s DS-om je 270 dana, dok je prosječna porođajna težina je 2900 grama, a dužina 48-49 cm. Obim glave je u 40% slučajeva do 32 cm. Velika i mala fontanela su veće i zatvaraju se mnogo kasnije nego kod normalne djece. Uopćeno, osobe sa Down sindromom kraćih su posebno donjih udova, a dužina trupa je otprilike jednaka kao i kod normalnih osoba. Uopćena saznanja o rastu djece sa Down sindromom su slijedeća:

- Rast u visinu je sporiji nego normalno i konačno dostignuta visina je niža;
- Konačno dostignuta visina ne zavisi od srednje vrijednosti roditeljske visine;
- Tokom puberteta rast je ubrzan, ali su krajnje vrijednosti ipak ispod normale;
- Koštana zrelost obično zaostaje za uzrastom;
- Težina pojedinih organa (mozga, timusa, jetre, bubrega, nadbubrežne žlijezde) smanjena je i pri porođaju i kasnije.

7.2. Mentalni razvoj djece s Down sindromom

“Prema najnovijem pristupu Američkog udruženja za mentalnu retardaciju (Luckasson i sur. AAMD 2002.), mentalna retardacija se definira kao snižena sposobnost kojoj su svojstvena značajna ograničenja u intelektualnom funkcionisanju i adaptivnom ponašanju, izražena u pojmovnim, socijalnim i praktičnim adaptivnim vještinama. Nastaje prije 18. godine.

Intelektualno funkcionisanje odnosi se na inteligenciju–generalnu mentalnu sposobnost koja uključuje rasuđivanje, mišljenje, zaključivanje, planiranje, rješavanje problema, apstraktno mišljenje, razumijevanje kompleksnih ideja, brzo učenje i učenje kroz iskustvo. Danas se još uvijek značajna ograničenja u intelektualnom funkcioniranju najbolje prikazuju pomoću QI

²³ www.downsindrom.org.yu/zdravljeds.htm (18. septembar 2007.)

(koeficijenta inteligencije²⁴...)”²⁵

Klasifikacija osoba sa mentalnom retardacijom podrazumijeva:

1. laku retardaciju; IQ 50-75; odgovara razvojnoj dobi djeteta od 7 do 12 godina
2. umjerenu retardaciju; IQ 35-50; odgovara razvojnoj dobi djeteta od 4 do 7 godina
3. težu retardaciju; IQ 20-35; odgovara razvojnoj dobi djeteta od 2 do 4 godine
4. teška retardacija; IQ 0 – 20; odgovara razvojnoj dobi djeteta od 0 do 2 godine.

Stepen mentalne retardacije kod djece sa DS-om je vrlo raznolik i varira od teže, umjerene, ka lakoj mentalnoj retardaciji²⁶. Vrlo rijetko su prisutni i granični slučajevi (IQ 70 – 80). “U 10% slučajeva je teška retardacija, u većine blago umjerena, a u pojedinih minimalna.”²⁷

Svoj maksimum obično dostižu između trinaeste i petnaeste godine života.²⁸

Nakon tridesete godine vidljivo je ubrzano opadanje inteligencije.

7.3. Socijalno- emotivni razvoj djece s Down sindromom

Socijalizacija se definira kao „proces socijalnog učenja putem kojeg jedinka stiče socijalno-relevantne oblike ponašanja i formira se kao ličnost sa svojim specifičnim karakteristikama”.²⁹ Potrebno

²⁴ Koeficijent inteligencije koji odstupa od približno dvije standardne devijacije od aritmetičke sredine (IQ manji od 70 ili 75)

²⁵ S. Sekušak-Galešev, *Bio-psiho-socijalne karakteristike adolescenata s mentalnom retardacijom*, www.udrugapuz.hr/mentalnaretardacija.htm

²⁶ J. Novak, *Dijete sa Down sindromom*, Priručnik za roditelje, Save the Children, ICA - Zemun, 1997.

²⁷ V. Čilić, *Kliničko praćenje*, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković:Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

²⁸ J. Novak, *Dijete sa Down sindromom*, Priručnik za roditelje, Save the Children, ICA - Zemun, 1997.

²⁹ N. Rot, *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva,

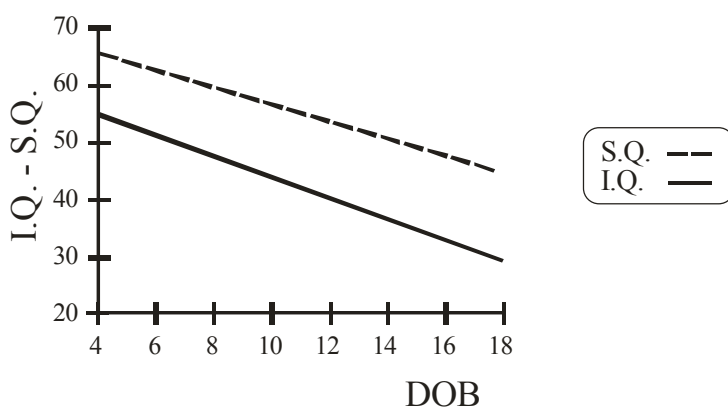
je odvojiti socijalni razvoj od socijalizacije. Socijalni razvoj uvijek dostiže određeni nivo, socijalizacija obuhvata i vanjske faktore koji djeluju na pojedinca.³⁰

Socijalni razvoj djece s Down sindromom je dvije do tri godine ispred mentalnog razvoja.³¹ Socijalizacijski koeficijent je veći od IQ, što može zavarati i dati sliku većeg umnog razvoja.

Ova djeca su druželjubiva, blage naravi, vesela, društvena, aktivna i raspoložena. Vole da se grle i maze. Uživaju u širokom porodičnom okruženju, ako ga imaju. Vole da imitiraju osobe koje se njima bave. Njihova tolerancija i blagost potiču jake emociju onih koji se o njima brinu.

Ipak često može doći do promjene raspoloženja, durenja, stida, inačenja (većina roditelja navodi da su djeca s DS-om sklona inatu), ali po pravilu, ovo je kratkotrajno i oni opet postaju druželjubivi i veseli. Nisu agresivni, ali znaju biti sebični.

Osobe s DS-om mogu stupiti u brak. Muškarci su u većini slučajeva neplodni. Žene mogu rađati.

SQ – socijalizacijski koeficijent, IQ – koeficijent inteligencije
Odnos socijalnog i intelektualnog razvoja u djece s DS-om³²

Beograd, 1983.

³⁰ V. Stančić, *Ispitivanje stavova i vrijednosti u djece niže osnovnoškolske dobi*, Fakultet za defektologiju, Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991.

³¹ J. Novak, *Dijete sa Down sindromom*, Priručnik za roditelje, Save the Children, ICA - Zemun, 1997.

³² J. Novak, *Psihološki aspekti*, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković:Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

7.4. Govorno - jezički razvoj i komunikacija djece s Down sindromom

“Govor je verbalni jezik ili proces produkcije glasa i zvukova i njihovog kombiniranja u riječi da bi komunicirali.”³³ Govor je preduvjet verbalne komunikacije.

Proces govora iziskuje prije svega adekvatno disanje, vibraciju glasnica, rezonanciju zvuka u usnoj i nosnoj šupljini.

7.4.1. Govorni razvoj djece s Down sindromom

Djeca sa DS-om u velikom broju slučajeva imaju problem sa sluhom, i ovo je razlog njihovog čestog kasnog progovaranja.

Progovaranje je otežano zbog nižeg tonusa mišića, samim tim i mišića koji učestvuju u oblikovanju glasova.

Djeca s DS-om često imaju visoko nepce, koje ometa pravilno formiranje glasova.

Razdoblje od brbljanja i slogovanja do prve riječi, te od prve riječi do prve rečenice je produženo. Ova djeca dugo koriste samo jednu riječ za izražavanje većine svojih misli i potreba, mnogo lakše upotrebljavaju imenice nego glagole, a znatno sporije usvajaju i gramatiku. Kasnije razumijevaju govor okoline, naročito duže rečenice, te znatno kasnije postavljaju pitanja.³⁴

Veoma često javlja se mucanje, uglavnom zbog obima i brzine prijema i obrade verbalne poruke. Dobrim logopedskim tretmanom, koji je pravovremeno započet, ovi problemi se smanjuju.

Govor djece s DS-om je ograničene složenosti, imaju oštećenu artikulaciju, s javljanjem svih tipova pogrešaka, najčešće greške su kod glasova afrikata i frikativa. Siromašnijeg su rječnika, pojmove koje su usvojili ne primjenjuju adekvatno. Govor razumiju (u okviru okruženja), ali kada je on jezički, kognitivno i socijalno manje zahtjevan.³⁵

³³ D. Vuković, I. Tomić Vrbić, S. Pucko, A. Marcuš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008. godine

³⁴ J. Novak, *Psihološki aspekti*, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković:Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

³⁵ I. Kurtagić, *Razvoj govorno-jezičkih i kognitivnih sposobnosti kod djeteta sa dodatnim potrebama (Down sindrom)*, I evropski kongres o Down sindromu u

Ova djeca prije razumiju govor nego progovore. Radije pokazuju i dodiruju ono što žele nego što govore. Nesrazmjer u ranoj dobi može biti čak dvije do tri godine, nekad i više. Djetetu treba pomoći, prije svega ranom intervencijom da razvije alternativne oblike komunikacije, koji će kasnije pomoći i samom razvoju govora.

7.4.2. Alternativna komunikacija

Djeci s poteškoćama u razvoju treba pomoći da razviju odgovarajuću alternativnu komunikaciju. Jezik znakova predstavlja ključ za razumijevanje svijeta, pogotovo kod male djece. Za roditelje i okolinu djeteta alternativna komunikacija će biti prozor u svijet djeteta. Kada dijete biološki nije u mogućnosti da govori, imat će alternativni instrument, a kada bude u stanju da govori, potrebno je da samo promijeni način.

Istraživanja su pokazala da alternativna komunikacija neće zaustavljati razvoj govora, ovo je samo trenutna komunikacija djeteta do poboljšanja samog govora.

“U alternativne oblike komunikacije spadaju totalna komunikacija (znakovni jezik+govor), komunikacijske ploče, bilježnice ili fotoalbumi, PECS, metoda čitanja za djecu s Down sindromom autorice Patricie Oliwein...”³⁶

“PECS³⁷ je sustav u kojem komunikacijski partneri razmjenjuju komunikacijske simbole da bi komunicirali. U radu prema tom modelu prolazi se kroz šest faza učenja:

- iniciranje komunikacije,
- proširivanje upotrebe slika na više ljudi,
- mjesta i nagrada,
- specifični odabiri između slika,
- sastavljanje jednostavnih rečenica sa slikama,

BiH, “Nova saznanja i praktična dostignuća u dijagnostici, prevenciji i tretmanu Down sindroma: napredak u istraživanju, medicinskoj i psihosocijalnoj zaštiti i edukacija”, Sarajevo, 2009.

³⁶ D. Vuković, I. Tomić Vrbic, S. Pucko, A. Marcuš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008.

³⁷ Ibidem

- odgovaranje na pitanja uz pomoć slika, i
- komentiranje.”

Za ovaj model osoba koja ga provodi mora biti posebno educirana.

Osnova metode Ptericie Oliwein je davati djetetu u istom trenutku informaciju kroz tri različita kanala:

govor (auditivno) + slika (vizualno) + gesta (pokret)³⁸

U svrhu alternativne komunikacije danas se koriste i mnoga elektronička pomagala.

7.5. Psihomotorni razvoj djece s Down sindromom

Kod ove djece usporen je psihomotorni razvoj, koji može biti različitih tipova i stupnjeva.

“Novorođenče sa SD pokazuje generaliziranu hipotoniju i oskudnu spontanu motoriku, tijekom prvog neurorazvojnog pregleda. ...ne prati pogledom predmete, te je važan rani okulistički pregled zato što 2-4% djece imaju razvijenu kongenitalnu kataraktu. Socijalni smiješak je obično odsutan.”³⁹

U razdoblju od 1-4. mjeseca života vizualno-auditivne funkcije se ne uočavaju, osim ponekih izuzetaka. Dojenče s DS-om je izrazito mirno.

Socijalni smiješak ova djeca izražavaju sa 2 mjeseca, rotaciju sa 6 - 10 mjeseci. Zdravo dijete sjedi stabilno do 8. mjeseca života, kod djece s DS-om stabilno sjedenje razvije se prosječno oko 10. mjeseca života, što može varirati i do 18. mjeseca. Djeca s DS-om počinju puziti između 11. i 21. mjeseca, vertikalizaciju postignu prosječno u 18. mjesecu života (sa rasponom od 10-32 mjeseca). Samostalno stoje i prohodaju prosječno oko 20. mjeseca (raspon od 12-45 mjeseci).⁴⁰

U literaturi je moguće pročitati o slučajevima djece s DS-om koji su prohodali sa 12 mjeseci, ali i one kod kojih je hodanje bilo moguće tek s pet godina. Također, postoje djeca s DS-om koja su počela sjediti sa 6 mjeseci, ali i oni koji su to uspjeli tek sa tri godine.

³⁸ Ibidem

³⁹ B.Rešić, *Psihomotorni razvoj*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković:Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

⁴⁰ Ibidem

Većina djece s Down sindromom izgovori prve riječi sa dvije godine, međutim, sklapanje rečenica i vokalizacija vrlo su otežani.

Između 1. i 3. godine života kod djece s DS-om se ne događa savladavanje pokreta u prostoru, razvoj fine motorike i kognitivnih funkcija, za razliku od zdrave populacije.

7.6. Rana ciljana intervencija

Rana ciljana intervencija⁴¹ podrazumijeva kompleksan tretman u cilju postizanja optimalnog funkcionisanja djeteta u okviru genetskih mogućnosti. S intervencijom se počinje od trećeg mjeseca života. Dijete bi već od tri godine trebalo ići u razvojni vrtić, od sedme godine u specijalnu školu, a kasnije u institucije za radno osposobljavanje. Potrebno je uključiti djecu u rane intervencijske programe kako bi se što više potencirao rani razvoj. Dakle, izuzetno je važna što ranija primjena rane ciljane intervencije. Cilj rane ciljane intervencije je razvijanje mogućnosti djeteta do maksimalnog stepena.

Većina literature koja tretira djecu s Down sindromom govori o ranoj ciljanoj intervenciji kao jedinom načinu postizanja maksimalnih potencijala u svim sferama razvoja ove djece. U literaturi se navodi podatak⁴² da je razlika 10 – 15 IQ jedinica u korist djece koja su tretirana ranom ciljanom intervencijom, što govori u prilog tome da zaostajanje u razvoju nije samo rezultat genetskih karakteristika, nego da ovisi i o dovoljno ili nedovoljno poticajnoj sredini.

“Rana ciljana intervencija je i sveobuhvatna psihološka, edukacijska i rehabilitacijska pomoć i podrška roditeljima.”⁴³ Uključivanjem u ranu ciljanu intervenciju roditelji se osjećaju sigurnijim, kompetentnijim i pomažu svom djetetu na drugačiji način. Potrebno je prilagoditi i okolinu djeteta, kako bi dobili što više poticaja i postigli maksimalne rezultate.

⁴¹ J. Novak, *Dijete sa Down sindromom*, Priručnik za roditelje, Save the Children, ICA - Zemun, 1997.

⁴² Ibidem

⁴³ D. Vuković, I. Tomić Vrbić, S. Pucko, A. Marcuiš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008.

Ciljevi⁴⁴ programa rane ciljane intervencije su strogo individualni za svako dijete. Niti jedno dijete ne slijedi apsolutno obrazac “normalnog razvoja”, niti je svako dijete na istom razvojnem nivou na svim područjima. Naprimjer, moguće je da dijete savlada aktivnosti fine motorike za starost od 3. godine, dok je gruba motorika, socijalizacija i igre na nivou starosti od 2. godine. Dakle, ciljevi moraju biti prilagođeni individualnosti svakog djeteta, u suprotnom se stopira razvoj djeteta i dolazi do frustrirajućih situacija.

Važnu ulogu u određivanju ciljeva ima i raspoloživo vrijeme roditelja.

Ono što je jako bitno je da su roditelji i terapeuti partneri u procesu rane ciljane intervencije. Neka istraživanja pokazuju da rana ciljana intervencija ima više efekta kod one djece kod kojih se provodi u krugu porodice, odnosno gdje su i roditelji obučeni za ranu ciljanu intervenciju.

Također, kod rane ciljane “intervencije treba imati u vidu⁴⁵:

1. najširi kanal prijema informacija u bolesne djece je vizualni; najslabiji su auditivni i taktilni;
2. veći napredak postiže se iskustvima koja se stječu postupno, a ne istovremeno;
3. djeca najlakše uče prikazom modela aktivnosti; za djecu s SD karakteristično je opservativno učenje.”

8. Učenje

“Postoje biološki i psihološki razlozi koji objašnjavaju probleme u učenju kod dece s Down sindromom. Poznavanje specifičnih neuroloških smetnji omogućava i kompenzatorne strategije učenja od kojih su neke pokazale visoku efikasnost. Znatno je manje poznat mehanizam delovanja psiholoških faktora na uspešnost učenja.”⁴⁶

⁴⁴ Ibidem

⁴⁵ J. Novak, *Psihološki aspekti*, u: Sindrom Down, Naklada Bošković: Udruga za sindrom Down, Split, 2009.

⁴⁶ J. Wishart, *Motivacija i stilovi učenja kod djece s Down sindromom*, prevela: Jadranka

Ako razvoj djeteta s Down sindromom posmatramo kao „razvojno zaostajanje“ ili „sporo učenje“, onda isti faktori koji utječu na normalan razvoj, utječu i na razvoj djeteta sa Down sindromom. Ili dijete s DS-om raspolaže potpuno različitim biološki određenim „oruđem za učenje“?

Kao razlog usporenog razvoja navodi se i motivacija.

8.1. Motivacija⁴⁷

Kada govorimo o poučavanju djece s Down sindromom, moramo spomenuti i motivaciju ove djece za učenje, koja može biti u nedostatku. Razlozi za nedostatak motivacije su:

- jezičke barijere i komunikativne smetnje;
- više vremena je potrebno da se ovlada određenom vještinom;
- znatno veći broj početnih grešaka u pokušaju da se ovlada određenom vještinom.

Djeca sa DS-om, u većem broju, izbjegavaju da ulože napor kako bi izvršili neki zadatak, pogotovo ako procijene da je zadatak pretežak. Obično koriste „trikove“ i različite „smicalice“ kako bi odvuikli pažnju učitelja na neku manje zahtjevnju aktivnost. Šarmiraju ispitivača ili pokazuju da su „jako zainteresovani za nešto drugo“. Ovo se tumači kao – nedostatak želje za saradnjom. Dakle, najprije je potrebno pažljivo istražiti koje su to aktivnosti koje dijete izbjegava, odnosno u kojim aktivnostima rado ili optimalno učestvuje.

8.2. Funkcionalno učenje

Metodu funkcionalnog učenja djece s teškoćama u razvoju razvile su razvojna terapeutkinja Katrin Stroh, te klinička psihologinja i učiteljica Montessori programa Thelma Robinson, a na osnovu znanja o tome kako uči dijete bez razvojnih teškoća i komunicira u prve dvije godine života.

Novak, University of Edinburg, Scotland, UK, Informator br. 3, Udruženje Srbije za djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.

⁴⁷ Ibidem

Vježbe ovog programa nazvanog “vještine učenja” podrazumijevaju uključivanje djeteta u metodu od onog stupnja kojim vlada idući naprijed.

Ovaj program podrazumijeva vještine učenja:

1. STAVLJANJE – dijete uzima i stavlja predmete na određeno mjesto,
2. UDARANJE – uzima predmet i drži ga,
3. SPARIVANJE – uzima i stavlja predmete u parove (nadogradnja sparivanje),
4. BIRANJE – bira jednake predmete među različitim,
5. RAZVRSTAVANJE – stavlja predmete u kategorije,
6. NIZANJE – stavlja iste predmete u logičan slijed,
7. GRADNJA S KOCKAMA – gradi strukture od kocaka,
8. CRTANJE I ŠARANJE – prije upotrebe olovke treba dati da dijete vuče predmet po podlozi u različitim smjerovima.

Složeniji zadaci dolaze nakon jednostavnijih. Materijali koji se koriste su iz svakodnevnog života: drvene kocke različitih veličina, dugmad, kamen, žice, čepovi, krugovi... Bitna je svakodnevna vježba i da dijete posjeduje svoj materijal za rad.

Ovim načinom dijete postaje samostalnije, poboljšava se koncentracija, gruba i fina motorika, osjećaj za prostor (bolja orijentacija i koordinacija), postaje mirniji i dulje može nešto raditi. Koristi za svakodnevni život su u tome što dijete može samo naći drugi par čarapa, staviti prljavu robu u košaru, rasporediti pribor na stolu, i sl.

Učenje muzikom

Djeca s Down sindromom, kao i većina druge djece s poteškoćama u razvoju, dobro reaguju na muziku. Muzika djeluje podsticajno na više načina: socijalno, emocionalno, kreativno ... Djeca nalaze načina da je izraze, reprodukuju, podijele s drugima. Muzikom se razvijaju prirodne potrebe ove djece da je na različite načine reprodukuju, da opažaju visine tonova, opažaju ritam, opažaju i reprodukuju različite melodije. Muzikom se stvaraju pozitivna osjećanja, razvija bliskost.

Danas postoje različiti programi u zemljama okruženja u kojim se putem muzike podstiče spontano muzičko istraživanje i kreativno muzičko izražavanje djece.

Pjevanje i sviranje stimuliraju auditornu diskriminaciju. Postoje načini kojim se pjevanjem utiče na razvoj vještina. Vrlo je važno ponavljanje. Pjevanjem se omogućava ponavljanje. Ponavljaju se riječi, fraze i to s uživanjem. Pjevanje omogućava i uživanje i učenje. Pjevanjem se tako razvija govor, nekad i efikasnije od logopedskih tretmana. Ponavljanje razvija i pamćenje. Preko pjesme je moguće naučiti pravilan ritam i melodiju rečenice. Pjevanje uvjetuje koordiniranje govornih organa, kao i njihovo brže pokretanje. Pjesmama se bogati rječnik. Posebno su važne pjesme koje u svojim osnovama imaju priču s poukom.⁴⁸

Učenje posmatranjem⁴⁹

Smatra se da je učenje posmatranjem, tako što se željeni materijal prezentira putem video prezentacije, ali znatno usporenijim tempom, kod djece s DS-om efikasnije nego interaktivno učenje, koje je danas veoma eksponirano. Ovo se naročito odnosi na učenje oblačenja i svlačenja. Razlozi za ovo mogu biti: kratkotrajna i površna pažnja, usporen, odnosno odložen prijem informacije iz spoljnog svijeta. Djeca trebaju dobiti instrukciju sa jednog prijemnog kanala, najbolje posmatranjem, npr. bez fizičkog podstreka.

Kod prezentiranja potencijalnog sadržaja treba voditi računa:

- da je prezentacija dovoljno usporena,
- da se sadržaj prezentuje više puta,
- da je dužina izlaganja ograničena, što kraćeg trajanja.

Do ovih zaključaka je došao G.Biederman sa grupom autora 1999. godine.⁵⁰

⁴⁸ J.Barker, „Newsletter“ – News and views the Down's Syndrome Association, prevod: mr. Jasminka Vuksanović, 1999.

⁴⁹ G.B. Biederman, S. Stepaniuk i dr., „Učenje posmatranjem“ kod djece sa Down sindromom i drugim razvojnim poremećajima: efekat brzine izlaganja sadržaja koji se uči putem video prezentacije, prevela Jadranka Novak, University of Toronto, Canada, Informator br. 3, Udruženje Srbije sa djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.

⁵⁰ Ibidem

Učenje i razumijevanje brojeva

Nije nimalo lak zadatak osobe s DS-om naučiti da koriste i razumiju brojeve. Ovdje se nikako ne misli na recitovanje brojeva, nego učenje matematike kao jezika simbola koji opisuju odnose između cifara, oblika i količina.

Koraci učenja brojeva kod djece s DS-om⁵¹:

1. Uviđanje sličnosti – dijete treba poticati da uviđa sličnosti po bilo kom osnovu: boji, obliku, veličini i sl;
2. Sposobnost grupisanja predmeta po sličnosti – dijete mora znati grupisati stvari po sličnosti. Kriterije za grupisanje treba često mijenjati, jer jedan predmet može pripadati različitim grupama po raznim kriterijima;
3. Poticati želju da se stvari u grupi prebrojavaju. Dijete s DS-om, obično nakon grupisanja, neće imati potrebu da prebroji stvari. Najprije treba odrediti pojmove JEDAN i MNOGO. Što češće stvari brojati naglas;
4. Razumijevanje odnosa – jedan prema jedan. Važno je da dijete svaki broj poveže sa jednim predmetom. Dijete s DS-om kognitivno funkcioniše na konkretnom nivou i zato je potrebno koristiti različite očigledne materijale i sto svaki put;
5. Uspoređivanje iznosa u grupama. Zainteresovati djecu za poređenja, da pokažu u kojem skupu ima više ili manje predmeta;
6. Dijete mora razumjeti prethodne stavke da bi prešlo na ovu fazu. Djeci treba prikazati grupe predmeta sa numeričkim simbolom. Dijete poslije može samo popunjavati obrazac da uz određeni broj predmeta upisuje oznaku.
7. Praktična upotreba broja omogućava: korištenje novca, razumijevanje sata i sl. I za ove aktivnosti potrebno je posebno učenje. Djetetu se objašnjava redoslijed stvari od pomicanja kazaljke s jednog mjesta na drugo. Svaka aktivnost koja je predstavljala vremensku cjelinu komentariše se s djetetom. Kada je u pitanju upotreba novca, najbolje se igrati s novcem, mnogo puta prije nego se dijete pošalje u prvu kupovinu u najbližu prodavnicu. Telefonske brojeve, adrese i slično treba samo naučiti napamet.

⁵¹ Carroll Tingey, Ph.D., *Kako naučiti osobe s Down sindromom da razumiju i koriste brojeve*, Prevod: Jadranka Novak, Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju, Informator br. 3, Udruženje Srbije sa djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.

Literatura

1. A. Kessling, M. Sawtel, *Genetika Downovog sindroma*, Down's Syndrome Association, London, prijevod: Suzana Linić, Vodič za roditelje i usvojitelje, Beograd, 2001.
2. B. Barankin, L. Guenther, *Dermatological manifestations of Down's syndrome*, J.Cutan Med Surg. 2001; prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
3. B. Rešić, „Psihomotorni razvoj“, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković: Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
4. B. Tuysuz, D. B. Beker, *Thyroid dysfunction in children with Down's syndrome*, Acta Paediatr., 2001, prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
5. Carroll Tingey, *Kako naučiti osobe s Down sindromom da razumiju i koriste brojeve*, prijevod: Jadranka Novak, Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju, *Informator*, br. 3, Udruženje Srbije za djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.
6. D. Vuković, I. Tomić Vrbić, S. Pucko, A. Marciuš, *Down sindrom vodič za roditelje i stručnjake*, II dopunjeno i izmijenjeno izdanje, Hrvatska zajednica za Down sindrom, Zagreb, 2008.
7. F. M. John, N. R. Bromham, J. M. Woodhouse, T. R. Candy, *Spatial vision deficits in infants and children with Down syndrome*, Invest Ophthalmol Vis SCI 2004; prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
8. G. B. Biederman, S. Stepaniuk i dr., „Učenje posmatranjem“ kod djece sa Down sindromom i drugim razvojnim poremećajima: efekat brzine izlaganja sadržaja koji se uči putem video prezentacije, prevela Jadranka Novak, University of Toronto, Canada, *Informator*, br. 3, Udruženje Srbije sa djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.
9. I. Barišić, „Downov sindrom“, *Časopis Medicina*, 2005.
10. I. Barišić, „Genetika i genetsko informiranje“, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
11. I. Kurtagić, „Razvoj govorno-jezičkih i kognitivnih sposobnosti kod djeteta sa dodatnim potrebama (Down sindrom)“, I evropski kongres o Down sindromu u BiH, *Nova saznanja i praktična dostignuća u dijagnostici, prevenciji i tretmanu Down sindroma: napredak u istraživanju, medicinskoj i psihosocijalnoj zaštiti i*

- edukacija, Sarajevo, 2009.
12. J. Barker, „Newsletter“ – *News and views the Down's Syndrome Association*, prijevod: Jasminka Vuksanović, 1999.
 13. J. Novak, *Dijete sa Down sindromom*, Priručnik za roditelje, Save the Children, ICA - Zemun, 1997.
 14. J. Novak, „Psihološki aspekti“, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković: Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
 15. J. Vuksanović, „Specifičnosti govorno-jezičkog razvoja djeteta sa daunovim sindromom“, *Informator Down Syndrome*, Društvo za pomoć osobama s Down sindromom, Beograd, 2005.
 16. J. Wishart, „Motivacija i stilovi učenja kod djece s Down sindromom“, prevela: Jadranka Novak, Univerzity of Edinburg, Scotland, UK, *Informator*, br. 3, Udruženje Srbije za djecu s DS-om, Beograd, decembar 2004.
 17. Lj. Zergollern-Čupak, *Sindrom Down*, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
 18. M. Erceg, „Epidemiologija“, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković, Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
 19. M. Hasanhodžić, „Down sindrom program specifične zdravstvene zaštite“, *Stručni časopis Pedijatrija danas*, broj 1, Univerzitetski klinički centar Tuzla, 2008.
 20. M. Hasanhodžić, S. Salkanović, *Pridružene kongenitalne anomalije, morbiditet i mortalitet upacijenata s Down sindromom*, 3. kongres pedijatar Bosne i Hercegovine s međunarodnim učešćem, Mostar, 2007.
 21. M. Morgan, K. B. Moni, A. Jobling, *What's it all about? Investigating reading comprehension strategies in young adults with Down syndrome*, *Downs Syndr Res Pract* 2004, prema I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
 22. P. J. Yoder, S. F. Warren, *Early predictors of language in children with and without Down syndrome. Am J Ment Retard*, 2004, prema: I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
 23. R. Chapman i L. Hesketh, *Govor, kognicija i kratkotrajna pažnja kod osoba sa Down sindromom*, University of Wisconsin-Madison, USA, prevela Jadranka Novak, Zavod za psihofiziološke poremećaje i govornu patologiju, *Informator*, br. 3, Beograd, 2004.
 24. S. Antičević, „Rana stimulacija psihomotornog razvoja djece s L. Daun sindromom“, *Informator*, br. 5, Beograd.

25. S. Sekušak-Galešev, *Bio-psiho-socijalne karakteristike adolescenata s mentalnom retardacijom*, www.udrugapuz.hr/mentalnaretardacija.htm
26. S. Turner, A. Alborz, *Academic attainments of children with Down's syndrome: a longitudinal study*, Br J Educ Psychol 2003, prema: I. Barišić, *Downov sindrom*, Medicina, 2005.
27. V. Čulić, „Kliničko praćenje“, u: *Sindrom Down*, Naklada Bošković: Udruga za sindrom Down, Split, 2009.
28. V. Stančić, *Ispitivanje stavova i vrijednosti u djece niže osnovnoškolske dobi*, Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1991.
29. www.downsindrom.org.yu/zdravlje.htm (18.09.2007)
30. www.sy-down-21-split.hr

SADRŽAJ

<i>Damir Kukić</i> VIRTUALNI LIKOV I – NASILJE STVARNO	9
<i>Faruk Kozić</i> DEMOKRATSKO GRAĐANSTVO	21
<i>Hazema Ništović</i> ZNAČAJ SISTEMSKEG RAZVOJA GOVORA U PREDSLOVNOJ FAZI	49
<i>Mejra Softić</i> KREATIVNOST I KOMPETENCIJE NASTAVNIKA	65
<i>Muhamed Arnaut</i> NEKE JEZIČKE KARAKTERISTIKE KNJIŽEVNOSTI RENASANSNOG PERIODA NA JUŽNOSLAVENSKOM PROSTORU	77
<i>Alica Arnaut, Edina Solak</i> MEDIJSKI JEZIK	97
<i>Memnuna Hasanica</i> INHATLICHE INTERPRETATION DES ATTRIBUTIVEN GENITIVS	103
<i>Lejla Sirbubalo</i> DOMINIEREN ODER DOMIERT (...) WERDEN	115
<i>Rada Stakić</i> MIGRANTSKA KNJIŽEVNOST NA NJEMAČKOM JEZIKU	135
<i>Šeila Šarić</i> LINGVISTIKA TEKSTA	147

<i>Elvedina Bilajbegović</i> PREFIKSALNI GLAGOLI S PARTIKULOM U NJEMAČKOM JEZIKU	157
<i>Mersiha Škrgić</i> SATIRA U DJELIMA HEINRICHA MANNA	165
<i>Alisa Trbonja</i> BEDEUTUNGSVARIANTEN DES PRASENS IM DEUTSCHEN	183
<i>Adnan Bujak, Mirza Krehić</i> COGNITIVE STRUCTURES WITH LOVE	197
<i>Mirna Jasavić, Vildana Dubravac</i> KONVENCIONALNE I MODIFICIRANE FRAZEOLŠKE JEDINICE U NASLOVIMA NOVINSKIH ČLANAKA	211
<i>Amer Ćaro</i> VAŽNOST EMPATIJE U ODGOJNOM DJELOVANJU	235
<i>Sulejman Lisić</i> TOPONIMI MAGLAJA I OKOLINE	251
<i>Dževad Burgić</i> ANALIZA STRUKTURE INTEGRALNIH KRIVIH NELINEARNIH DIFERENCIJALNIH JEDNADŽBI	263
<i>Fatih Destović, Ismet Kalčo</i> NEKE PRIMJENE ZAKONA VELIKIH BROJEVA	283
<i>Enes Prasko</i> ANALIZA ODNOSA JAVNOST(I) ZENICE PREMA EKOLOGIJI	291
<i>Aida Rizvanović</i> OPŠTE KARAKTERISTIKE DOWN SINDROMA U KONTEKSTU BOLJEG SAGLEDAVANJA PROBLEMATIKE RAZVOJA I MOGUĆNOSTI OVE KATEGORIJE DJECE	307
SADRŽAJ	329

